OFFICINA TEXTOLOGICA 22.

A SZÖVEGKOHERENCIA ELMÉLETI ÉS GYAKORLATI MEGKÖZELÍTÉSEI

OFFICINA
TEXTOLOGICA
22.

A szövegkoherencia elméleti és gyakorlati megközelítései

Szerkesztette
Dobi Edit
Boda István Károly

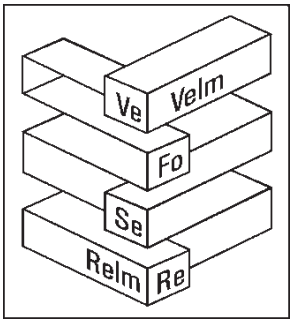

Debreceni Egyetem
Magyar Nyelvtudományi Tanszék
2022

Officina Textologica

Szerkesztette:
DOBI EDIT
BODA ISTVÁN KÁROLY

Lektorálta:
ANDOR JÓZSEF
DOBI EDIT

Borítóterv:
VARGA JÓZSEF

ISSN 1417-4057
ISBN 978-963-490-422-9
Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék

Tartalom

DOBI EDIT
Előszó 7

BODA I. KÁROLY–PORKOLÁB JUDIT†
Kohézió, koherencia és konstringencia a költői szövegekben
A Hold megjelenése és szerepe Füst Milán verseiben 12

TOLCSVAI NAGY GÁBOR
Az eseményidő(k) kontinuitása a szövegben 35

DOBI EDIT
Mi szükség a konstringenciára? 52

NAGY ANDREA
Nyelvspecifikus szövegösszefüggés-hordozók és
konstringenciaítélet 65

ANDOR JÓZSEF
A kulcsszói faktor és a konstringencia összefüggése a csigaviccek
humorában 82

SKUTTA FRANCISKA
Szaggatott folytonosság Marguerite Duras prózájában 98

KISS SÁNDOR
Folytonosság, megszakítottság és elhatárolás az evangéliumokban
és fordításukban 119

CSATÁR PÉTER–HAASE ZSÓFIA
Metaforikus anaforák 138

CSŰRY ISTVÁN
Az empirikus koherenciavizsgálat alapjai.
Bevezetés a korrelációs korpuszelemzésbe 154

Előszó

DOBI EDIT

„A vizsgálódás helye sajátos mező. A lírai költészet, amelynek tartalma egy olyan szubjektív világ, amelyben szintézisben olvad össze az alkotó saját énje mint belső és az őt körülvevő világ mint külső téma. [...] A befogadó feladata, hogy ráleljen a legfontosabb vonatkozási pontokra, a külső és belső, a rész és egész megfelelő arányára, hogy megszülessék natura naturans-ként – teremtő természetként a költői teljesség."
(Porkoláb Judit[1])

Az Officina Textologica sorozat az 1990-es évek vége óta ad helyet szövegkutatók publikációinak, amelyekben jellemzően a szövegeket „szöveggé tevő" jelenségekkel foglalkoznak. A kutatások egy része a szöveg nyelvi szerveződésére irányul, azokra a jelenségekre, amelyek valamilyen módon hozzájárulnak egy szöveg jelentésének folytonosságához, ezáltal a szöveg textualitásához. További vizsgált problematika a *koherencia* jelenségéhez kapcsolódó elméleti és gyakorlati kérdések köre. A kommunikáló egyén kognitív műveleteinek előtérbe kerülésével – a kognitív nyelvtudományi kutatások és a kognitív-funkcionális pragmatika kidolgozása révén – a szöveg jelentésreprezentációjában is egyre nagyobb figyelem fordul a szövegértelmező egyén tudásbázisára, ennek hatására az értelmezési folyamatra és a folyamat produktumára. Ez a hangsúlyeltolódás a szemiotikai textológiai szövegvizsgálatokra is hatott, és hat ma is. A szövegség nyelvi feltételeinek vizsgálata kiegészül a szövegalkotó és -értelmező egyén (mentális folyamatai) szerepének elemzésével. Ez az attitűd azt is eredményezi, hogy nem kizárólag prototipikus szövegpéldányok a szövegvizsgálat tárgyai, hanem a kutatók patologikus vagy szövegértékűségükben „sérült" nyelvi szerveződéseket is vizsgálnak. Egységes cél azoknak a nyelvi és nem nyelvi körülményeknek a feltárása, amelyeknek szerepük van abban, hogy egy nyelvi szerveződés (jelentéses) jól formált szövegnek ítéltetik.

Jelen kötet olyan tanulmányokat foglal magában, amelyek szorosabban vagy lazábban a szövegkoherencia kérdésköréhez kapcsolódnak. A szerzők itt megjelenő írásai kivétel nélkül hosszú évek óta végzett tudományos kutatásaik folyamatába illeszkednek.

[1] Bodáné Porkoláb Judit: *Egy Ady-szimbólum vizsgálata.* Budapest: ELTE, 1982. (Nyelvtudományi Dolgozatok 35.) p. 4.

A szerzők említése szomorú kötelességet ró a szerkesztőre. Az Officina Textologica periodikának ez az első kiadványa *Porkoláb Judit* halála óta, aki törzstagja volt a Poliglott szövegnyelvészeti és szövegtani kutatócsoportnak, ezzel együtt a sorozat állandó publikálókörének. A szemiotikai textológiai szemléletű jelentésreprezentáció hipertext-módszerének kidolgozása új szemléletű leírását tette lehetővé a verszövegek nem szó szerinti jelentésének. Állandó kutató- és szerzőtársával (Boda István Károllyal) együtt az említett módszerrel elsősorban Füst Milán-versek elemzésének keretében vonultatták fel a szimbolika egész tárházát eddigi írásaikban. Jelen kötet nyitó tanulmánya ezt az irányt folytatva segíti emlékezni az olvasókat és a kutatótársakat Porkoláb Juditra. Az Officina Textologica sorozat jelen, 22. kötetét Porkoláb Judit emlékének szenteljük.

Az első, *Kohézió, koherencia és konstringencia a költői szövegekben. A Hold megjelenése és szerepe Füst Milán verseiben* című tanulmány Boda I. Károly és Porkoláb Judit elemzését mutatja be. Füst Milán verseiben nagy szerepet kapnak a szimbólumok, ezek jelentésének vizsgálata komplex megközelítést kíván. A szerzők úgy vizsgálják az elemzésre választott kulcsszó, a *Hold* nyelvi környezetét, hogy feltárják azokat a tudáselemeket, amelyeket a szövegbeli jelentések az alkotó, illetve a befogadó háttértudásának részleteként a versszövegek értelmezése során aktiválnak. A feltárt tartalmak nem feltétlenül szükségesek egy adott versrészlet megértéséhez (vagyis szigorúan vett értelemben nem jelentenek intertextuális utalásokat), azonban olyan lehetséges, hipertextuális kapcsolatokat hoznak létre a versszöveg és a befogadó háttértudása között, „amelyek rendkívüli mértékben kitágítják a vers, pontosabban a vers olvasójának értelmezési keretét” (jelen kötet: 30–31). A szerzőpáros feleleveníti a szemiotikai textológiai korreferencialeírás formalista modelljét is. Ez szervesen illeszkedik abba az értelmezési-módszertani keretbe, amelyet a szerzőpáros egy negyedszázad közös kutatómunkájával alakított ki.

A következő tanulmány Tolcsvai Nagy Gábor *Az eseményidő(k) kontinuitása a szövegben* című írása, amely a szövegek időszerkezetének egyes fontos jellemzőit mutatja be. A szerző gondolatmenetének kiindulópontja az, hogy „a szövegek időszerkezetének két fő tényezője azonosítható: az egyik a szövegben megkonstruált eseménysor, az események kontiguuma […], a másik a megértő, feldolgozó idő, tágabban a hallgató által felállított temporális referenciakeret” (jelen kötet: 35). Tolcsvai Nagy azokra az időmintázatokra összpontosít, amelyek egy-egy szöveg időszerkezetében az inherens temporalitás és a deiktikus igeidők lineáris egymásutánjának és kölcsönhatásának az eredményei. A szerző gondolatmenetében a szövegben megértett (értelmezett) jelentésfolytonosságának egy rendkívül erőteljesen ható síkját tárja fel.

Dobi Edit tanulmányának címe – a *Mi szükség a konstrigenciára?* – jelzi, hogy a szemiotikai textológia régi-új kategóriájának létjogosultsága a téma. A fogalom látszólag a textualitás alapvető szövegtani és szövegnyelvészeti kate-

góráinak – a kohézió, a konnexitás, a koherencia – sorába illeszkedik, azonban elméleti háttere az említett fogalmakétól eltér. A szemiotikai textológiai gondolkodás hívta életre, pontosabban az az attitűd, amely hangsúlyozza az alkotó és a befogadó mentális működésének és tudati hátterének szerepét a jelentésreprezentációban. Ez a megközelítés alapértelmezését tekintve nem újdonság a szövegtani-szövegnyelvészeti gondolkodásban, azonban tisztázandó, hogy mit tesz hozzá a koherencia fogalmához a konstrinencia kategóriája. A szerző arra vállalkozik, hogy elhelyezi az említett kulcsfogalmak viszonyrendszerében a konstringencia kategóriáját.

Nagy Andrea *Nyelvspecifikus szövegösszefüggés-hordozók és konstringenciaítélet* című tanulmányában szövegek elemzésével mutatja be a konstringencia státusát a szövegek textualitásának jellemzésében, Petőfi S. János fogalommeghatározásából kiindulva. Ez a törekvés megkívánja a szerzőtől, hogy párhuzamba állítsa egymással a szövegek nyelvi szerveződésének összefüggőségjegyeit, valamint azokat a tudásbázisokat, tudásbáziselemeket, amelyeket az értelmező a szöveg jelentésének leképezésekor aktivál, illetve felhasznál. Erre azért is érdemes hagsúlyt fektetni, mert a konstringencia szerepe azoknak a szövegeknek az értelmezésével mutatható be legjobban, amelyek nyelvi szerveződésében explicit jelentéskapcsolatok – akár konnexek, akár kohezívek – nem figyelhetők meg. Nagy Andrea korábbi tanulmányaiban a szóban forgó kategóriák (konnexitás, kohézió, koherencia, konstringencia) összefüggéseinek komplett rendszerét dolgozta ki (Nagy 2011).

Andor József *A kulcsszói faktor és a konstringencia összefüggése a csigaviccek humorában* című tanulmányában sajátos szövegtípus elemzésével szemlélteti a jelentésreprezentációban szerepet betöltő tényezőket. A humorkifejezés és -értelmezés nemcsak abban egyedi, hogy legalább részlegesen figuratív – hacsak nem egészen másodlagos jelentésleképezés jellemzi –, hanem abban is, hogy az értelmezés folyamatában felhasznált tudásbáziselemek (szocio)kulturálisan nagyon erősen meghatározottak. A csiga motívuma érdekes megközeítést kap Andor tanulmányában, az elemzések árnyaltan szemléltetik a felhasznált tudásbázisok jelentőségét a nem szó szerinti jelentés értelmezésében.

Skutta Franciska a koherencia megvalósulásával foglalkozik Marguerite Duras elbeszélő műveiben, tanulmányának címe *Szaggatott folytonosság Marguerite Duras prózájában*. Skutta a textualitás és ezzel szoros összefüggésben a koherencia nyelvi megnyilvánulásaira összpontosít. Nem átfogóan és általánosan, hanem azzal a szándékkal, hogy segítse megfejteni, milyen nyelvi szerveződések állnak az elemzett művek leginkább kísértetiesnek nevezető hangulatának hátterében. Több Duras-műből vett részlet reprezentációja révén kiderül, miként járulnak hozzá a hiányos szerkezetek (köztük az aszündeton), az ismétlések, valamint az anaforák a szövegjelentés szaggatott folytonosságához.

Kiss Sándor *Folytonosság, megszakítottság és elhatárolás az evangéliumokban és fordításukban* című tanulmányában összetett feladatra vállalkozik. Abból az elméleti alapállásból indul ki, mely a múlt század hatvanas éveitől kezdve hat a szövegértékűség definiálásának módszerére: a szöveget azon tulajdonságánál fogva állítja szembe a mondattal, hogy benne utalóelemek, helyettesítések hálózata teremti meg a lineáris jelentést. Ezenkívül a szöveg – amennyiben terjedelme ezt megkívánja, illetve lehetővé teszi – egymással többé vagy kevésbé összefüggő (nyelvi eszközzel összekapcsolt vagy össze nem kapcsolt) szakaszokból áll. A szöveg felépítésében tehát a mondatéval szemben új jelenség a szövegszakaszok összekapcsolása, lezárása és újraindítása, ami egyidejűleg változatossá is teszi a szöveg logikai felépítését. A tagolás az említett utaló funkciójú eszközökkel együtt a mű felépítésének stiláris értékére is hat. Ezt az összefüggést a szerző az evangéliumok szövegének elemzésével igazolja oly módon, hogy a magyar, a latin és a görög változatot is összeveti. Keresi tetát a szóban forgó szövegműfaj szövegtagolási sajátosságait a Károli-biblia legrégibb változatában (1589) és ezek előképét a görög és a latin korpuszban (jelen kötet: 120).

A Csatár Péter és Haae Zsófia szerzőpáros kutatásainak középpontjában jó ideje a metaforikus jelentés és az anaforikus utalások állnak. Az Officina Textologica korábbi köteteiben publikált tanulmányaik szerves folytatása *Metaforikus anaforák* című írásuk. Haase egyik korábbi tanulmányában volt már szó arról, hogy az anaforára a nyelvtudományosan hagyományosan úgy tekint, „mint stabilitást őrző, kontinuitást szolgáló nyelvi elemre" (jelen kötet: 138), pedig az említett eszközök nemcsak tematikus funkciójúak – azaz ismert információkra utalnak –, hanem fontos szerepet töltenek be a kontnuitás megteremtése mellett a tematikus progresszióban is. A szerzők jelen tanulmányukban a régi és új információt egyszerre hordozó progresszív anaforatípusok közül a metaforikus anaforákra összpontosítanak. A metaforikus anaforák egyidejűleg tematikusak és rematikusak, tehát nemcsak a stabilitást és a jelentés állandóságát szolgálják, hanem a dinamikát, a progressziót is. A szerző egyrészt magát a jelenséget elemzik, másrészt pedig példák viszgálatával illusztrálják a szövegvilág-modell mint kognitív elméleti keret alkalmasságát a szóban forgó anaforatípus leírásában.

Csűry István 21. kötetben megjelent, nagy hatású *Zabolátlan koherencia* című tanulmányát jelen kötetben empirikus alapú vizsgálat leírása követi, amely szemléletében szorosan kapcsolódik említett korábbi gondolatmenetéhez. Jelen kötetbeli tanulmányának címe *Az empirikus koherenciavizsgálat alapjai. Bevezetés a korrelációs korpuszelemzésbe*. Csűry felfogása „a koherenciát egy szövegnek (diskurzusnak) az értelmezésével (értelmezéseivel) és az az alapján levont következtetéssel (következtetésekkel) fennálló relációjaként határozza meg" (jelen kötet: 154). A szerző szerint egy konkrét szöveg koherenciájáról nem tehetünk releváns megállapítást a szövegen belüli nézőpontból. Korrelációs

korpusz összeállítását tartja szükségesnek ahhoz, hogy egy szöveg jelentését egy másik – rá reflektáló – szövegen keresztül is vizsgálhassuk. Csűry kétségtelennek nevezi azt a körülményt, hogy az elemző a saját értelmező diskurzusának létjogosultságot tulajdonít, azonban fontos szem előtt tartani az eltérést „a vizsgálati szöveget *értelmező* és a koherencia tényezőit, működésmódját *elemző* diskurzus" (jelen kötet: 155) között. Ez utóbbi gyakorlatához rendelhető fontos eszköznek tartja a szerző a korrelációs korpuszt, amelyet így határoz meg: „központi szövegek körül gravitáló, esetleg egymáshoz is kapcsolódó (egymásra reflektáló) különböző szövegek" (uo.) halmaza.

A *koherencia* kérdésköre bármely szövegtudományos megközelítés esetében központi problematika. Kutatása – beleértve a terminológiai kérdéseket, valamint az empirikus vizsgálatokat is – közelebb visz a diszciplínák párbeszédének lehetőségéhez, ami feltétele a meglévő kutatási eredmények hasznosulásának.

1.
Kohézió, koherencia és konstringencia a költői szövegekben
A Hold megjelenése és szerepe Füst Milán verseiben

BODA ISTVÁN KÁROLY–PORKOLÁB JUDIT†

1. Bevezetés

Tanulmányunkban a *Hold* kulcsszó előfordulásait vizsgáljuk Füst Milán költészetében. A kiválasztott szövegrészletek vizsgálatának keretét három alapvető szövegtani fogalom adja, a kohézió, a koherencia és a konstringencia. Ezek meghatározása számos alapvető szövegtani műben és tanulmányban megtalálható (a fogalmak pontos meghatározásának nehézségeivel egyetemben), ezért a fogalmakat az alábbiakban ismertnek feltételezzük. Egyfajta bevezetésként, és természetesen nagyon leegyszerűsítve a kérdést, idézzük fel William Shakespeare Hamlet című színdarabjából Polonius szavait, amelyeket Nagy Andrea vetett fel a kérdéskör szövegtani vizsgálatakor: Hamlet beszéde „őrült beszéd, de van benne rendszer" (Nagy 2016). Vagyis a Polonius által idézett (Hamlettől származó) szöveg kohezív, egészében nem, legfeljebb részben koherens, és biztosan nem konstringens (legalábbis Polonius számára, akinek „nem áll össze" a szöveg jelentése). Ennek megfelelően mondhatnánk Poloniust követve, hogy

– ha Hamlet szövegét nem tudjuk elfogadni mint egy lehetséges világhoz tartozó konfigurációt (vagyis nem tartjuk konstringensnek), akkor a szöveg számunkra „őrült szöveg" lenne és egészében inkoherens (a koherencia tágabb értelmezése szerint);
– ha Hamlet szövegét részben el tudjuk fogadni mint egy lehetséges világhoz tartozó konfigurációt (például felismerjük a szöveg egy részében a nyelvi jelek szó szerinti jelentését, meg tudunk adni egy olyan tudáskeretet, amelyben a szöveg adott része értelmezhető stb.), akkor azt mondhatjuk, hogy a szövegben „van rendszer", vagyis – attól függően, hogy ez a szöveg mekkora hányadát érinti – a szöveg számunkra
  • egyes vonatkozásaiban („majdnem nem") koherens,
  • félig-meddig („többé-kevésbé") koherens, vagy
  • nagy vonalakban, általánosan („majdnem") koherens lenne (a koherencia szűkebb értelmezése szerint);
– ha pedig Hamlet szövegét el tudjuk fogadni mint egy lehetséges világhoz tartozó konfigurációt (vagyis konstringensnek tartjuk), akkor a szöveg számunkra koherens lenne (mind a koherencia tágabb, mind szűkebb értelmezése szerint).

Mindehhez költői szövegek esetében még hozzátehetnénk, hogy ha a szöveg érzelmi tartalmat is hordoz, akkor a konstringencia az esztétikai hatás, a szöveg által kifejezett érzelmi tartalommal való azonosulás alapvető feltétele. Persze Polonius nem tesz kísérletet Hamlet beszédének értelmezésére. De hogy továbbvigyük a fenti gondolatsort, Shakespeare értelmezői viszont igen; ebben az értelemben a szövegértelmezés (és esetünkben a versértelmezés) egyik célja az, hogy kimutassa és/vagy a megfelelő háttértudás hozzáadásával létrehozza a kiválasztott szövegek (ill. versek vagy versrészletek) esetében a kohéziót és a koherenciát, és segítse a vers olvasóját a szöveg konstringenciájának a felismerésében – ami után már csak egy lépés, hogy az olvasó rájöjjön, hogy a vers neki, „hozzá szól".

2. A HOLD előfordulása Füst Milán verseiben

A továbbiakban Füst Milán összes verseinek Újak ciklusát vesszük alapul, a kiválasztott verseket, ill. versrészleteket pedig abban a sorrendben vizsgáljuk, ahogyan azokat maga Füst Milán rendezte el a versei között. „Füst Milán […] Összegyűjtött verseiben, illetőleg Összes verseiben, amelyet ő úgy komponált meg, mint egyetlenegy verset, mint általában a verseit, tehát egy végleges és zárt kompozícióra törekedve, a legelső versek egymás után villantják fel a számára alapvető témákat" (Somlyó 1993: 207).

Kis Pintér Imre monográfiájában, amely Füst Milán költői világképét írja le, a holdfényt tekinti a sajátos költői világ egyik fő jelképének. Néhány fontosabb megállapítása a következő (vö. Kis Pintér 1983: 84–86):

- Az „órjás hold" a Régiek ciklus kezdő versének első soraiban is felbukkan, úgy is „mint az átkozottak látomása", amely „nyugtalanul s gőzt lehelve" támaszt beláthatatlan zűrzavart (Levél az ifjúságról).
- A költő akkor is a Holdra kérdez, amikor a tovatűnteket faggatja létük emlékéről: a holt királyfinak „szerelme énekére van-e kedve felkelnie csendes / Kriptahelyéről s feljárni a kétes hold oly hamiskás fénye alá"? (Gyertyafénynél)
- Füst Milán holdja minden ízében szeszélyes, csalfa, női princípium: „Tán asszony voltál egykor s visszajársz" (Levél az ifjúságról).
- A Hold kiismerhetetlen, aki egyszerre „félelmes" (Levél az ifjúságról), „gyötör" (Álmatlanok kara) és vonzó: „az éj / S a hold bizony megejtett mákonyával" (Kajetán beszéde a királyhoz).
- A Hold hol vágtat, „Akár a fényes kanca" (Levél az ifjúságról), hol „ki fenn a tébolyúlt, a bomlott, / Jajongó fák között az ágakon tán megakadt örökre" (Álmatlanok kara).
- A Hold motívuma az Újak ciklus verseiben (pl. Oh holdözön!; A holdhoz) „a létet feledtető, narkotizált élet rokon értelmű szavává tágul, a bűn, a kéj és a szépség kerítőjeként, és az esztétikai életvitel alapszimbóluma lesz" (Kis Pintér i.m. 85).

Az alábbiakban konkrét versszövegek – pontosabban a Holddal kapcsolatos szövegrészletek – vizsgálatával megpróbáljuk a fenti megállapításokat részben kifejteni, részben kiteljesíteni, és a Hold szimbólumának jellegzetes Füst Milán-i megközelítését egységes keretbe foglalni. (A könnyebb olvashatóság kedvéért az idézett Füst Milán versek címe előtt nem tüntetjük fel külön a költő nevét).

2.1. A jelenés

Kezdjük egy versrészlettel, amelyben a Hold egy kozmikus képben, szó szerinti jelentésben fordul elő. A Nap „fekete fényköreit" leszámítva (ld. később) a szöveg ugyan igen szokatlan költői képeket használ (kiskutyákként meghunyászkodó égitestek, kurrogva felreppenő pulykák, alázattól szétpattanó csillagok stb.), de sem a versrészlet kohéziójának, sem általános („nagy vonalakban" vett), a szöveg szó szerinti értelmére vonatkozó koherenciájának a felismerése nem okoz különösebb nehézséget. A versrészlet kulcsszavainak korreferenciális kapcsolatrendszere egyértelmű, és rendelkezésünkre áll egy olyan tudáskeret, amelyben nincs szükségünk különösebb háttértudásra a szövegrészlet szó szerinti jelentésének megértéséhez (a Nap „fekete fényköreinek" kivételével, ld. később).

Az angyalok sötétek. Nem látod-e kezükben a kardot?
Amint megvillan a fényben, akkor repülik át a napot és fekete fényköreit
S a nap kinyílik előttük. Mert ők karddal a kezükbe' repűlnek
S elfödvén szegény szemüket: – szent, szent, szent, – kiáltják odafenn a sugaraknak.
S a sugarak megtorpannak előttük, igen.
S mint a kiskutyák, úgy hunyászkodnak meg előttük a Nap meg a Hold
S mint a pulykák, kurrogva reppennek fel előttük a csillagok is
S menten szét is pattantja őket a rettenetes alázat.

(Füst Milán: A jelenés)

A korábban említett tudáskeretet a következőképpen fogalmazhatjuk meg: a versrészletben megjelenített kozmikus kép („jelenés") az angyalok repülését, „szárnyalását" jeleníti meg a Naprendszerben (ill. azon túl is, bár kérdés, hogy a csillagok szerepe a képben nem pusztán az angyalok „végtelen" hatalmának illusztrálására szolgál-e). A Nap „fekete fényköreí"-nek egyik lehetséges értelme a Nap körül keringő bolygók pályáinak hihetetlenül pontos költői képe.

Az azonban, hogy az alábbi versrészletet mint költői szöveget konstringensnek tekintjük-e, alapvetően attól függ, hogy

– elfogadjuk-e az angyalok létezését a szövegben, akik (valamilyen oknál fogva) berepülnek a Napba, ill. átrepülik az egész Naprendszert, valamint
– látjuk-e valamilyen értelmét annak a kérdésnek – nevezzük alaptémának –, hogy az angyalok és a kozmikus égitestek között egyfajta rangbeli (hatalmi) hierarchia áll fenn.

Ha mindkét kérdésre igen a válasz, akkor van értelme a képeket tovább elemezni (ezzel szemben nem érdemes a verssel tovább foglalkozni, ha az alaptémát értelmetlennek, ill. érdektelennek tekintjük). Az, hogy a Nap és a Hold meghunyászkodnak „mint a kiskutyák", valamint az, hogy a csillagok a Napba repülő, ill. a rajta átrepülő angyalok előtt előbb „kurrogva" felreppennek, majd szétpattannak „mint a pulykák", annyira abszurd képek, hogy jogosan felmerülhet a maró irónia gyanúja. De ezzel a költő éppen az alaptémát (és ezzel magát a költeményt) tenné nevetségessé, és – ironikusan fogalmazva – egy ilyen rettenetes irónia menten szét is pattantaná az egész költeményt. Tehát inkább ízlelgessük a különös képeket, és fogadjuk el a költeményt konstringensnek.

Visszatérve a versrészlethez, a Hold szerepe azért is különösen érdekes, mert a mai világképünk szerint a Napon átrepülő és a csillagok felé haladó angyalok aligha találkoznak a Holddal (amely a Föld körül kering). Ezért feltételezhetjük, hogy a Nap, a Hold és a csillagok versbeli sorrendje nem az angyalok mozgásához kötődik, hanem inkább a bibliai sorrendet követi (vö. Gen 1,16). Ami az angyalok megjelenése, valamint a vers mottója (Ez 1,24) mellett tovább erősíti a versrészlet bibliai kontextusát. Ebben pedig a versrészlet képei már nem is tűnnek annyira különösnek: Ezékiel látomásában négyarcú és négyszárnyú, borjúlábú és fénylő rézként ragyogó, oroszlán-, bika- és sasarcú élőlények jelennek meg (és például a Jelenések könyvében még ennél is különlegesebb képek szerepelnek).

Tanulmányunk szempontjából a vers további részletei irrelevánsak, mivel a Hold nem jelenik meg a versben más helyen. Azonban a fent vázolt kép teljességéhez szervesen hozzátartozik a kép allegorikus értelmezése: az angyalok az Eszme, a Föld, a Hold; a Naprendszer és a csillagok pedig az a valóság, amelyet az Eszme meghódít. Aki olvasta Arthur C. Clarke A város és a csillagok című könyvét, csak reménykedhet benne, hogy a versben nem az emberi hübrisz által létrehozott, és a csillagokat kioltó Őrült Elme réme sejlik fel.

2.2. Öregség

A következő versrészlet kohézióját számos metafora segíti elő (A NŐI AJAK VÉRPIROS EPER, A KECSES NŐ ŐZ, AZ ÉLET UTAZÁS, ill. ROHANÁS stb.). Ha a „loholni bolondúl" kifejezést (és az utána következő két szövegmondatot), valamint az „örök sietés" kifejezést „a kín és az áldás" kifejezés tartalmi

kifejtésének tekintjük, a szöveg kohéziója problémamentes. A versrészlet tartalmát az öregség veszteségeinek megtapasztalása foglalja keretbe. A 'mozgalom' és a 'fekete átok' (ld. később, A holdhoz c. versnél) értelmezésén kívül a szöveg szó szerinti jelentésének megértése nem igényel különösebb háttértudást, így általánosan, „nagy vonalakban" koherensnek tekinthető.

Hol vagytok ó szemeim, kik oly áldottnak véltetek egy arcot?
És hol vagy ó csodálatos fülem is, amely oly hegyes lett, mint a szamáré valamely édes-bús nevetéstől?
S hol vagytok fogaim, ti vérengzők, kiktől felserkent nemcsak a szamóca, de az annál duzzadtabb és pirosabb ajak is?
S hol vagy te mellemnek oly irtózatos dalolása?
S hol a kín és hol az áldás, amelyet most hiába keresek eszelős utaimon, görbe bottal a kezemben?
Loholni bolondúl? Kergetni az őzet, az őzlábút s utána ledőlni, susogni, nem is neki, de a holdnak...
Holmi rejtelmekről, amelyeket senki sem érthet egészen s amelyeknek zaklatott boldogság mindenkor a neve...
Hol vagytok ti mozgalmak és fekete átkok? Örök sietés? Hol a mohó száj s hol a nevetésem?

(Füst Milán: Öregség)

A költői szöveg konstringenciája a versbe foglalt ellentétek, ill. szóösszetételek elfogadásától függ (áldott arc, édes-bús nevetés, „vérengző" fogak és csókok, a kín és az áldás egyesülése a boldogság extázisában stb.). Ezek közül a legkülönlegesebb a hegyes szamárfül, amelynek szó szerinti jelentése elég abszurd, ezért értelmezést igényel. A hegyes szamárfül képének az „édes-bús nevetés" kontextusában legalább két értelmezése lehetséges:

– Ha a vers ironikus lenne, a „szamárfület mutat" kép valószínűleg metonimikusan épülne be a versbe.
– Ha az „édes-bús nevetést" egy gyönyörű és szexepiles nőnek tulajdonítjuk (mint ahogy az áldott arcot és a vérpiros ajkakat is), az, hogy a hallgató férfi füle „oly hegyes lett", az erekció eufemizmusa is lehet. Egyebek között azért is, mert a szamár a testi vágy egyik általánosan ismert szimbóluma, és vegyük észre azt is, hogy a költői képben a „fülem" egyes számban szerepel, szó szerinti értelemben használva alighanem „füleim" fordulna elő a versben. (Nota bene, pont a testi vágy maradna ki az öregség veszteségei közül?)

A versrészletben a hold AZ ÉLET VADÁSZAT, pontosabban A NŐ ELCSÁBÍTÁSA VADÁSZAT A LEGNEMESEBB VADRA metafora kifejtésével kapott koherens metaforarendszer elemeként jelenik meg. Ebben az „őzlábú" a meghódítandó, elcsábítandó nő metaforája (A NŐ ŐZ), ill. metonímiája (az őzet

az „őzlábú” jelző azonosítja). A boldogság utáni önfeledt boldogság részeként „susogni […] a holdnak” értelmezhető szó szerint is, és a ’hold’ metaforikus értelmezésével is A NŐI LÉLEK A HOLD metafora alapján, az önfeledten boldog szerelmesek közötti közvetlen, bensőséges kommunikációra utalva.

2.3. Oh holdözön!

Füst Milán több versének is központi témája a Hold és a költő kapcsolata. Ezek közül az első az Oh holdözön! című vers, amelynek utolsó két versszaka a következő:

Oh holdözön, te végtelen!
Nem ér fel hozzád értelem.
Miféle bűn a léted mélye,
Hogy jussod földünk annyi kéje? –
Sugárzik ott fenn s én hagyom.
Nem szólok semmit, ő se szól
S a hátam borsódzik nagyon.

Te felfaló, te bűvölő,
Vagy férfi-e, vagy lusta nő?
Anyám vagy-é, vagy kedvesem?
Bagoly vagy-é, vagy kerecsen?
Szépséggel ételsz, megzavarsz,
Fejemben mérgeket kavarsz.
Így jár, no lásd, megannyi nép,
Ki véled hold viszonyba lép.

(Füst Milán: Oh holdözön!)

A versrészletben a lírai én beszél a megszemélyesített Holdhoz. Ebben az értelemben mind a szöveg kohéziója, mind általános értelemben vett koherenciája lényegében problémamentes. A költői szöveg konstringenciája elsősorban attól függ, hogy az olvasó el tudja-e képzelni azt a helyzetet – azt az emelkedett, ihletett hangulatot –, amikor a költő először csendben átadja magát a telihold által keltett érzelmeknek, majd egy idő után ódát (vagy inkább himnuszt) zeng a Holdról. Érdemes megjegyezni, hogy sok szempontból hasonló szituációt ír le az előző versrészlet (Öregség), amelyben a boldogságtól megrészegült lírai én rejtelmekről susog a Holdnak (szó szerinti értelemben).

A versrészletben Füst Milán a Hold szimbólumának egy sajátos jelentésvilágát építi fel, a kultúrában jól ismert ősi szimbólumhoz egyéni attribútumokat kapcsolva. Erről a Holdról megtudhatjuk, hogy

– a tudattalan negatív aspektusával áll kapcsolatban, amely a bűnös vágyakat szabadítja fel (amelyekre, legalábbis a versszak utolsó három sora szerint, a költő igen érzékenyen rezonál);
– elbűvöli és megszédíti („megzavarja") a vele „viszonyba lépő" halandókat, akiket a befogadott szépség elemészt, „megmérgez".

A Hold szimbolikus jelentésének konstringenciáját végső soron a fenti szimbolikus tartalmak befogadása határozza meg. Azonban minden szimbolikus tartalom alapja valamilyen, az adott kultúrában jól ismert történet, amely a szimbolikus tartalmat megalapozza, és csak ezeknek a történeteknek az ismeretében lehet ténylegesen befogadni az adott szimbolikus tartalmat. A mitológia gazdag tárháza az ilyen történeteknek. Például a Hold megszemélyesítője a görög mitológiában Szeléné, aki „híres volt szerelmeiről" (Belfiore 2008: 600), amit például Pánnal, és különösen Endümiónnal való szerelmi viszonya révén ismerünk. Az európai kultúrában a szükséges háttértudás alapvető forrása a Biblia, valamint azok a „klasszikus" (ha úgy tetszik, „kanonizált") történetek, melyeket életben tartanak a kultúra átadásának változatos és egyre bővülő formái az európai kultúrát magukénak valló emberek gondolkodásában (egy vers olvasásakor nem sok olvasó veszi elő a lexikonokat, hogy utánanézzen, mire is gondolt a költő). Itt érkezünk el az Oh holdözön! fentebb kiemelt részletének fontos kérdéséhez: melyek azok a tartalmak, amelyeket be tudunk fogadni Füst Milán verséből, és melyek azok, amelyeket nem?

A holdfényben beteljesült szerelem képe, valamint a holdfény elbűvölő, titokzatos, rejtelmes szépsége Pán és Endümión történetének ismerete nélkül is szerves része az európai, azon belül a magyar kultúrának (pl. Füst Milán: Öregség; Paul Verlaine: Holdfény; Illés: Holdfény '69 stb.). Azonban a Hold mint férfi, „lusta" nő, anya, bagoly, sőt kerecsen már korántsem ennyire nyilvánvaló. A Hold mint anya szimbólumra később (A holdhoz című vers kapcsán) még visszatérünk. A bagoly és a Hold kapcsolatát az éjszaka hordozza (vö. „éjjeli bagoly"), a kerecsensólyom pedig, amely „a magyar »turul« előképe" (Jelképtár, *sólyom* szócikk), talán a vadászat révén került be a költeménybe, amely Füst Milán költészetének gyakori metaforája, ahogy ezt korábban is láthattuk (egyébként Artemisz, a vadászat görög istennője is holdistennő). A szimbólum- és jelképtárakban szereplő gazdag utalások az egyiptomi, hindu, japán stb. mitológiára és a népmesékre jelzik, hogy az egyetemes emberi kultúrában olyan történetet is találhatunk, amelyben a Hold férfiként jelenik meg (ezekből számunkra a magyar népmesék lehetnek ismertek). A Hold mint lusta nő szintén népmesei motívumnak tűnik. De mindezek csak feltételezések. A versrészlet szimbolikus elemei pedig mindaddig nem tekinthetők konstringensnek, amíg a nekik szimbolikus értelmet adó és a vers kontextusába szervesen beépíthető háttértudás nem áll rendelkezésre.

Térjünk vissza a Hold elbűvölő aspektusára, amellyel a vele kapcsolatba, „viszonyba lépő” halandókat elemészti, megszédíti, szépségével „megmérgezi”. Ezt dolgozza fel Füst Milán egy másik versében, amelynek témája a Hold és az ifjúság viszonya.

Nagy csöndesség volt és nehéz sötét eső után,
S egyszerre, mint az átkozottak látomása,
Úgy került elé az Alpesek mögűl
S a békességet menten felkavarta s boros lelkünket, mely rég pihent:

Az órjás hold, –
Ily félelmes még sose volt.
Akár a fényes kanca, nyugtalanul s gőzt lehelve
Vágtatott a völgy fölött s a szíveket
Vad izgalom futotta tőle rögtön át meg át,
Egyik se lelte már helyét, – párját kereste mind a hány
És íme: nem volt párja senkinek...
És erre most eszméltünk csak e furcsa éjszakán...

[…]

Oh teli hold borús, nagyszemű, éji báb,
Tán asszony voltál egykor s visszajársz a tág
Mezőkön fenn, hol örök csönd honol...
S bús pillantásodtól az ifjuság
Borzongni kezd és szinte megbomol...
Ki tudja, mért is nézel ránk oly szemrehányón?
S hogy más vidékre némán mért is távozol?

(Füst Milán: Levél az ifjúságról)

A kiemelt versrészlet, amely a vers első két versszakát (a második versszak utolsó sorát leszámítva, amely már átvezet a következő versszakba), ill. az utolsó versszakot tartalmazza, meglepő módon önmagában is kohezív. Ha hozzátesszük, hogy a versben a költő egy furcsa éjszakáról beszél, ahol a mámoros, az éjszakától és a bortól megrészegült fiatalok száguldoznak a holdfényes tájon egy négylovas szekéren, akkor már a szöveg általános értelemben vett koherenciájáról is beszélhetünk. (Jegyezzük meg, hogy ha a verset nem szó szerinti értelemben olvassuk, például a fiatalság többrétű allegóriáját, esetleg ironikus allegóriáját látjuk benne, a forrástartomány koherenciája akkor is alapvető követelmény.) A versrészlet konstringenciája azonban attól függ, hogy a Hold szimbolikus jelentésével, amire Füst Milán oly nagy súlyt helyezett, azonosulni tu-

dunk-e. A Hold női principium mivolta, amely az Oh holdözön! című versből lényegében kimaradt (ill. kérdés formájában szerepelt), a Levél az ifjúságból című versben különös hangsúllyal jelenik meg: AZ ASSZONY SZELLEME, ill. A NŐI LÉLEK A HOLD.

A versben (ill. az átiratában) áttételesen a „keresd a nőt" (cherchez la femme) motívuma is megjelenik. Ha a fenti metaforához hozzávesszük a később (A holdhoz c. vers kapcsán) említett A MAGÁNY SÖTÉTSÉG metaforát, a vers nagy részében lényegében a magányból való kitörés, a párkeresés vágya fogalmazódik meg („Nagy csöndesség volt és nehéz sötét eső után", majd felkelt az „órjás hold", és felkeltette a vágyat „egy nő után"; ezután minden „mámoros és társtalan" ifjú „vad izgalommal" kereste a párját, mígnem kiderült, hogy „nem volt párja senkinek"). A keresés tehát végződhet kudarccal (különösen, ha valaki a tökéletes asszonyt, a holdbéli „álomnőt" akarja itt a földön megtalálni), ami visszatekintve a fiatalság, a „vad izgalom" időszakára a keresés hiábavalóságát is sugallhatja. Innen származtatható a Levél az ifjúságból utolsó versszakának borús, melankolikus hangulata.

A Gyertyafénynél c. versben a magányt már örök érvényűnek látjuk:

A lányok éneke könnyű! tűnő hang az övék s vándor,
Vak csillag a reménység, mely egyre közelít,
Egy tar szikla mögül közelít és egyre növekedvén
Szétpattan fájó szíved előtt!

[…]

Ám, ha nem hinnél szavaimnak, kérdezd meg a tovatűnteket is!
Legyenek szent tanuság szavaimnál, mondják meg e gyengédek s hallgatagok, –
Mondják meg eskü alatt: mi emlékük ez a lét? – Lásd, fekve tünődik
S félénken hallgat valahány: az életet ő már feledé.
Holt királyfit kérdezz meg akár, vajjon emlékezik-e?
S szerelme énekére van-e kedve felkelnie csendes
Kriptahelyéről s feljárni a kétes hold oly hamiskás fénye alá,

Magánosan és búsan hallgatózni?

(Füst Milán: Gyertyafénynél 2.)

A „könnyű énekű" lányok akár sziréneket, a „tovatűntek" pedig szinte minden mitológiai és irodalmi alakot is jelenthetnek. (Például a „holt királyfi" helyébe akár Hamletet, „szerelme" helyébe pedig Opheliát is elképzelhetjük.) A versrészlet a korábban említett AZ ASSZONY SZELLEME HOLD metafora

értelmezését is kibővíti; a szerelme énekére a holtából visszajáró királyfi motívuma eredményeképpen mintha a „kétes" és „hamiskás fényű" hold alakjába a végzet asszonya (femme fatale) archetípusa is beleszövődne.

Visszatérve az *Oh holdözön!* c. versre, izgalmas kultúrtörténeti kérdés a Hold és az őrület – vagy enyhébb formájában a zavarodottság, bódulat, kábulat stb. – kapcsolata. Azt a hiedelmet, hogy a Hold őrületet („delejt") bocsáthat a halandókra, megzavarhatja a gondolkodásukat, a fejükben „mérgeket kavarhat", egyebek közt a „holdkóros" szó is jelzi. A Szimbólumtár azonban a Hold címszónál nem tartalmaz ilyen utalást, ezzel szemben az éjszaka és az őrület kapcsolatát emeli ki:

> [Az éjszaka] *Szimbolizálja a káoszt, a halált, az őrületet* […] *Belépni az éjszakába annyi, mint visszatérni a meghatározatlanságba, ahol a rémálmok, szörnyek és sötét gondolatok keverednek.* […] *Félelmetes jellegét Hekaté testesíti meg.*
>
> (Szimbólumtár, éjszaka szócikk)

A görög mitológiában például Athéné, Héra, Dionüszosz, Pán stb. képes volt őrületet bocsátani a halandókra (pl. Aiaszra, Héraklészre stb.), de Szeléné, a szelíd, melankolikus holdistennő esetében nem ismerünk ilyen történetet. Hekaté azonban, aki sok egyéb attribútuma mellett „szoros kapcsolatban áll a démonokkal" (Belfiore 2008: 236), Artemiszhez, Szelénéhez és Perszephonéhoz hasonlóan szintén holdistennő, és őt Füst Milán is megidézi néhány versében. Az Oh höldözön! kiválasztott részletében azonban a Holdnak (és az éjszakának) az őrülettel kapcsolatos attribútumai csak nagyon árnyaltan jelennek meg (ti. „Fejemben mérgeket kavarsz").

2.4. A holdhoz

A következő versrészlet központi témája is a Hold és a költő kapcsolata. A versrészlet kulcsszavai a hold, az éjszaka és a sötétség. Füst Milán a megszemélyesített Holdhoz (az „áldott Euméné"-hez) beszél:

> *Hozzád szól a susogás, öreganyó motozása... s akiknek nem telik olajra,*
> *Szegény varrónők tűje az éjben néked táncol az ablak előtt –*
> *Az éj barátságos szörnyei, ődöngő tolvajok s a furiák üres dühe*
> *Mindennek te vagy a csodás világrahozója, Libegő,*
>
> *S az én anyám is te vagy. Az édesanyám vagy, – a másikat a varrónőt, lásd, megtagadom...*

Édesanyám a hold... nálad születtem én, létem titka ez: a te öledből, –
Te dajkáltál éngem... s innen a fekete fény, mely szivemből szüntelen árad,
Innen az átok, tűztelen életem, a ridegség, – sugárkévéim éjszaka
Ezért oly feketék. – S ti kik annyiszor meggyötörtetek engem
S kiállhatatlan fajtát s más ily becsmérlést oly sokszor kiáltottatok utánam szívtelenek,

Ím' elhagylak benneteket, – mert felléptem a sötétség csúcsára, édesanyámhoz, oda
Honnan a fájdalom is csak még nagyobb ragyogásom,
Hol enmagam részege lengek... vagy ringatom magam és áradok
De nem nektek szól többé, soha többé kevély mosolyom.

(Füst Milán: A holdhoz)

A versrészlet kohéziója szempontjából az első tíz szövegmondatot (és a verscímet) érdemes vizsgálnunk (a további szövegmondatok korreferenciális kapcsolatrendszere egyértelműnek tekinthető). A kiválasztott szövegmondatok kohézióját elsősorban a kulcsszavak előfordulása adja. Ezekhez korreferencia-indexeket rendelhetünk:

- a Hold [i01],
- az éjszaka [i02],
- a költő, a lírai én [i03],
- édesanya [i04], a költő édesanyja (i03)[i04],
- varrónő [i05], varrónők [i05]*.

Tüntessük fel a korreferenciaindexeket a címben, ill. a kiválasztott szövegmondatokban:

[K00] A holdhoz[i01]

[…]

[K01] Hozzád[i01] szól a susogás, öreganyó motozása...
[K02] s akiknek nem telik olajra, / Szegény varrónők[i05]* tűje az éjben[i02] néked[i01] táncol az ablak előtt –
[K03] Az éj[i02] barátságos szörnyei, ődöngő tolvajok s a furiák üres dühe / Mindennek te[i01] vagy a csodás világrahozója, Libegő,[i01]
[K04] S az én[i03] anyám(i03)[i04] is te[i01] vagy.

[K05] [Te[i01]] Az édesanyám(i03)[i04] vagy, –
[K06] a másikat(i03)[i04] a varrónőt[i05], lásd[te [i01]], [én[i03]] megtagadom...
[K07] Édesanyám(i03)[i04] a hold...[i01]
[K08] nálad[i01] születtem én[i03],
[K09] létem[i03] titka ez: a te[i01] [anyai(i03)[i04]] öledből [születtem én[i03]], –
[K10] Te[i01] dajkáltál éngem...[i03]

A kulcsszavak előfordulása az egyes szövegmondatokban mutatja a versrészlet rendkívül erős kohézióját:

	[i01]	**[i02]**	**[i03]**	**[i04], (i03)[i04]**	**[i05], [i05]***
[K00]	1				
[K01]	1				
[K02]	1	1			1*
[K03]	2	1		(világrahozó)	
[K04]	1		1+(1)	1	
[K05]	1		(1)	1	
[K06]	1		1+(1)	1	1
[K07]	1		(1)	1	
[K08]	1		1	(szül)	
[K09]	1		2	1	
[K10]	1		1	(dajkál)	

1. táblázat: A szövegmondatok és a kulcsszavak kapcsolati mátrixa

Érdemes megfigyelni, hogy a Hold[01] kulcsszó mindegyik szövegmondatban szerepel, ehhez kapcsolódik először az éjszaka[i02], majd az édesanyám(i03)[i04] kulcsszó. Utóbbiban a birtokos szerkezet miatt benne van maga a költő, a lírai én (i03), így a negyedik szövegmondattól kezdődően a Hold kulcsszó mellett a lírai én is minden szövegmondatban előfordul. A versrészlet az ’édesanya’ kulcsszóra (általános jelentésben) a harmadik szövegmondatban ’csodás világrahozó’-ként hivatkozik, a ’költő édesanyja’ kulcsszóra (konkrét jelentésben) pedig a nyolcadik és tizedik szövegmondatokban az általa végzett cselekvések (szül, dajkál) utalnak. Ebben az értelemben az ’édesanya’, ill. ’a költő édesanyja’ kulcsszavak a harmadik szövegmondattól kezdődően minden szövegmondatban előfordulnak. A versrészlet tematikus progresszióját tehát elsősorban egy végigfutó téma (a Hold[i01]) jellemzi (vö. Szikszainé Nagy 1999: 219), amelybe „beleszövődnek” új altémák (az éjszaka[i02], a költő[i03] és az édesanya[i04]). Erre a témafejlődésre pedig

mintegy „ráerősít” az ötödik kulcsszó (a varrónő[i05] általános és konkrét jelentésben), amely közvetlenül összekapcsolja a második és a hatodik szövegmondatot.

A szövegrészlet koherenciáját – egyebek közt – a költő által rendkívül gazdagon használt metaforák biztosítják. A szövegösszefüggést biztosító megállapítások és fontosabb metaforák a következők:

- A költő ihletének forrása („édesanyja”) a Hold („Mindennek te vagy a csodás világrahozója, Libegő // S az én anyám is te vagy.”).
  – A KÖLTŐI IHLET FORRÁSA A HOLD.
  – A KÖLTŐI KÉPZELET (VARÁZSLATOS) VILÁGA AZ ÉJSZAKA.
  – AZ ESZTÉTIKAI HATÁST KIVÁLTÓ LÍRAI TARTALOM FÉNY, RAGYOGÁS.
- A költő létének értelmét a műalkotás, a versek adják („létem titka ez”).
- A versekben kifejezett sötét, komor, „fekete” tartalmak „fekete fényként”, fekete sugárkévékként „áradnak ki” a költő szívéből.
  – AZ ÉRZELMEK (ÉS AZ EZEKET KIFEJEZŐ GONDOLATOK) ÖSSZESSÉGE TENGER.
  – A MŰVÉSZI KOMMUNIKÁCIÓ, EZEN BELÜL A KÖLTÉSZET ÁRADÁS.
- A „fekete” tartalmak ridegek, „tűztelenek”, de a költő számára az érzelmek, indulatok hiánya („tűztelen életem”) átok.
  – AZ INDULAT, SZENVEDÉLY TŰZ.
- A költő költészete a teljes magányban teljesedik ki („felléptem a sötétség csúcsára”).
  – A MAGÁNY (BEFELÉFORDULÁS, ZÁRKÓZOTTSÁG, KITASZÍTOTTSÁG stb.) SÖTÉTSÉG.
  – A KÖLTŐI ÉLETPÁLYA HEGY, A KÖLTŐ (MŰVÉNEK) KITELJESEDÉSE (HEGY)CSÚCS.
- A költő „alaphangja”, költészetének tartalma, „tónusa” alapvetően fájdalmas, komor, melankolikus, tragikus („a fájdalom is csak még nagyobb ragyogásom”, ti. a fájdalom mint esztétikai tartalom „ragyogó” verseket eredményez, vö. a fény és ragyogás korábbi metaforájával).
  – AZ (ÉLET)FÁJDALOM (SZOMORÚSÁG, MELANKÓLIA, REMÉNYTELENSÉG stb.) FEKETE (SZÍNŰ).

A versrészlet alapján a Füst Milán költészetének középpontjában álló melankólia, „életfájdalom” két forrásból táplálkozik (az elmúlás, a lét végessége, amely Füst Milán költészetében meghatározó szerepet játszik, ebben a versben nem jelenik meg). Az első forrás a költő édesanyjával való kapcsolata, amelyről a versben csak annyit tudunk meg, hogy édesanyját és valószínűleg az általa képviselt életvitelt (amelyben „szegény varrónőként” látástól vakulásig dolgozik) a költő a költészetért „megtagadja”. A másik forrás a közvetlen környezettel (például az olvasók-

kal, a kritikusokkal, a lapszerkesztőkkel stb.) való viszony. Ez utóbbiról a költő leplezetlen nyíltsággal beszél. A költő személyiségét (és valószínűleg a verseit is) elutasító „szívtelen" emberek kiállhatatlannak stb. becsmérelték a költőt, és más hasonló sértéseket vágtak a fejéhez („kiáltottak utána"). A lelki sérülések feloldásának egyik módja az az elhatározás, hogy a költő innentől nem foglalkozik mások véleményével („elhagylak benneteket"). Ennek része, hogy önmagának ír, a költészetben keres és talál örömet („enmagam részege lengek"). Mindez azonban költészetének kiteljesedéséhez vezet („felléptem a sötétség csúcsára"), miközben költészetének sötét, „fájdalmas" tónusa is megmarad („a fájdalom is csak még nagyobb ragyogásom"). Ezek után már teljesen felszabadultan, „megrészegülten" és könnyedén fog írni („ringatom magam és áradok").

Érdemes az Újak ciklusban szereplő A holdhoz című vershez hozzákapcsolni a Régiek ciklusban szereplő Óda egy elképzelt művészhez című vers alábbi részletét:

> *Nagy művész! Rád gondolva töltöttem el az éjt s keserűn*
> *Idéztem tétlen s busongó életemet is, amelyben nincsen erő és izzás*
> *Színes képeket vetíteni, csupán feketéket s éjjel!*
> *Sáppadtabb fény ez, betegebb, mint a holdé, nem vetekszik ez a nappal,*
> *Oly holdé, milyet álmodtam egyszer, hogy volna végtelen messzi,*
> *Volna csupán akkora, mint egy forint s zöld éjszakában*
> *Halkan fénylene végtelen távolból s körötte sokkal szebb csillagok:*
> *Szikráznának táncolva szép rendben s kerengve, mint a rakéták.*
>
> (Füst Milán: Óda egy elképzelt művészhez)

A versrészlet kiegészíti a korábbi tartalmakat azzal, hogy a „tűztelen" élethez és „ridegség"-hez (A holdhoz) hozzákapcsolódik a „tétlen s busongó" élet, „amelyben nincsen erő és izzás / Színes képeket vetíteni, csupán feketéket s éjjel!". Jegyezzük meg, hogy mind az „átok" (A holdhoz), mind a „keserűn", ill. „Sáppadtabb fény ez, betegebb, mint a holdé" (Óda egy elképzelt művészhez) részletek egyértelműen negatív konnotációval bírnak. Azonban közvetlenül ezután Füst Milán felülemelkedik a keserűségen, és két csodálatos metaforával helyezi el önmaga költészetét az irodalom határtalan világában:

- FÜST MILÁN KÖLTÉSZETE EGY „VÉGTELEN MESSZI", APRÓ HOLD A „ZÖLD ÉJSZAKÁBAN", AMELY HALKAN FÉNYLIK A „VÉGTELEN TÁVOLBÓL".
- A NAGY MŰVÉSZEK „SOKKAL SZEBB CSILLAGOK", AMELYEK AZ APRÓ HOLD KÖRÜL SZIKRÁZVA ÉS „SZÉP RENDBEN S KERENGVE" TÁNCOLNAK.

Térjünk vissza arra, mi a szimbolikus jelentése annak, hogy egy költő költészetét a Holdhoz mint szimbólumhoz kapcsolja. Egy lehetséges értelmezés a következő lehet: A Holdnak mint szimbólumnak az egyik legfontosabb attribútuma, hogy „mivel a hold fénye csupán a Nap fényének visszatükrözése, [a Hold] a függőség kifejezője" (Szimbólumtár, *hold* szócikk). Ebben az értelemben az a költő, aki önmagát a Holdhoz kapcsolja, a másoktól való érzelmi függést állítja költészete középpontjába (amelynek az egyik lehetséges megoldása az emberek felé fordulás, egy közösséggel való szoros, bensőséges kapcsolat, a másik pedig a befelé fordulás, a magány keresése, amely Füst Milán A hold című versében is kifejeződik). Ezért jelennek meg a versben ilyen hangsúlyosan a költőt becsmérlő, neki fájdalmat okozó („szívtelen") emberek („ti"), és mélyen elrejtve egy még nagyobb fájdalom. Az, hogy „a másikat … megtagadom", azt sugallja, hogy a költőt és költői elhivatottságát édesanyja, a „varrónő" sem értette meg. Ebben a megközelítésben különösen érthető, hogy miért okoznak katartikus élményt a költő számára a vers alábbi sorai: „Hol enmagam részege lengek... vagy ringatom magam és áradok".

Az „elhagylak benneteket" után a „nem nektek szól többé, soha többé" kijelentés evidencia, és kiemelése a vers utolsó, záró sorában a költészet fájdalmas, de felemelő kiteljesedése helyett a költő hálátlan közönségével való háládatlan kapcsolatára helyezi át a mondanivaló hangsúlyát. (A „kevélyen mosolyogva" jellegzetes Füst Milán-i kép, bár a közönséggel való kapcsolat kontextusában zavaró felhangjai is vannak.) Az utolsó sor nélkül a vers koherens és konstringens, ezáltal hiteles, felemelő, katartikus (ha úgy tetszik, „tűz" van benne). Az utolsó sor viszont a következőket sugallja: megbántottatok, mert nektek írtam eddig; szeretnék ezért visszavágni, de valójában nem tudok sem visszavágni, sem felejteni. És ezáltal mindaz, amit a költő korábban leírt, puszta vággyá alakul. A katarzis élménye ezzel megszűnik, helyébe a „változtatnod nem lehet" érzése lép, a szöveg konstringenciája helyreáll, de egy egészen más értelemben.

A verset a fenti értelmezés koherens keretbe foglalja. A mondanivaló konstringenciájához azonban az is szükséges, hogy el is fogadjuk (ill. költeményről lévén szó, be tudjuk fogadni) a versben felsejlő, ill. tényszerűen leírt belső konfliktusokra adott költői választ az adott élethelyzetben. Ez az adott vers esetében azért tűnik nagyon fontos kérdésnek, mert az a törekvés, hogy „a sötétség csúcsán" a költő fájdalmát képes egy versben „ragyogóan" kifejezni, olyan esztétikai tartalmat hordoz, amely egyfajta „ars poetica"-ként is felfogható. Ezért ha A holdhoz című költeményt közel érezzük magunkhoz, akkor egy nagy lépést tettünk Füst Milán lírájának befogadása felé.

2.5. A mélyen alvó

A vers első két versszaka egy ködös éjszaka, egy „mámoros éji világ" képét írja le, miközben a lírai én mélyen alszik, és álmodik „egy titokzatos életről".

Alszol, mialatt az éjszaka
Ködköntösét vagdossa szablyával...
S felhőbe lövi nyílát a Garázda Vadász is,
Miután a nedves, éjjeli réteken tobzódva csatangolt.
Minden táncol s villódzva pörög körülötted, – egy mámoros, éji világ...
S a hold is karikába gyürűzve, őrjöngve forog,
Mert érzi, hogy közeleg a hajnal.

S mi sötétbe' tenyészik, most pendűlve feléled
S ez egyszer még elmélyül az éj is. Sok holdi poronty
Ilyenkor nyeri létét s a hold alá szalad nyavalyássa melegedni.
S ott rí megbabonázva, míg a többi bolond
Zabolátlan veti bukfenceit, karikáz,
Gurúlva nevet és még egyszer fellobog élete.

(Füst Milán: A mélyen alvó)

A versrészlet kohéziója formálisan nem okoz problémát, a kulcsszavak jelentése, és ezzel összefüggésben a versrészlet koherenciájának vizsgálata azonban már nehezebb feladat elé állítja a vers értelmezőjét.

Tekintve, hogy Füst Milán nem adott kulcsot a kezünkbe a vers képeinek megértéséhez, feltevésekre kell hagyatkoznunk. A csillagkép fogalma, ill. egyes konkrét csillagképek Füst Milán más verseiben is megjelennek (pl. A tél, Levél Kanadából, A szőlőműves), így a szöveg értelmezési keretének a továbbiakban a csillagos égbolton megjelenő Orion csillagképet („Garázda Vadász"), és az égen megjelenő (és/vagy kihunyó, „pislogó") csillagokat („holdi porontyokat") fogjuk választani. (Ezt a választást támasztja alá az is, hogy a versben később említett, az „éj zenithjén" megjelenő „tünékeny alakzatok" a csillagképek metaforáinak tekinthetők.)

2.5.1. A választott keretben a versrészlet első versszakának értelmezéséhez a következő metaforákra van szükségünk, hogy koherens szöveget kapjunk:

AZ ÉJSZAKA SZABLYÁS KATONA (aki „vágja a ködöt");
A HOLDFÉNY SZABLYA (ti. a holdvilág megvilágítja a ködös éjszakát);
AZ ORION CSILLAGKÉP A GARÁZDA VADÁSZ (aki „nyilazza a felhőt / ködöt", küzd ellene); A CSILLAGFÉNY NYÍL (ti. a csillagok fénye, ha nem is olyan erősen, mint a holdfény, de megvilágítja az éjszakát).

De hogyan tekinthető egy csillagkép garázdának, és miért csatangolna tobzódva „a nedves, éjjeli réteken"? A „garázdaság" értelmezéséhez visszatérhetünk az Orion csillagkép mitológiai névadójához, az óriás termetű Orión vadászhoz, akinek mitológiája – legalábbis egyes változataiban – számos erőszakos ele-

met tartalmaz. A csillagkép, azaz a csillagok fényének „csatangolását" pedig úgy is értelmezhetjük, hogy az éjszakai táj csillagfényben fürdik, és a „tobzódást" a nedves fűszálak, ill. a rajtuk levő vízcseppek csillogása jelenti (amelyek mintegy megsokszorozzák az égbolton levő csillagok fényét). Emellett jegyezzük meg, hogy a tobzódás, a csatangolás és a garázdaság (valamint a későbbiekben a mámor, az őrjöngés, továbbá a pörgés és a forgás stb.) olyan expresszív tartalmaknak is tekinthetők, amelyekkel a költő az érzéseit vetíti ki az éjszakára.

A következő három sor az „éji világ" és ezen belül a Hold képét jeleníti meg, középpontjában a *pörög* és *forog* igékkel. Ezek az igék Füst Milán költészetében több érzést is kifejezhetnek, sugallhatnak:

– egyfajta részeg, ill. részegítő mámort, „egy mámoros, éji világ"-ot, amelyben minden „táncol s villódzva pörög", zabolátlanul „veti bukfenceit, karikáz" és „gurulva nevet" (A mélyen alvó); a telihold fényétől pedig a szíveket és lelkeket „vad izgalom" járja „át meg át", és felkavarja a békességet és a „boros" lelkeket (Levél az ifjúságról);
– harmonikus rendet, amelyben a csillagok „Szikráznának táncolva szép rendben s kerengve" (Óda egy elképzelt művészhez);
– a rend teljes szétesését, amikor a fagyott göröngyök és kövek a pusztító szélviharban és forgószélben repülnek, „tölcsérben forognak" és csapdosnak a költő (ill. az olvasó) felett (Tél).

Az utolsó értelmezés ellenpontjaként A mélyen alvó-ban a hajnal közeledte egyfajta „kis Apokalipszisként" jelenik meg a Hold és a csillagok számára („érzi, hogy közeleg a hajnal"; „még egyszer fellobog élete"). A Tél-ben ugyanis az „igazi" Apokalipszis leírását találjuk:

> *S már itt harsog feletted az apokalypszis száraz kőforgetege, melyben*
> *A fagyott göröngy majd úgy repül, akár a vak madár,*
> *Veri a szél, a forgó-szél veri, tölcsérben forog, avagy a rohanó szélvihar*
> *Lökéseiben csapdos* […]
>
> (Füst Milán: Tél)

És, hogy továbbvigyük az analógiát, A Tél-ben mindez akkor történik, amikor a föld „lassu ütembe' fordúl / Az Orion-csillagzat ködképe felé" (uo., kiemelés tőlünk). Azonban míg a Tél-ben egy „vigasztalan", „iszonyatos" látomásról van szó, addig A mélyen alvó-ban „mámoros", „zabolátlan" álomképről. A mélyen alvó-ban a csillagok forgása egyszersmind utalhat a Föld forgására is:

> *A zöld völgyet, a mélyet és magánosat, hol oly barátságosan ragyogtak a csillagok, mintha nékem hunyorgatnának s ahol egy hang szólított egykor: lásd pislogunk, – s a föld forog, és végzi dolgát... – Még egyszer látnom ezt a völgyet, amelynek éjszakái annyiszor*

megborzongattak – talán nem is adatik többé! Mozdulatlan éjszakák voltak... semmi sem moccant s mikor a szobámba visszamentem, még hunyt szemeim előtt feketéllett a sötét fenyők lombja s fel-felvillant az a borzongó folt, amellyel messze előttük a világosabb nyírfák törzse fehérlik... Borzongtam, ha elképzeltem, hogy mindez él s ott áll és marad az éjben.

(Füst Milán: Teljes napló II. 766)

Az éjszakai égbolt látványa egy „zöld völgyben" kitörölhetetlenül beleivódott Füst Milán képzeletébe. Olyannyira, hogy még azok közé a dolgok közé is bekerült, amelyeket a lírai én, egy „hellenista arab" költő búcsúversében mint a számára legfontosabbakat említésre méltónak talál:

Ó én völgyem, hegyem,
S ó én szép, barna feleségem,
S ó lágy, légi kéz, mely végigsimítottad homlokomat,
S ti éjszaka örvényei s fekete tüzei szivemnek,
S félelmek anyja, te hármas Hekaté, –

Én elmegyek, én elmegyek, örökre búcsúzom, […]

(Füst Milán: Egy hellenista arab költő búcsúverse)

A búcsúvers az összes versek Újak ciklusának utolsó verse, ezáltal a ciklus egyfajta összegzésének is tekinthető. A Hold is azok között a dolgok között van, amelyektől a költő búcsúzik. Azonban az előző versektől eltérően Füst Milán itt csak egy „lágy, légies" metaforával utal a holdra: A HOLD LÁGY, LÉGI KÉZ.

Vegyük észre, hogy a korábbiakban a Holddal kapcsolatos két metaforát (A NŐI LÉLEK A HOLD, ill. A KÖLTŐI IHLET FORRÁSA A HOLD) a fenti metaforával összekapcsolva A KÖLTŐ MÚZSÁJA A HOLD metaforához juthatunk el, amely a 'múzsa' rendkívül gazdag kulturális tartalma révén további értelmezéseket tesz lehetővé.

A búcsúversben a Hold lágy, pozitív aspektusával szemben áll Hekaté, az a görög istennő, aki Füst Milán számára az eredendő félelmet személyesíti meg („félelmek anyja"-ként hivatkozva rá). Hekatét Füst Milán Kutyák című versében is megidézi. Hekaté fekete kutyái az éjszaka szellemeinek, rémálmainak és „testetlen" félelmeinek szimbólumai, akik – amint Hekaté megoldja láncaikat – üvöltve és vonítva „szerte vadásznak" az éjszakában. Bár Hekaté a görög mitológiában nagyhatalmú holdistennő, Füst Milán sem az Egy hellenista arab költő búcsúverse, sem a Kutyák szövegében nem utal erre a vonatkozására. Sőt az Álmatlanok kara című versben élesen elkülöníthető egymástól a Hold, amely a csillagokkal együtt megvilágítja az éjszakát („a távoli lámpa s a könnyes szemü

csillag vet fényt") és a tudattalan, „testetlen" félelmek (a „fekete hegy", a „zord fenyő torz árnyai" stb., amelyek „nehéz" gondolatokat, „borús homály"-t szülnek). A Hold „gyötrő" fénye a hosszú, álmatlan éjszakában nem okozza, csak felszínre hozza a meglevő félelmeket („Mert lásd, nem múl az éj s a hold gyötör! ki fenn a tébolyúlt, a bomlott, / Jajongó fák között az ágakon tán megakadt örökre!").

2.5.2. A második versszak értelmezéséhez további metaforákra lesz szükségünk, hogy koherens szöveget kapjunk. A második versszak egyes szavai („tenyészik", „nyeri létét", „nyavalyássa" stb.) egyértelműen kizárják az emberi forrástartományt, a céltartománynak pedig már korábban a csillagos eget választottuk. Így például a következő metaforákhoz juthatunk el: A HOLD NŐSTÉNY (TYÚKANYÓ stb.), A CSILLAGOK „PORONTYOK" (KISCSIBÉK stb.).

A metafora jelentéstartományán belül a 'pendül' alapján akár a Lant csillagképre, a 'poronty' alapján pedig akár a Fiastyúk csillagkép csillagaira is asszociálhatunk. Ezzel kapcsolatban érdemes megjegyeznünk, hogy az Orion, a Fiastyúk és a Lant csillagképek az őszi és téli éjszakai égbolton egyszerre láthatók. Az Orion, amely „a Közép-Európából megfigyelhető egyik leglátványosabb csillagkép", főként téli estéken figyelhető meg (Herrmann 1992: 245). A téli égbolton a három említett csillagkép következőképpen jelenik meg: „A déli irányban valamennyi téli csillagkép egy »kupacban« található. Ennek a rendkívül gazdag csillagmezőnek az égi Vadász, az Orion a középpontja […] Ha az Orion övcsillagainak vonalát jobbra felfelé meghosszabbítjuk, akkor a […] vöröses színű Aldebaranra, a Bika legfényesebb csillagára akadunk. Jobbra, az Aldebaran mellett, a Bika fejét alkotó nyílthalmazt, a Hyadok nevű csillagcsoportot találjuk […] A Hyadoktól jobbra felfelé van egy másik, szabad szemmel is jól látható, meglehetősen közismert nyílthalmaz, a Plejádok, avagy a Fiastyúk." Az északi horizonton pedig még látszik a Vega, a Lant csillagkép legfényesebb csillaga (Herrmann 1992: 216–217).

Az őszi égbolton pedig a csillagképeket a következőképpen láthatjuk: „Keleten már felbukkan az égi Vadász, az Orion egy része. Mindössze 1-1,5 órával később már a csillagkép egésze látható. Nem sokkal magasabban, K-en, a Bika Aldebaranja, tőle jobbra egy kicsiny V alakú csillagcsoport, a Hyadok, valamivel fölötte pedig egy kisebb kiterjedésű csillaghalmaz, a Plejádok (Fiastyúk) van. A Ny-i ég közepét a Nagy Nyári Háromszög foglalja el: legfelül a Hattyú Denebje áll. […] A Nyári Háromszög jobb oldali csúcsát a Lant Vegája, az alsót a Sas Altairja alkotja" (Herrmann 1992: 214–215).

Mindezek a tartalmak nyilvánvalóan nem feltétlenül szükségesek a versrészlet megértéséhez (vagyis szigorúan vett értelemben nem jelentenek intertextuális utalásokat), azonban olyan lehetséges, hipertextuális kapcsolatokat hoznak létre a versszöveg és a csillagképek között, amelyek rendkívüli mértékben kitágítják a

vers, pontosabban a vers olvasójának értelmezési keretét. Különösen akkor, ha az olvasó veszi a fáradságot, és egy pillantást vet az éjszakai égboltra (vagy annak csillagászok által készített csillagtérképeire).

A választott értelmezési keretben a szövegrészlet koherensnek tekinthető, azonban konstringenciája azon múlik, hogy a vers olvasója hajlandó-e elfogadni (és befogadni) a versrészlet metaforikus gazdagságát, és nem tartja-e túlzottnak vagy zavarónak a merőben szokatlan képeket és az elvitathatatlan költői fantáziát az éjszaka képeinek leírására. Különös tekintettel a versrészlet expresszív elemeire, amelyben különös hangsúlyt kap a „villódzó" égbolt „zabolátlan"– ha úgy tetszik, mámoros, szédítő – pörgése, forgása az őt szemlélő lírai én (illetőleg a vers olvasója) számára. Füst Milán versében ugyanis a csillagképek életre kelnek, és önálló életet élnek Füst Milán sajátos költői világának szerves részeként.

3. Összegzés

A kiválasztott versszövegek vizsgálata során a kohézió esetében elsősorban a kulcsszavak korreferenciális kapcsolatrendszerét vettük alapul, a koherencia esetében pedig első lépésben egy olyan értelmezési keretet kerestünk, amelyben a versszöveg szó szerinti értelmének (lehetőleg) minden vonatkozásához minimális háttértudás mellett a keretnek megfelelő jelentést tudtunk rendelni. A koherencia és konstringencia vizsgálatakor egyes esetekben a szavak jelentésének pontosítására, az értelmezéshez szükséges intertextuális kapcsolatok feltárására, valamint metaforákra, ill. koherens metaforarendszerekre volt szükségünk. Utóbbiak esetében kiemeltük azokat a metaforákat, amelyek a Holdhoz kapcsolódtak. A konstringencia vizsgálatakor fontos szerepet tulajdonítottunk a hipertextualitásnak, azaz azoknak az opcionális szövegközi (intertextuális) kapcsolatoknak, amelyek a versszövegek tartalmát összekapcsolják az olvasó által ismert (vagy feltételezhetően ismert) kulturális háttértudással, és ezáltal egy lehetséges konstringens értelmezéshez vezethetnek.

A Bevezetésben utaltunk Füst Milán összes verseinek egységes, „zárt kompozíciójá"-ra. Tanulmányunkban ennek egy fontos vonatkozását, a Hold szimbolikus tartalmát vizsgáltuk. Megállapításaink egyfajta összegzéseként emeljük ki az alábbi, Füst Milán költeményeiből származtatható koherens metaforarendszert:

A KÖLTŐI IHLET FORRÁSA A HOLD.
A KÖLTŐI KÉPZELET VILÁGA AZ ÉJSZAKA.
A KÖLTEMÉNYEK KÉPEK, AMELYEKET A HOLDFÉNY MEGVILÁGÍT.
A KÖLTŐK A HOLD KÖRÜL KERINGŐ CSILLAGOK.

Zárásként pedig jegyezzük meg, hogy ha a fenti metaforarendszer forrástartományához még hozzávesszük azt a megállapítást is, hogy a hold fényébe bele-

szövődik a csillagok fénye, akkor Füst Milán költészetének alapvető inter- és hipertextualitásához juthatunk el a metaforák ősi nyelvén.

Irodalomjegyzék

ANGYALOSI G. 1986. *A lélek lehetőségei. (Líra és szubjektumelmélet összefüggései a század eleji Magyarországon.)* Budapest: Akadémiai K.

BEAUGRANDE, R. DE–DRESSLER, W. 2000. *Bevezetés a szövegnyelvészetbe.* Budapest: Corvina K.

BELFIORE, J.-C. 2008. *A görög és római mitológia lexikona.* Budapest: Saxum K.

Biblia. Istennek az Ószövetségben és Újszövetségben adott kijelentése. Budapest: Kálvin János K. 1997.

BODA I. K.–PORKOLÁB J. 2012. *A hipertext paradigma a szövegtanban és a stilisztikában.* Debrecen: Debreceni Egyetemi K.

BÜKY L. 1989. *Képalkotás és képrendszer Füst Milán és Karinthy Frigyes költői nyelvében.* Budapest: Akadémiai K.

DOBI E. 2016. Gondolatok a koherenciáról. In: Dobi E.–Andor J. (szerk.): *Officina Textologica 19. Tanulmányok a szövegkoherenciáról.* Debrecen: Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék. 11–20.

DOBI E.–KUKI Á. 2004. A tudáskeretek elemzése szaknyelvi szövegben. (A formalizálás lehetőségei.) Petőfi S. J.–Szikszainé Nagy I. (szerk.) 2004. *Officina Textologica 10. A szövegorganizáció elemzésének aspektusai. Fogalmi sémák.* Debrecen: Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék. 84–109.

DOBI E.–ANDOR J. (szerk.) 2016. *Officina Textologica 19. Tanulmányok a szövegkoherenciáról.* Debrecen: Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék.

FÜST M. 1978a. *Füst Milán összes versei.* Budapest: Magvető K.

FÜST M. 1978b. *Füst Milán válogatott művei.* Budapest: Szépirodalmi K.

FÜST M. 1997. *Látomás és indulat a művészetben.* Budapest: Kortárs K.

FÜST M. 2019. *Teljes Napló.* [elektronikus változat] Budapest: Digitális Irodalmi Akadémia – Petőfi Irodalmi Múzeum, 2012. http://dia.jadox.pim.hu/jetspeed/displayXhtml?docid=0000008004&secid=0000842712&main Content=true&mode=html (2019-06-15)

HERRMANN, J. 1992. *Csillagászat.* Budapest etc.: Springer. (SH atlasz 3.)

[ÉKsz] JUHÁSZ J. et al. (szerk.) 1992. *Magyar Értelmező Kéziszótár.* Budapest: Akadémiai K.

[Jelképtár] HOPPÁL M. et al. (szerk.) 2004. *Jelképtár.* Budapest: Helikon K.

KIS PINTÉR I. 1983. *A semmi hőse. Füst Milán költői világképe.* Budapest: Magvető K.

KIS PINTÉR I. (szerk.) 1998. *Szellemek utcája. In memoriam Füst Milán.* Budapest: Nap K.

JANION, M. 2006. *A vámpír. Szimbolikus biográfia.* Budapest: Európa K.
KOMLÓS A. (írta és válogatta) 1965. *A szimbolizmus.* Budapest: Gondolat K.
NAGY A. 2016. „Őrült beszéd, őrült beszéd: de van benne rendszer." Befogadó és koherenciaítélet. In: Dobi E.–Andor J. (szerk.): *Officina Textologica 19. Tanulmányok a szövegkoherenciáról.* Debrecen: Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék. 46–58.
PETŐFI S. J. 1997. *Officina Textologica 1. Egy poliglott szövegnyelvészeti-szövegtani kutatóprogram.* Debrecen: Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója.
PETŐFI S. J. 2004. *A szöveg mint komplex jel. Bevezetés a szemiotikai-textológiai szövegszemléletbe.* Budapest: Akadémiai K.
PETŐFI S. J. 2009. *Officina Textologica 15. Egy poliglott szövegnyelvészeti-szövegtani kutatóprogram II.* Debrecen: Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
RADNÓTI M. 1935/1998. Füst Milán. In: Kis Pintér I. (szerk.): *Szellemek utcája. In memoriam Füst Milán.* Budapest: Nap K. 65–70.
SCHEIN G. 2006. *Nevetők és boldogtalanok. Füst Milán művészete 1909–1927.* Budapest: Akadémiai K.
SCHEIN G. 2017. *Füst Milán.* Budapest: Jelenkor K.
SOMLYÓ GY. 1980. *Philoktétész sebe. Bevezetés a modern költészetbe.* Budapest: Gondolat K.
SOMLYÓ GY. 1993. *Füst Milán vagy a Lesütöttszemű Ember. Emlékezés és tanulmány.* Budapest: Balassi K.
SZABÓ Z. 1986. *Kis magyar stílustörténet.* Budapest: Tankönyvk.
SZIKSZAINÉ NAGY I. 1999. *Leíró magyar szövegtan.* Budapest: Osiris K.
[Szimbólumtár] PÁL J.–ÚJVÁRI E. (szerk.) 2001. *Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából.* Budapest: Balassi K.
TOLCSVAI NAGY G. 2001. *A magyar nyelv szövegtana.* Budapest: Nemzeti Tankönyvk.
VAS I. 1935/1998. Füst Milán olvasásakor. In: Kis Pintér I. (szerk.): *Szellemek utcája. In memoriam Füst Milán.* Budapest: Nap K. 55–60.
YEATS, W. B. 1960. *Versek.* (szerk. Ungvári Tamás) Budapest: Európa K.

Cohesion, Coherence and Constringency in Poetic Texts – The Appearance and Role of the Moon in Milán Füst's Poems

Milán Füst, the "man with downcast eyes" (György Somlyó) is one of the most mysterious and enigmatic individuals in Hungarian lyric poetry whose poetic language and style, as well as the aesthetic content and thought of his poetry, are the subject of a series of studies and monographs, often following quite distant approaches and interpretations (some of which come from Milán Füst himself).

The aim of our study is to examine Milán Füst's poetry or, to be more precise, a specific part of it, mainly on a textual basis by focusing on basic categories such as cohesion (including the concepts and tools of co-reference analysis), coherence and constringency. For this purpose, we chose a characteristic and representative keyword from Milán Füst's poetry, namely the Moon (Hold), which, on the one hand, allows us to narrow our research to a relatively well-defined, but still characteristic part of Milán Füst's poetry; and, on the other hand, due to the moon's rich symbolic connotations, this keyword might be especially suitable to explore the inter- and hypertextual content of the selected poems and passages, both in terms of the associated cultural content and rhetorical-stylistic devices related to the Moon (in the latter case, metaphors about the Moon seem particularly important).

2.
Az eseményidő(k) kontinuitása a szövegben

TOLCSVAI NAGY GÁBOR

1. Bevezetés

A tanulmány a szövegek időszerkezetének egyes fontos jellemzőit mutatja be. A szövegek időszerkezetének két fő tényezője azonosítható: az egyik a szövegben megkonstruált eseménysor, az események kontiguuma (a hallgató által megértett idő szimulációs imaginatív műveletekkel; vö. Barsalou 2003; Matlock 2017; Tolcsvai Nagy 2019), a másik a megértő, feldolgozó idő, tágabban a hallgató által felállított temporális referenciakeret. A szövegbeli temporalitás egyik alapeleme az igék inherens temporalitása, hasonlóképpen más kifejezéstípusok, például az igenevek időszerkezete, mindegyik mint megértett idő. A vizsgálat a szöveg időszerkezetében az inherens temporalitás és a deiktikus igeidők egymásra következésének és egymásra hatásának mintázataira összpontosít (előzményként l. Tenbrink 2017; Becker–Egentemeyer 2018;). A fő kérdések: miképp viszonyul egymáshoz a deiktikus múlt és jelen idő a szöveg kontinuitásában, ezek az időbeli lehorgonyzások hogyan kapcsolódnak össze az igei és mondatbeli aspektusfajtákkal, objektivizációs és szubjektivizációs eljárásokkal és a temporális referenciakeret változataival; továbbá milyen fő típusai vannak a deiktikus múltnak és jelennek, a befejezettségnek és a folyamatosságnak, az egyidejűségnek, az időbeli egymásra következésnek.

A szöveg cselekvés, emberi nyelvi cselekvés, nem rögzített tárgy (lásd Bahtyin 1988; Sinha 2009). Minden emberi cselekvés időben történik, és minden nyelvi közlés valamilyen időben lezajló eseményt fejez ki, akár történetet, akár állapotot. A szöveg – mint minden emberi cselekvés – időben történik. Szabatosabban: a beszédet, amely a szöveg cselekvő megnyilvánulása, időben mondja el a beszélő, és a beszédet időben hallja annak hallgatója. A szövegnek van időszerkezete. Ez az időszerkezet két, egymással párhuzamosan érvényesülő részből áll.

A szöveget időben hozzuk létre, és időben fogadjuk be. A szöveg időszerkezetének ez az összetevője nyíltan megmutatkozik a párbeszéd és a monológ közti temporális különbségben. A párbeszédben a beszélőtársak egymást váltják, a fordulók időbeli egymásra következése önmagában előtérbe helyezi az időbeliséget, a beszélgetésben résztvevők számára is, gyakran a (meta)pragmatikai tudatosság jelölőivel is kifejezve. A monologikus szöveget egy beszélő mondja vagy írja, ekkor a beszélő és a hallgató együtt és külön-külön is észleli a beszéd

időtartamát, általában a rövidség – hosszúság helyzettől függő spontán skáláján, de sok esetben órával is mérve. A szöveg időszerkezetének ez az összetevője a feldolgozó idő (Langacker 2008: 79). A feldolgozó idő az az időtartam, amely a beszélőnek vagy a hallgatónak szükséges a szöveg vagy szövegrészlet létrehozására vagy megértő befogadására, ez tehát a szöveg mentális feldolgozásának az ideje. A beszélő is hallja vagy olvassa, tehát feldolgozza saját szövegét. A feldolgozó időre a beszélő, és ritkábban a hallgató is utalhat a nyelvi esemény során, metapragmatikai jelzésekkel.

A szöveg tartalma, értelme belső időszerkezetben rendeződik el. A szövegben elmondott események, viszonyok, helyzetek, minőségek a megismerő és beszélő ember számára időben léteznek és történnek, megértésük és nyelvi megkonstruálásuk idővonatkozásban is történik. Például a szövegben kifejezett eseményeknek és azok részeinek időrendje is időtartama van, az állapotokra az időtartam jellemző. A szöveg időszerkezetének ez az összetevője a megértett idő (Langacker 2008: 79). A megértett idő az az idő, amely egy szöveg valamely részletének vagy egészének a megkonstruált belső temporalitása, például egy esemény időbeli lefolyása, ahogy azt a beszélő kifejezi valamilyen lehetséges módon. A megértett időnek grammatikai és szemantikai jelzései vannak (erről lásd alább).

A monologikus elbeszélő, a leíró vagy az érvelő szövegek jelentősen különböznek időszerkezetükben is. Az elbeszélő szövegekben a beszélő általában valamilyen időbeli mintázat szerint, valamilyen időrendben mondja el az eseményeket és azok egyes oksági viszonyait, azok részeit (epizódjait), többnyire grammatikai lehorgonyzó múlt időben, hiszen az események a beszéd ideje előtt már megtörténtek. A leíró vagy az érvelő szövegek esetében főképp a lehorgonyzó jelen idő az uralkodó, mert általános vagy hosszú távon érvényes minőségek vagy oksági viszonyok kifejezéséről van szó, főképp egyes résztémák köré fogalmilag kidolgozott szövegrészekkel, kifejtésekkel (hagyományos megközelítés szerint nem formális logikai elrendezéssel).

A feldolgozó és megértett idő a beszélő és a hallgató számára is párhuzamosan érvényesül, a kettő között a kapcsolat szoros és állandó. A megértett idő (a szövegbeli idővonatkozások) a feldolgozó időhöz (a beszéd és a befogadás mentális idejéhez) van lehorgonyozva. Ez a kapcsolat az episztemikus közvetlenség vagy közvetettség megmutatkozása, az a mérték, ahogy a beszélő a valóságot kifejező jelenetként megkonstruált mondat vagy szöveg idejéhez viszonyul saját beszédidejével: az esemény és a beszéd közvetlen és tapasztalati egyidejűségétől kezdve a múltnak a beszédidőhöz képest távolságtartó vagy szemtanúsági felidézéséig. A jövő, valamint a modális valószínűség és a szükségszerűség ellenben a potenciális vagy kivetített jelenetek körébe tartozik (Langacker 2008: 306).

A feldolgozó és megértett idő közötti kapcsolatot a mondatban kifejezi az igék episztemikus lehorgonyzása, az aspektus, időjelölő elemek (határozók, diskur-

zusjelölők). Nagyobb szövegegységben vagy teljes szövegben az időjelölők hálózata alakul ki, amely a feldolgozó és a megértett időnek a beszélő által megkonstruált folyamat jellegét hozza létre. A szöveg időszerkezetét a beszélő az általa felállított időbeli referenciakeretben dolgozza ki (vö. Levinson 1996: 138; Heine 1997: 11–12; Langacker 2012), részletezi, hasonlóan az ezzel szorosan összefüggő térbeli referenciakerethez. A referenciakeretben a legfontosabb referenciapont, vagyis viszonyítási pont a mindenkori beszélő én, itt és most helyzete.

A szöveg időszerkezetét az alábbiakban három szempontból közelítjük meg: az ige belső ideje, az elemi mondat lehorgonyzott időszerkezete és a proto szövegtípusok időstruktúrája szempontjából. A szöveg nem a három szempont egymásra épüléséből jön létre, inkább egymásra hatásából (például egy lehorgonyzott jelentése, az ige által felidézett fogatókönyv és más igék szemantikai és kontextuális kapcsolataiban; l. lejjebb), a három szint elkülönítése leíró módszertani eljárás. Nem minden szöveg konstruálódik mondatokból (clause értelemben vett elemi mondatokból); a jelen tanulmányban ezeket a szövegeket (például listákat) nem vizsgáljuk.

2. Az idő az igében és az elemi mondatban

A szöveg időszerkezetében az ige központi szerepet játszik, a beszélői konstruálás temporálisan is az igéhez kapcsolódik. A prototipikus ige:

- energiával kapcsolatos interakciót fejez ki két vagy több szereplő között, amely az energia megváltozásával és/vagy átvitelével jár,
- egy eseményt elsődlegesen időben fejez ki,
- az eseményt időben körülhatárolt módon fejezi ki,
- egy esemény térbeli helyét csak meghatározatlanul vagy sematikusan jelöli, egy esemény térbeli helye a szereplők elhelyezkedésétől függ,
- a szereplők az ige szemantikai szerkezetében sematikus figurák, meghatározható, prototipikus dolgok (Langacker 1987: 248–253, 2008: 111; vö. Tolcsvai Nagy 2017: 310–352; 2021: 65–71).

Az ige jelentése relációs szerkezetű: egy szereplő, az elsődleges figura (a trajektor) és egy másik szereplő, a másodlagos figura (a landmark) viszonyának inherensen temporális feldolgozása. Olyan mentális feldolgozás, amelyben az időbeliség elemi, pillanatnyi állapotok egymásra következéséből, szekvenciális feldolgozásából áll. Az állapotok egymásra következése az időhöz viszonyítva válik temporálissá. Az ige jelentésében az inherens temporalitás az eseményszerkezet jellegzetességeivel együtt érvényesül. Az eseményszerkezet az egymást követő elemi állapotok változási, átalakulási jellemzőiből, a folyamat nagyobb jellegzetes részeiből áll. Az elemi állapotok az ige jelentésében most-pontok (Pöppel 1997). Minden igének saját eseményszerkezete van, amely különbözik a többitől.

Az ige jelentése több alszerkezetből (összetevőből) álló szemantikai szerkezet. Az alszerkezetek (összetevők) a következők: a figurák (szereplők), a temporális viszony, a folyamat, a folyamat eseményszerkezete. Az ige jelentésszerkezetének időbeli alszerkezete, a temporalitás szintén nagy változatosságot mutat. A következő tényezők különítendők el: hosszúság és rövidség, kezdő- és végpont, intenzitás. Az ige jelentésszerkezetét kitevő három alszerkezet (a figurák jellege, a folyamat időbeli jellege és az eseményszerkezet fajtája), kivált a figurák (szereplők) és az eseményszerkezet különböző együttes változatai, együttállásai határozzák meg a jelentését. Az ige specifikumait az alszerkezetek profilálásai adják meg. A profilálás, vagyis a fogalmi szerkezet egyes elemeinek az előtérbe helyezése és mások háttérben hagyása, a konstruálás fontos művelete, amely a megismerés figyelemirányító tevékenységén alapul. Az igékkel rendkívül sokféle folyamatot ki lehet fejezni. A szemantikai variabilitásuk az alszerkezetek különböző profilálásaiból ered.

Az ige időszerkezetében az aspektus lényeges tényező. Az igeaspektus funkcionálását elsősorban a kezdő- és végpont profilált vagy nem profilált jellege határozza meg. A profilálás a figyelemirányításon alapul: a konceptualizáló (a beszélő és a hallgató) az imprefektív ige jelentésében a folyamat valamely belső szakaszára fókuszál (a közvetlen fogalmi hatókörön belül), míg a perfektívvé tett ige jelentésszerkezetében metonimikus figyelemáthelyezéssel a kezdő- vagy végpontot is bevonja a közvetlen fogalmi hatókörbe (vö. Panther–Thornburg 2009). Ez a jellemző összefüggésben áll az eseményszerkezettel.

A mondat jelenetet fejez ki (Langacker 2008: 354). A jelenet mindig időben történik. A jelenet meghatározó időbeli szemantikai összetevője a folyamatot kifejező ige. Az ige mint lexikális egység a megismert és sematizált, kategorizált időbeli folyamatot fejezi ki. Jelentésszerkezete révén az ige tartalmazza a mondat alapját adó jelenet eseményszerkezetének legfontosabb részét és a folyamat inherens temporalitását. A lexikális ige által kifejezett séma a megvalósulás során véges igealak lesz: a mondatban az ige által kifejezett folyamat lehorgonyzódik, a beszélő nézőpontjából, a beszédhelyzethez viszonyítva.

A mondatbeli ige időbeli lehorgonyzása az igeidővel történik. Az ige időbeli episztemikus lehorgonyzása az ige által kifejezett folyamatnak, eseménynek az alap idejéhez, pontosabban az alaphoz való viszonyítása, típusból (sémából) példánnyá alakítása. Az idő és a temporálisként azonosított folyamatok időbeli fogalmi leképezését a beszélők egy tágabb figyelmi rendszerben, az idő referenciakeretében végzik el, a nézőpontszerkezet általános sémájának megfelelően (Langacker 1987, 2008; Brisard 2002; Heine 1997; Levinson 1996). Az időbeli referenciakeretben az idő viszonyfogalom: az idő egy tág fogalmi tartományában mint referenciakeretben egy megnevezett és lehorgonyzott folyamat kerül a figyelem középpontjába, más folyamatokhoz: a beszélő (általánosabban a kon-

ceptualizáló) megértő műveleteihez (ennek részeként a feldolgozó időhöz) és más folyamatokhoz, azok megértett idejéhez viszonyítva.

Az időbeli referenciakeretnek négy fő tényezője van:

- a feldolgozó idő, a beszélő, pontosabban a konceptualizáló mondatfeldolgozásának az ideje, a „beszédidő", a lehorgonyzó viszonyban az alap, referenciapont az időkeretben;
- a figyelem középpontjában álló, időben elhelyezett, megnevezett és az alaphoz lehorgonyzott folyamat mondatbeli jelenetként megvalósulva, a lehorgonyozva megértett inherens temporalitás;
- a jelenetként megvalósult folyamatidőbeli hatóköre, határoltság esetén benne referenciaponttal mint kezdő- vagy végponttal, az aspektus;
- egy kardinálisan vagy deiktikusan meghatározott időpont vagy másik folyamat inherens, lehorgonyzott ideje mint referenciapont.

A referenciakeretben feldolgozott temporalitás komplex idő, amelyben a feldolgozott idő, az aspektus, a másik folyamat ideje és a feldolgozó idő viszonyrendszerként helyezkedik el.

3. Az idő a szövegben

Mint fentebb már szó volt róla, a szöveg időszerkezete kettős természetű. Egyik összetevője a feldolgozó idő, amely a szöveg létrehozásának, elmondásának (leírásának), illetve befogadásának (meghallgatásának, olvasásának) az ideje. A feldolgozó idő az az időtartam, amely a szöveg létrehozásához és befogadásához szükséges, a műveletekbe a megértést is beleértve. A megértett idő a szövegbeli időviszonyok hálózata, amely temporalitást a beszélő és a hallgató megérti. A kétféle idő egymással párhuzamosan érvényesül a szöveg létrehozásában és befogadásában, tehát műveletekben, a pillanatnyi temporális referenciakeretben. Az alábbiakban a megértett időről lesz szó elsősorban, a feldolgozó időhöz való viszonyában, protoszövegtípusok szerint. Hangsúlyozandó, hogy a szövegtípus itt dinamikus értelemben veendő, tehát a szövegtípus ismérveinek része az adott szöveg létrehozásának és megértésének jellegzetes cselekvéssora és beszédhelyzete, kontextusa (ez utóbbit műfaj néven egyes irányzatok el is különítik a szerkezeti résztől; l. Steen 2011; Kuna–Simon 2017).

A szöveg mindig valamilyen közös figyelmi jelenet középponti összetevője, amelyet a beszélő kezdeményez, és közösen hozzák létre a hallgató megértésével. A beszélő vagy hallgató nyelvi és szövegre vonatkozó tudása egyszerre szerkezeti (strukturális) és műveleti (procedurális), s mindkét tudásfajta érvényesül az alkotáskor és a megértéskor (a hosszú távú és a munkaemlékezet működésének segítségével). Eszerint a beszélő és a hallgató a szöveget fel tudja dolgozni a beérkező információk összetett soraként (műveleti jelleggel), és át

tudja látni teljes struktúraként (hálózati szerkezeti jelleggel). Vagyis a szöveget a megalkotásban és a megértés folyamatában főképp elemek párhuzamos és egymásra következő elrendezéseként fogja föl (amelyeket a sorrendi helyzettől függetlenül is egymásra vonatkoztat e folyamatban), míg a teljes szöveg ismeretében az átfogó, lényegi összefüggésekre összpontosít, így tudja a szöveget megérteni. A szöveggel mind alkotója, mind befogadója több formában találkozik. Ezek közül a következő három kiemelkedően fontos a nyelvi kommunikáció résztvevőinek szempontjából (vö. Langacker 2001; Tolcsvai Nagy 2001; Strohner 1990).

- A szöveg fizikai megvalósulása (beszélt, írott, nyomtatott, képernyőn megjelenő, mindegyik különböző szerkezetekben).
- A szöveg műveleti feldolgozása, azaz a szöveg észlelése és befogadása közben elvégzett megértő műveletek sora, melyekben a nyelvi kifejezések és szerkezetek, valamint ezek viszonyai feldolgozódnak. E műveletsor nyomán jön létre a szöveg online (műveleti) szerkezete. A műveleti szerkezet partitúra jellegű, párhuzamos viszonyban álló és egymásra következő megértő műveletek sora, amelyek általában nem tudatosak (Weinrich 1978; Ricœur 1999: 26). A műveletek sorába tartozik például a dologmegnevezések és ezek folytonossága és váltása vagy az esemény-egymásrakövetkezés rendje. A koherencia részben szerkezeti jellegű jelenség, amely a szöveg különböző szintjein kapcsolatokat hoz létre, részben folyamat jellegű jelenség, amennyiben a szöveglétrehozásban és a megértésben mutatkozik meg.
- A szöveg értelemszerkezete, a szöveg összetett konceptuális szerkezetének a feldolgozása, amely a szöveg lényegi tartalmát reprezentálja. E szerkezet, a szöveg konszolidált (összevont) szerkezete a szöveg műveleti feldolgozása során alakul ki.

A fentiek nyomán hangsúlyozni szükséges, hogy a szövegértés nem egyszerű lineáris tevékenység, mert a feldolgozás nem lineáris, hanem partitúraszerű: egyszerre több művelet zajlik párhuzamosan, ezek a műveletek egymással összefüggnek, előzetesen aktivált tartalmakra utalnak, később előkerülő tartalmakat készítenek elő.

A szövegben (a mondatban is) a feldolgozó idő az alap, ehhez horgonyozzák le a beszélők a megértett időt. A feldolgozó idő a mindenkori most, a maga folyamat jellegével. Ehhez képest határozódik meg a deiktikus jelen, múlt és jövő idő a szöveg egyes részeiben. Az időviszonyok valójában ennél árnyaltabbak: kétféle idő viszonyában az egyidejűség, az előidejűség és a jövő mellett, ezeknek összetevőjeként az episztemikus közvetlenség és közvetettség skaláris viszonya is jelen van. A tipikus episztemikus közvetlenség esetén a beszélő mintegy élőben közvetíti valamilyen tapasztalatát valamilyen eseményről, helyzetről, viszonyról, a beszélő közvetlen tapasztalati perspektívából konstruál meg vala-

mely tartalmat. Az episztemikus közvetlenség ezért prototipikusan deiktikus jelen idejű, de lehet múlt idejű, sőt jövő idejű is. Az episztemikus közvetettség a beszélő konstruálása és a megkonstruált esemény, helyzet, viszony közötti időbeli elkülönülés erős és objektivizált jellegét jelöli, a közvetlen tapasztalat hiányát. A közvetlenség és a közvetettség összefügg a beszélő szemtanúsági szerepével (milyen mértékben konstruálja meg szövegét a szemtanú nézőpontjából) és az evidencialitással.

Az itteni elemzésben a szöveg időszerkezetét a megértett idő felől, a szöveg műveleti szerkezetében közelítjük meg. Ebben a perspektívában válik jelentőssé, hogy a mondatbeli jelenetek központi temporális elemei az igék, inherens és lehorgonyzott temporalitásukkal, amely időbeliség az ige specifikus eseményszerkezetében kapja meg tényleges funkcióját. Az igék forgatókönyveket hívnak elő a megértésben, amelyek az aktuális kontextusokban profilálódnak, vagyis a kontextus határolja körül aktív zónájukat: mi kerül a figyelem előterébe. A szöveg műveleti feldolgozásában a kontextualizált elemi jelenetek összekapcsolódnak (l. Tolcsvai Nagy 2016). Temporálisan ez a konstruálással megvalósított összekapcsolódás lehet például időbeli egymásra következés, változatokban, egyidejű érvényesség vagy általános, időben körülhatárolatlan érvényesség, létezés, valahol levés. Ezek az archetipikus temporális szekvenciák nagy változatosságban, ugyanakkor szövegtipológiai és kontextuális szempontból jellegzetes sémák szerint valósulnak meg.

A megértett időt a feldolgozó idő nyelvi tevékenységként kontextualizálja. A szöveg megértésének feldolgozó idejéhez tartozik a szöveg elmondásának és meghallgatásának időtartama, belső időbeli tagolása és ritmusa, tempója.

3.1. Temporalitás a párbeszédben

A párbeszéd prototipikusan két beszélő megszólalásainak, azaz fordulóinak egymást követő, együttesen szöveget létrehozó sora. A beszélők tudnak a fordulók egymásra következéséről, a beszédjog megtartásának és átadásának szokásairól, a fordulóváltások időbeli természetéről. Ez az időbeliség a dialogikus nyelvi cselekvés időbeli alapstruktúrája: az egymást váltó megszólalások időbeli váltása mint cselekvés adja a feldolgozó idő alapját. A fordulók egymásra következése a figyelmi jelenet kiemelt összetevője, a beszélőtársak folyamatosan figyelnek saját és társuk fordulóinak időbeli sorrendjére, időtartamára, a többi tényező mellett. Erre a cselekvő szekvencialitásra épül rá a fordulókban kidolgozott tartalmak időbelisége, a megértett időbeliség.

Az élő párbeszéd temporalitásának bemutatására a példaszöveg a Magyar Művészeti Akadémia televíziós portrésorozatában a Melocco Miklós szobrászművésszel 2015-ben készített 52 perces beszélgetés utolsó 3-4 perce. A kérdező Hollós László (H. L.). A saját lejegyzés a magyar helyesírás szabályai szerint

készült, amely hangzás szerint legnagyobb részben pontosan adja vissza az elhangzottakat, amennyire ez lehetséges, csak néhány lenizációs kifejezés (miko eccer, ténleg, há) lett standard alakban leírva. A hangzás, Melocco Miklós jellegzetes hangzó beszéde a jelen elemzés szempontjából nem igazán releváns. Egyedül a beszédtempó említendő: a kérdező igazodik a kérdezett átlagos tempójú, nyugodt, kiugró dallamváltásoktól, hangsúlyoktól és szünetektől mentes beszédmódjához.

(1) […]

H. L.: *El tudtad képzelni, hogy ne Zsámbékon éljél? Hanem akár Budapestre beköltöznél?*

M. M.: *Én most már nem költözöm. Gáti Gábor barátom mikor egyszer itt meglátogatott, te itt akarsz meghalni? Ja tényleg, igen. Minthogy halandók vagyunk. Más azt kérdezte volna, hogy ugye innen te nem akarsz már máshova költözni, de Gáti Gábor fordítva fogalmaz. Vidámabb így. Igen, itt akarok meghalni. Nem kérdezte meg, hogy mikor, mert tudta, hogy nem tudhatom.*

H. L.: *Kossuth- és Munkácsy-díjas, Magyar Örökség és Prima Primissima díjas művész vagy, elégedett, megbecsültnek érzed magad?*

M. M.: *Annak. Pláne, most a Nemzet Művészeinek sorába beválasztottak, akkora nyugdíjam lesz, mint Biszku Bélának, mit akarok még. Hát mindent megkaptam.*

H. L.: *Viszont cserébe ugye több mint 80 köztéri és közösségi térben elhelyezett műved áll az ország különböző pontján, ugyanakkor mégsem pihenhetsz, hanem továbbra is alkotsz. Honnan meríted az erőt, mi hajt téged előre?*

M. M.: *Bizonyos tekintetben nyilván abnormális vagyok, viszont az élet még nem ért véget. S az előbb mondtam neked az adósságokat [a még elkészítendő művek], azok nyugtalanítják az embert. És születnek új adósságok, mint Makovecz Imre. Azért készítek róla emlékművet, mert egyrészt hiányzik. Föltámasztani nem tudom, bár végső célja mégis csak ez volna, de foglalkozni vele, nagyon behatóan, nagyon részlegesen, valahogy enyhíti a hiányt. Hát hol lehet ezt így abbahagyni?*

H. L.: *Maholnap 80 éves vagy.*

M. M.: *Igen.*

H. L.: *Hogy érzed magad?*

M. M.: *Jól. Papíron tudom, hogy 80 vagyok, igazolni is tudom, emlékeim is megvannak, mégis furcsa, furcsa adat. Nem tudok vele mit kezdeni. Mondják, akik hosszabb idő óta nem találkoztak ve-*

lem, hogy nem öregedtem. Mondom, persze hogy nem, hát én ezen már túl vagyok. Fejezzük be azzal, hogy ravatalképes vagyok, ilyen leszek, ha meghalok. Itt halok meg ugye, ahogy Gáti Gábor mondta. Nem öregszem. Már megöregedtem. Ilyenné [magára mutat]. Mázli, nem fáj semmim.
[…]

A beszélgetés itt idézett részében a beszélőtársak a kérdezett zsámbéki kertjében ülnek a szabadban. Nyilvánvalóan érzékelik a beszélgetés időfolyamát, azt, hogy a kérdések és a rá adott válaszok időben (is) egymást követik, ahogy a két beszélő egyike a mondással cselekszik, majd a másik ugyanezt teszi, viszonylag rövid fordulókban, és az egész temporálisan is összeadódik. A jelen idő a beszélőtársak folyamatos most-észleléséből áll össze, abból, ahogy a beszélők saját magukat és társukat az adott pillanatban jelen lévőnek, beszélőnek vagy hallgatónak tudják, és ezek a pillanatok alkotják a folyamatos, folytonos jelent a számukra. Az én és te, itt és most kontextusa folyamatosan feldolgozva, ez a feldolgozó idő folyamatos jelene. Ez az alap (a ground), ahová az időbeli lehorgonyzás megtörténik. A beszélgetés emellett dátum szerint is időhöz kötődik, a felvétel (a műsorban nem jelzett) napjához, valamikor 2015-ben, késő tavasz és kora ősz között (a kert növényei alapján). Ezt a referenciakeretet egy újabb temporális perspektívával közelíti meg a televíziós portréfilm nézője.

Az egyes idők az igeidők alapján a beszélgetésrészletben a következők. A meghatározó a jelen, episztemikus közvetlenséggel, ahogy a beszélgetés egymást követő fordulóival, a saját és társuk beszédfolyamával a most pillanatnak a közvetlen múltba kerülése, a jövő (eljövő) következő pillanatoknak most pillanatokként megvalósulása történik, folyamatos jelenként (ezekben a kifejezésekben: honnan meríted az erőt, maholnap 80 éves vagy, fejezzük be azzal). Ezt a jelent a két beszélő közösen hozza létre, és jórészt azonos módon érthetik.

Ehhez kapcsolódik a jelen időnek egy tágabb temporális tartománya a szövegben. Az a jelen, amelyben hosszabb (de nem történeti) távon valami történik, létezik, valaki cselekszik, a beszélgetés jelenében és jövőjében is érvényesen (ezekben a kifejezésekben: Kossuth-díjas […] művész vagy, elégedett, mit akarok még, 80 műved áll, abnormális vagyok, hiányzik, jól [érzem magam], tudom, nem öregszem, nem fáj semmim).

A múlt egyrészt a feldolgozó idő (a beszélgetés ideje) idejére lezárt esemény, korábban történt, már nincs vele kapcsolatos új fejlemény (ezekben a kifejezésekben: meglátogatott, beválasztottak, mindent megkaptam). Ezek a múlt idők episztemikusan közvetettek, a múltbeli esemény objektivizálva a beszélőtől időben távol van, nem érvényesül szemtanúság. Más múlt idők ellenben egyfajta befejezett jelenként funkcionálnak, az esemény maga lezárult, a hatása, az eredménye azonban érvényben van a beszélgetés idején, vagyis egyszerre közvetet-

tek és közvetlenek (ezekben a kifejezésekben: az élet nem ért véget, már megöregedtem). A beszélgetésen belüli diskurzusdeixissel, anaforikus szerkezetben episztemikus közvetlenségű múlt idő is előfordul (ezekben a kifejezésekben: az előbb mondtam neked).

A jövő idejű kifejezések közvetlenül a beszélgetés jelenéhez vannak lehorgonyozva, de nem lehetnek tapasztalatiak, és nincs szemtanúság (ezekben a kifejezésekben: már nem költözöm, itt akarok meghalni, ilyen leszek, ha meghalok).

Látható, hogy a jelen, a múlt és a jövő idők hálózata összetett és kifinomult rendszer, amely folyamatként a beszélgetés egymásra következő részeiben alakul, a feldolgozó idő állandó jelenéhez viszonyítva. Az itt elemzett beszélgetésrészletben a közvetlen tapasztalati jelen idő az uralkodó a kérdezett Melocco Miklós helyzetéről szóló részekben, a tágabb tartományú jelen a kérdezett hosszabb távon érvényes élet- és szakmabeli helyzetéről szólókban, a múlt idő uralkodik Melocco életpályájáról és öregedéséről szólva, és a jövő idő jövőbeli haláláról.

Az itt elemzett beszélgetés megtekinthető, külső szemlélő, néző hallgathatja végig. Ekkor a néző egy újabb, külső időbeli referenciakeretet állít föl. Ennek a keretnek a meghatározó referenciapontja maga a néző, saját aktivált ismereteivel, pillanatnyi térbeli és időbeli elhelyezkedésével. Az idő szempontjából fontos az a dátum szerinti időpont, amikor a néző meghallgatja a beszélgetést, az interjú és a befogadás közötti időtartam, továbbá a televíziós portré befogadásának időtartama, szintén időbeli folyamatként. Ezek együttesen adják a befogadó néző feldolgozó idejét.

3.2. Temporalitás a monologikus szövegben

A monologikus szövegek archetipikus fajtái (elbeszélés, leírás, érvelés) jelentősen különböznek egymástól időszerkezetükben is. A monologikus szövegek egyik fő jellemzője a gyakori rögzítettség, az a tény, hogy ezek a szövegek sokszor a befogadó távollétében készülnek, írásban rögzítik őket a szerzők, és később más történeti korokban és kultúrákban is olvashatók. Kivált igaz ez a szertartási, szakrális, törvényhozói és tudományos szövegekre, amelyeknek az érvénye, a hatálya szerzői szerint időben korlátlan. Az ilyen szövegek grammatikailag általában jelen időben konstruálódnak meg. Ilyen szöveg (2) és (3).

(2) *Teljes az, aminek van kezdete, közepe és vége. Kezdet az, ami nem következik szükségképpen valami más után, utána viszont valami más van vagy történik. A vég – ellenkezőleg – az, ami már után van, vagy történik (vagy szükségszerűen, vagy a gyakoriság alapján), utána viszont nincs semmi más. A közép az, ami más után következik, s ami után is van valami más.*

(3) *A nap összesen huszonnégy éjszakai és nappali órából áll. Közülük az elsőnek a többi még jövő és az utolsónak már múlttá olvadt a többi. Valamely közbülsőnek pedig részint elmúltak, részint jövők a többiek. Maga az egy óra is eliramló részekben folyik.*

Egy törvénynek, egy hatósági határozatnak időbeli hatálya van, a hatályba lépéstől a visszavonásig vagy teljesítésig. Egy tudományos kijelentésnek időbeli érvénye van a kimondástól az esetleges cáfolatig, visszavonásig, a tudományos kijelentésnek időbeli érvénye fennáll a kijelentés vitája során. Többezer éves érvényes kijelentések kerülnek be aktuális diszkurzusokba, fenntartva a kijelentés jelen idejének határolatlanságát. A történetiség ezekben a helyzetekben is érvényesül, tehát a szerző (beszélő) és az olvasó (befogadó) közötti történeti távolságnak szerepe van, az olvasó történeti és kulturális meghatározottsága befolyásolja a szövegértést. Ezzel együtt a régi szertartási, szakrális, törvényhozói és tudományos szövegek időszerkezetében a jelen idő a későbbi olvasó számára is jelen, általános (generikus) érvénnyel, de episztemikus közvetlenség nélkül. Ezzel szemben a párbeszéd általában spontán, helyzethez kötődik, nincsen rögzítve írásban, és többnyire nem általános érvényű kijelentésekből áll.

Az alábbiakban a szövegek archetipikus fajtáinak (elbeszélés, leírás, érvelés) temporális szerkezetéről lesz szó.

A történetelbeszélésben a beszélő a történet részeit (epizódjait) időrendi sorrendben mondja el. Az időrend többféle sorrendben megvalósulhat (ezeknek a tipológiájával jelen tanulmány nem foglalkozik). Az egyes epizódokat, jeleneteket tartalmazó mondatok múlt ideje valamilyen szekvenciális mintázatba rendeződik. A prototipikus történetelbeszélésben ezek a múlt idők egyformán közvetettek episztemikusan, a beszélőtől való távolságot jelzik, objektivizált módon, temporális homogenitást adva a szövegnek vagy szövegrészletnek. Erre példa (4) szövegrészlete.

(4) *Itt* [Nagyszőllősön] *kezdett* ~ [Bartók Béla*] kis zongoradarabokat írni. Az 1891/92-es tanévre anyja Nagyváradra íratta be gimnáziumba; zongorázni Kersch Ferencnél tanult. 1892. május 1-én lépett föl először nyilvánosan a nagyszőllősi megyeházban, többek között A Duna folyása c. művével. Az 1892/93-as tanévben Pozsonyban, majd Besztercén éltek. 1894 áprilisában végleg megtelepedtek a viszonylag élénk zenei kultúrájú Pozsonyban.*

A magyar nyelvben a 19. század utolsó harmada óta alakilag általánosan egyetlen múlt idő, az egyszerű vagy befejezett múlt használatos. Ezt megelőzően a -t jeles múlt idő mellett a 18.–19. század folyamán az -a/-e jeles elbeszélő múltat is alkalmazták, főképp írott szövegekben. Az egyszerű vagy befejezett múlttal a

beszélő (író) ebben az időben általában az objektivizált, közvetett episztemikusságú múltat fejezte ki. Az elbeszélő múlt idővel elsősorban szubjektivizált, közvetlen tapasztalati módon konstruálta meg a beszélő a múltbeli eseményt, amelynek valósan vagy képzeleti módon szemtanúja volt (vö. Tolcsvai Nagy 2021).

Az idő szövegszerkezetének konstruálási módját befolyásolja a beszélő explicit vagy szubjektivizációs jelenléte vagy jelöletlensége. A (4) szövegrészletében a szerző teljesen háttérben marad, a lexikonszócikk elvárásainak megfelelően. Az események szereplőiről E/3. személyben szól, erősen objektivizálva.

Az E/1. nézőpontú történetelbeszélések időszerkezete az E/3.-ával szemben jóval több közvetlen tapasztalatiságot és szubjektivizációs mozzanatot tartalmaz, nyilván eltérő mértékben. A 20. századi magyar nyelvben az episztemikus közvetlenséggel elmondott, többnyire spontán élőnyelvi történeteknek az elbeszélő múlthoz való szemtanúsági tapasztalati viszonyát igenévi, valamint pragmatikai és metapragmatikai kifejezések, diskurzusjelölők fejezik ki (például képzeld; képzeld, mi történt; akkor; aztán akkor; szóval akkor; elképesztő; hihetetlen volt; sajnos). Az (5) példa részlet egy blogbejegyzésből. Ennek temporális alapját az elbeszélő E/1. megjelenítése adja, amely eleve részben szubjektivizált. Erre a referenciapontra épül rá a történetelbeszélés, többnyire T/1. nézőpontból. A történet elbeszélése ebből a perspektívából episztemikusan teljes mértékben közvetlen, szemtanúsági. Az elbeszélés közvetlen jellegét alátámasztják a szubjektivizációs diskurzusjelölők: bizony, ugye, sajnos, jól (leírjuk). A történet epizódjait a blogíró az eredeti sorrendben mondja el, élőnyelvi laza stílusban, erősítve a jelen idő beszélői közvetlenségét.

(5) *Egy barátom megkérdezte lenne-e kedvem üzemeltetni egy oldtimer autót. Mivel nekem már akkor megvolt a család 4 ütemű wartburgja és különösebb gondot nem jelentett annak üzemeltetése, rábólintottam. Bár csak később derült ki, hogy ez az oldtimer autó bizony egy Zaporozsec. Ez némi aggodalomra adott okot, mivel ugye nem volt túl jó hírű ez a kis szovjet jármű és mi semmilyen jártassággal nem rendelkeztünk vele kapcsolatban. Lelkes amatőrként azonban belevágtunk. Vidéken volt a kiszemelt 1976-os évjáratú világoskék Zaporozsec, megnéztük és úgy ítéltük meg, hogy ez egy jó felújítási alap. Trélerrel elhozattuk hát. Sajnos garázs híján csak pár réteg ponyva alatt vészelte át a tél hátralévő részét, majd tavasszal nekiálltunk feltérképezni. Csatlakoztak nálunknál hozzáértőbb ismerősök is, akik nem sok jóval kecsegtettek. Indítottunk egy blogot is, hogy oda majd jól leírjuk a felújítás menetét. Sajnos sok leírni való nem volt, mert viszonylag hamar kiderült, hogy az autót majdhogynem a gitt tartja össze meg az a plusz réteg neolux, ami rá lett pingálva. A padlólemez össze-vissza lett hegesztve és a motort sem tudtuk működésre bírni.*

A történetelbeszélő szövegekben a cselekvő igék jellegzetesen nagy számban fordulnak elő. A múlt idő dominanciája támogatja ezeknek az igéknek a szövegbeli perfektivált jellegét. A szövegbeli igék jelentésükkel és e jelentések kontiguus összekapcsolódásával szintén a történetelbeszélés menetét segítik. A (4) szövegrészletben az igék Bartók gyermekkori életének néhány epizódját idézik fel, jellegzetes és egymáshoz fogalmilag kapcsolódó forgatókönyvekkel (ír 'komponál', beírat, tanul, föllép, él, megtelepedik). Az (5) szövegrészletben az igék a használt jármű beszerzésével és javításával kapcsolatosak (üzemeltet, rábólint, belevág, megnéz, elhozat, átvészel, kiderül, összetart), szintén kontiguusan egymáshoz kapcsolódva, részleges szemantikai átfedésekkel, a használt kocsik amatőr javításának magyar kulturális ismeretkörében.

A leíró szövegekkel a beszélő valamely jelenség, viszony egyedi vagy általános érvényű bemutatását végzi el. A leíró szöveg időszerkezetében ezért a jelen idő a meghatározó. Egyrészt a beszélő a saját szövegét a beszélés (írás) jelen idejében folyamatként hozza létre, a feldolgozó idő folyamában, és ugyanez érvényes a hallgatóra is. Másrészt a beszélő a szövegben leíró, jellemző megállapításokat tesz az adott jelenségről, tárgyról, személyről, állapotról, eseményről. Ezek a megállapítások érvényesek a beszéd idején, temporális hatályuk az esetek egy részében nincs megadva, vagy az éppen jelzetten határolatlan, más esetekben időbeli érvényük jelölten körülhatárolt, de a beszéd idején fennáll. A szöveg jelen ideje uralkodóan tapasztalati, hiszen a leírás tapasztalaton alapul. Egyúttal a leírás lehet objektivizáló, ekkor különböző mértékben távolságtartó, közvetett, mert általános érvényű; és lehet szubjektivizáló, amelynek során a grammatikai jelen idő az episztemikus közvetlenséget erősíti. A (6) szövegrészlet tudományos leírás, időben határolatlan és általános érvényű, objektivizáló és távolságtartó.

(6) *A tudományt meghatározhatjuk igaz tételek megalapozott összefüggéseként, vagy valami más hasonló módon. Ez azonban még nem érinti a tudományi igazi értelmét, mivel pusztán a tudomány önmeghatározása volna. Ám a tudomány emellett és mindenekelőtt az ember létmódja: nem az egyetlen s nem is az elsődleges létmódja. Az emberi ittlét* [Dasein] *ebből a szempontból a többi létezővel szemben teljesen egyedülálló helyzetben van; nem pusztán olyan létező, amely a többi közül fölbukkan, hanem olyan, hogy létében viszonyul ehhez a léthez, megérti magát, érdekelt benne, léte nyitott számára.*

Az (7) szövegrészlet a https://moly.hu könyves közösség oldalról származik. A beíró általános érvényű jelen időben jellemzi a könyvet. A leírás uralkodóan tapasztalati, saját olvasmányélményét osztja meg a többi olvasóval. A grammatikai jelen idő az idézett részben lényegében jelöletlen, a melléknevek mint állít-

mányok jelen idejéhez a magyar nyelvben ekkor nem kell létige. Ez a jelen a bejegyzés érzelmi telítettsége és lendülete révén is hangsúlyosan egybeesik a bejegyzés aktusának jelen idejével, vagyis a feldolgozó és a megértett idő szorosan összetartozik, a bejegyzés olvasója számára kiemelve az episztemikus közvetlenséget, határolatlan jelen időben.

(7) *Kelly Oram: Cinder és Ella*

*Ó, drága Kelly! Minden tiszteletem! *-**
Ez a könyv…
Gyönyörű. Káprázatos. És egyrészt fájdalmas is.
Azt kell mondanom, hogy rég olvastam olyan könyvet, ami ennyire hatással volt rám.
Ez a harmadik könyvem az írónőtől, bátran kijelenthetem, hogy ezentúl a kedvenc szerzőim közé sorolhatom! Zseniális, amit ez a nő megalkotott!

A leíró szövegekben a fogalmi és nyelvi kidolgozás uralkodó módon a 'valami van', 'valami valamilyen', 'valami valahogyan van' sémáját követi. Ennek megfelelően a különböző módú létezés, a kéznél levés imperfektív aspektusú igéi adják a szöveg időszerkezetének a fő összetevőjét. Ezek az igék (vagy E/3.-ban a nominális részek) és a velük megkonstruált mondatok a leírandó jelenség jellege szerint kerülnek egymás után, temporálisan homológ szekvenciát képezve.

Az érvelő szöveg hasonlít a leíró típusú szövegekre. Időszerkezetében a határolatlan idejű igék, főképp a létezést kifejező szavak a meghatározóak, általános érvényű kijelentésekben. Az egyes mondatok temporálisan homológ szekvenciája itt (formális) logikai kapcsolatokon alapul, mint (8)-ban.

(8) *1. Tételezzük fel, hogy a külső realizmus igaz. Ez esetben tőlünk és a hozzáállásunktól függetlenül létezik egy való világ.*
2. Ha létezik való világ, akkor a világ valamilyen módon valóban létezik, következésképp a dolgok objektív módon valamilyenek ebben a világban.
3. Ha a dolgok valóban valamilyenek, akkor képesnek kell lennünk megmondani, hogy milyenek.
4. Ha meg tudjuk mondani, milyenek a dolgok, akkor objektíven igaz vagy hamis, amit mondunk, aszerint, milyen mértékben sikerült megmondanunk, hogy milyenek, illetve mennyire vallunk kudarcot vele.

4. Összegzés

A szöveg időszerkezete a szöveg dinamikus létrehozásának és megértésének egyik megjelenítője. A szöveg nyelvi cselekvés, nem fizikai tárgy. A szöveg megalkotása és megértése mindig időben történik, párhuzamban a szöveg tartalmi konstruálásának temporalitásával. A beszélő és a hallgató feldolgozó ideje és a szöveg feldolgozása során megértett idő párhuzamos műveleti szerkezete adja a szöveg dinamikus időszerkezetét. A tanulmány a szöveg időszerkezetét egyrészt az igék temporális tartalma, mondatbeli temporális lehorgonyzottsága és aspektusa felől közelíti meg. Másrészt bemutatja a dialógus fordulószekvencián alapuló időbeliségének és a tematizált időknek a kapcsolatát, illetve az archetipikus szövegkonstruálási formák (elbeszélés, leírás, érvelés) temporális szerveződésének alapformáit. Az elemzés a deiktikus igeidők mellett az episztemikus közvetlenség és közvetettség skaláris megoszlását mutatja ki meghatározó tényezőként.

Irodalomjegyzék

BAHTYIN, M. 1988. A beszéd műfajai. In: Kanyó Zoltán–Síklaki István (szerk.) 1988. *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből.* Budapest: Tankönyvk. 246–280.

BARSALOU, L. W. 2003. Situated simulation in the human conceptual system. *Language and Cognitive Processes* Vol. 18. 513–562.

BECKER, M.–EGETENMEYER, J. 2018. A prominence-based account of temporal discourse structure. *Lingua* Vol. 214. 28–59.

HEINE, B. 1997. *Cognitive Foundations of Grammar.* Oxford: Oxford University Press.

KUNA Á.–SIMON G. 2017. Műfaj, szövegtípus, szövegfajta. Nézőpontok, kategóriák, modellek a szövegnyelvészeti kutatásban. *Magyar Nyelv* 113/3. 257−275.

LANGACKER, R. W. 2001. Discourse in cognitive grammar. *Cognitive Linguistics* Vol. 12. No. 2. 143–188.

LANGACKER, R. W. 2008. *Cognitive Grammar. A Basic Introduction.* Oxford: Oxford University Press.

LANGACKER, R. W. 2012. Linguistic manifestations of the space-time (dis)analogy. In: Filipovic, L.–Jaszczolt, K. M. (eds.) 2012. *Space and Time in Languages and Cultures. Language, Culture, and Cognition.* Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins. 191–215.

LEVINSON, S. C. 1996. Frames of reference and Molyneux's question: crosslinguistic evidence. In: Bloom, P.–Peterson, M. A.–Nadel, L.–Garret, M. (eds.) 1996. *Language and Space.* Cambridge, MA: MIT Press. 109−70.

MATLOCK, T. 2017. Metaphor, Simulation, and Fictive Motion. In: Dancigier, B. (ed.): *The Cambridge Handbook of Cognitive Linguistics.* Cambridge: Cambridge University Press. 477–489.

PANTHER, K.-U.–THORNBURG, L. L. 2009. Aspect and metonymy in the French passé simple. In: Panther, K.-U.–Thornburg, L. L.–Barcelona, A. (eds.): *Metonymy and Metaphor in Grammar.* Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins. 177–195.

PÖPPEL, E. 1997. The Brain's Way to Create „Nowness". In: Atmanspacher, H.–Ruhnau, E. (eds.): *Time, Temporality, Now. Experiencing Time and Concepts of Time in an Interdisciplinary Perspective.* Berlin: Springer. 107–120.

RICŒUR, P. 1999. Mi a szöveg? Magyarázni és megérteni. In: Ricœur, P.: *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok.* Budapest: Osiris K. 9–33.

SINHA, C. 2009. Language as a biocultural niche and social institution. In: Evans, V.−Pourcel, S. (eds.): *New Directions in Cognitive Linguistics.* Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins. 289–309.

STEEN, G. 2011. Genre between the humanities and the sciences. In: Callies, M.–Keller, W. R.–Lohöfer, A. (eds.): *Bi-Directionality in the Cognitive Sciences.* Amsterdam−Philadelphia: John Benjamins. 21−41.

STROHNER, H. 1990. *Textverstehen. Kognitive und kommunikative Grundlagen der Sprachverarbeitung.* Opladen: Westdeutscher Verlag.

TENBRINK, T. 2017. Discovering spatiotemporal concepts in discourse. In: Dancigier, B. (ed.): *The Cambridge Handbook of Cognitive Linguistics.* Cambridge: Cambridge University Press. 669–683.

TOLCSVAI NAGY G. 2001. *A magyar nyelv szövegtana.* Budapest: Nemzeti Tankönyvk.

TOLCSVAI NAGY G. 2016. Topikfolytonosság és eseménykontiguum a szövegben. In: Dobi E.–Andor J. (szerk.): *Officina Textologica 19. Tanulmányok a szövegkoherenciáról.* Debrecen: Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék. 59–73.

TOLCSVAI NAGY G. 2017. Jelentéstan. In: Tolcsvai Nagy G. (szerk.): *Nyelvtan.* Budapest: Osiris K. 207–466.

TOLCSVAI NAGY G. 2019. A szimulációs (szubjektív) temporalitás a magyar igekötőben. *Magyar Nyelvőr* 143/1. 58–71.

TOLCSVAI NAGY G. 2021. Mondá – mondta. A folyamatos és az egyszerű múlt idő konstruálási mintázatai 19. századi naplókban. *Magyar Nyelvőr* 145/4. 432–447.

WEINRICH, H. 1978. Die Textpartitur als heuristische Methode. In: Dressler, W. U. (Hrsg.): *Textlinguistik.* Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 391–412.

Event Time Continuity in Discourse

The paper discusses certain important features of the temporal structure of discourse. Two basic factors of the temporal structure of discourse can be identified. One is the conceived time, the event sequence construed, the contiguum of events by the speaker, and conceived by the hearer with simulative imaginative processes. The other one is the processing time, in a broader sense, the temporal reference frame. One basic element of the temporal structure of discourse is the inherent temporality of the verbs, processed by sequential scanning; participles and other elements have similar temporality. The present discussion focuses on the schemas of the relations and sequences of the inherent temporality and the deictic tense, in relation to epistemic immediacy and non-immediacy. It is pointed out that the turn sequence in dialogues profiles its own temporality parallel with the theme dependent temporal content of the discourse itself with highly variable tense functions. On the other hand, narratives, descriptions and argumentation in monologues show typical schemas.

3.
Mi szükség a konstringenciára?

DOBI EDIT

1. Bevezetés

A konstringencia kategóriáját a szöveg jelentésének a tudományos leírásában a szemiotikai textológiai megközelítés hívta életre. A konstringencia fogalma a közlői és a befogadói benyomás jellemzésére szolgál. Az a szöveg konstringens, amelyhez a közlő, illetve a befogadó által rendelt tényállás-együttest a közlő, illetve a befogadó el tudja fogadni a valóságban lehetséges tényállásként. Ez egyúttal azt jelenti, hogy a jelhasználók mentális működése – a jelnek mind a jelölő, mind pedig a jelölt síkjának a leképezésében – része a jelentésnek.

Azok a szövegekkel foglalkozó nyelvtudományi kutatások, amelyek elfogadják, hogy szöveg az, amit használója annak tart, a szöveg kommunikatív funkciójának teljesülését tekintik meghatározónak a szöveg jelenségének leírásában, a kommunikatív funkció szempontjából működő szöveget koherensnek nevezve. Ha törekvésünk középpontjában a szövegértékűség definiálása vagy jellemzése áll, akkor ez a megállapítás csak látszólagos megoldás, hiszen nem tisztázott kellően a koherencia és a szövegértékűség viszonya. Ha egy nyelvi képződményhez alkotója, illetve befogadója mint szöveghez viszonyul (jelentést rendel hozzá, közlői szándékot tulajdonít neki), ez törvényszerűen azt is jelenti, hogy a szóban forgó jelenség koherens? Egy bizonyos nyelvi-szemiotikai szerveződés koherenciája lehet eltérő különböző kommunikációs helyzetekben? Például József Attilának a Szabad ötletek jegyzéke című közlése ugyanolyan eredménnyel végez a pszichoanalitikusa koherenciatesztjén, mint az enyémen vagy a József Attila-kutatóén? Egy nem patologikus „szöveg” közlői-befogadói kontextusában lehet-e eltérés az alkotás és a befogadás produktumának koherenciája között? A kérdések hátterében az a feltételezés áll, hogy a koherencia nem magát a nyelvi-szemiotikai szerveződést jellemzi, hanem a közlő és a befogadó mentális aktusát és ennek eredményét.

A koherencia tehát nem statikus fogalom, hanem gradációs kategória, fokozatai vannak. Ugyanazon szöveg különböző kommunikációs helyzetekben, eltérő interpretációs folyamatokban (vagy egy interpretációs folyamat egyes szakaszaiban) különböző mértékű koherenciával jellemezhető.

A textualitás és a koherencia viszonyának magyarázata tehát nem nélkülözheti a nem nyelvi vonatkozású kontextus feltárását, ami egyrészt a problematikát kive-

zeti a szövegnyelvészet keretéből, másrészt indokolttá teszi a pragmatika státusának meghatározását a szövegjelentés-kutatás diszciplináris környezetében.

Ennek jegyében az alábbiakban elsőként a pragmatika szerepével és – a konstringencia kategóriájának jellemzése szempontjából megfelelő – értelmezésével foglalkozom. Ezután a textualitás kérdéskörét tárgyalom szoros összefüggésben a koherenciával, mivel a konstringencia státusának meghatározásához elengedhetetlen az említett két kategóriához való viszonyának a jellemzése. Mivel pedig a szöveg dominánsan nyelvi szerveződés, amelynek jellemzésére hagyományosan és általánosan a kohézió- és a konnexitás kategóriája szolgál, a konstringencia velük való kapcsolatát is tisztázni érdemes. A továbbiakban több lépésben törekszem vázolni a szöveg jelentésével szoros összefüggésben álló koherencia, kohézió, konnexitás és konstringencia viszonyát, ezzel remélhetően hozzájárulva a címben feltett kérdésre adható válaszhoz.

2. A pragmatikáról

A jel – beleértve a szöveg komplexitású nyelvi jelet – elsődlegesen pragmatikailag meghatározott kód. A kód nyelvi (nyelvrendszerhez kötött) volta, valamint kommunikációs meghatározottsága miatt (beleértve a kommunikációs helyzet összes tényezőjét, köztük a közlői és a befogadói mentális működést) a nyelvtudománnyal kapcsolatban értelmezendő pragmatikai meghatározottság szükségessé teszi a pragmatika értelmezésének differenciálását. A szemiotikai textológia kialakulásának korai fázisában megkülönböztet egy a rendszernyelvészeten belül működő, valamint egy a szövegnyelvészeten belül működő pragmatikai komponenst. Az előbbi annak vizsgálatával és leírásával foglalkozik, hogy a rendszer elemei milyen feltételek teljesülése esetén válhatnak valamely kotextus és/vagy kontextus részévé[2], az utóbbi feladata pedig az, hogy megállapítsa, hogy a megfeleltetett rendszermondatok használati feltételei közül egy konkrét szövegmondat esetében melyek teljesülnek. Ebben a megközelítésben feltételezhető a generatív szintaxis hatása. Legalábbis az a két pólus, amelyet Noam Chomsky elméletében a rendszeregységek (kiinduló szerkezetek) potenciális használati értéke és a kommunikációban megjelenő, különféle szabályok és transzformációk eredményeként a kommunikációs helyzet és a szövegkörnyezet „elvárásaihoz" igazodó nyelvi egységek (felszíni szerkezetek) kommunikációs értéke jelez.

A szemiotikai textológia keretébe tehát a pragmatika nem mint általános szemlélet illeszkedik, hanem mint a nyelvi rendszerhez képest létező és értelmezhető részdiszciplína. Ez a szemléletbeli sajátosság az egyik akadálya annak,

[2] A szemiotikai textológia fogalomrendszerében a kotextus a nem szükségszerűen nyelvi szituatív környezetet, a kontextus pedig a jellemzően nyelvileg megformált szövegkörnyezetet jelenti.

hogy a tudomány hatékonyabban elmozduljon egy funkcionalista szemléletű pragmatika irányába. Ugyanakkor a szemiotikai textológiai szövegjelentés-kutatás kontextusában a pragmatika általános szemléletmóddá való kiterjesztésének szükségességét írja elő az, hogy a tudomány az interpretáció jellemzésében számol az egyéni mentális működések értelmezést, ezáltal kommunikációt befolyásoló szerepével, ezáltal a szemiotikai textológiai kommunikátumtant kognitív-pragmatikai szemléletű szövegelméleti keretté tágítja. A kognitív sajátosságot – a kognitív nyelvtudománybeli értelmezéséhez képest tágabban – 'mentális műveleteken alapuló' értelemben használom.

Az utóbbi évtizedek kognitív nyelvtudományi és funkcionális kutatásainak talaján kialakult pragmatikai szemlélethez képest – amely a pragmatikát „a nyelvhasználat alapelveinek tanulmányozásaként" definiálja – mind a nyelvi rendszer részeként feltételezett, mind pedig a tágabban értelmezett pragmatikai komponens szűk felfogásként értelmezendő (Tátrai 2011: 12). Mindkettő a „nyelvi rendszer és a nyelvhasználat közötti kapcsolatoknak a tanulmányozását jelenti" (Tátrai 2011: 11), csak az egyik a nyelvi rendszerbeli vetületeket, a másik a nyelvészeti leírás kompetenciáján kívül eső jelenségeket tekinti tárgyának.

A szöveg a jel komplex megvalósulása, ezért pragmatikai megközelítése elengedhetetlen ahhoz, hogy használati értékét, a jelentését elemezni, jellemezni tudjuk. A szövegek jelentésvizsgálatában hagyományosan pragmatikai természetűnek tartott koherencia az a kategória, amellyel a szöveg kommunikatív szerepe – ezzel együtt globálisan véve a jelentése – jellemezhető.

3. A koherencia és a textualitás viszonya

A szövegekkel kapcsolatos kutatások többsége szerint a szöveg textualitása és koherenciája „együtt jár". Ha egy nyelvi vagy döntően nyelvi szerveződésnek a befogadók bizonyos köre jelentést, alkotójának pedig – többé vagy kevésbé meghatározható – szándékot tulajdonít, akkor a szóban forgó szerveződés a „befogadó oldalán" koherens. A „közlő oldalán" pedig az feltételezhető, hogy kommunikatív szándékának elérése érdekében törekszik koherens szöveget alkotni.[3]

[3] A koherencia kategóriájának általános megközelítése azzal jár, hogy prototipikus kommunikációs helyzetekben értelmezett prototipikus szövegekről gondolkodunk, amelyek a szövegség feltételéből következően szükségszerűen koherensek. Tehát a koherencia státusának vizsgálatához olyan kérdések is hozzátartoznak, mint például: Előfordulhat-e, hogy valamely szöveg inkoherenciájának üzenetértéke van (pl. posztmodern alkotások, esetleg patologikus szövegek esetében)? Magyarázható-e kielégítően ez az eset a textualitás és a koherencia kategóriájával (ti. az inkoherens szöveg textualitásával)? Jelen tanulmány a vizsgált kategóriák általános viszonyának általános jellemzését vállalja fel, ennek ellenére külön figyelmet kell fordítani a specifikus esetek kutatására.

A szövegnyelvészeti munkák a koherenciát általában együtt tárgyalják a kohézióval és a konnexitással. A koherenciával a szövegjelentés összefüggésének pragmatikai, a kohézióval a szemantikai, a konnexitással pedig a szintaktikai síkját jellemezve. Elméleti munkák és szövegelemzések keretében többen vizsgálták már viszonyukat, a közöttük lévő függőségi vagy félig-meddig függőségi relációkat törekedve feltárni. A szóban forgó kategóriák rendszerben látásának kiindulópontja nyilvánvalóan a meghatározásuk.

A koherencia többé-kevésbé azonos értelemben használt fogalom a szövegekkel foglalkozó diszciplínák körében, a jelenség mégis kérdések sorát generálja. Csűry István *Zabolátlan koherencia* című tanulmányában (Csűry 2017) hatásosan szemlélteti a szélmalomharcot, melyet a kutató folytat, miközben definiálni törekszik a koherencia feltételeit és összefüggését a szövegszerűség más kategóriáival.

A koherencia problematikájához hasznos tanulsággal szolgál, ha kognitív-funkcionális pragmatikai keretben tárgyaljuk a kérdést: vajon az emberi kommunikációban létezik-e nem koherens szöveg? Ebben a megközelítésben ugyanis a közlő és a befogadó közös figyelemtevékenységének az eredménye az értelmezés kontextusa: „a közös figyelmi jelenet teremti meg azt az interszubjektív kontextust, amelyben az alkalmazásba vett nyelvi szimbólumok referenciális értelmezése, és ezáltal a referenciális jelenet megfigyelése, illetve megértése történik. Az így értett kontextus tehát nem eleve adott, a résztvevőktől függetlenül létező realitás. Sokkal inkább olyan dinamikus viszonyrendszer, amely a résztvevőket és az általuk mozgósított ismereteket foglalja magában” (Tátrai 2011: 51). Ebből a nézőpontból úgy tűnik, hogy a kommunikációs helyzetben a közlő megteremti, a befogadó rekonstruálja (újrateremti) a szöveg koherenciáját, még akkor is, ha a kommunikáló partnerek által értelmezett tartalom nem egyezhet meg teljesen. Ennek szemléltetésére alább a szemiotikai textológia sematikus kommunikációmodelljét hívom segítségül az alkotóelemek magyarázatával együtt.

Petőfi S. János szerint a kommunikációt a következő tényezők határozzák meg: valamikor, valahol, valaki, valaki(k)nek, valamilyen okból/célból, valamiről, valamilyen formában, valamit kommunikál. Ezeket a tényezőket – az ok és a cél kivételével – az alábbi ábra egyszerűsítve szemlélteti. (Vö. Petőfi 1988: 222.)

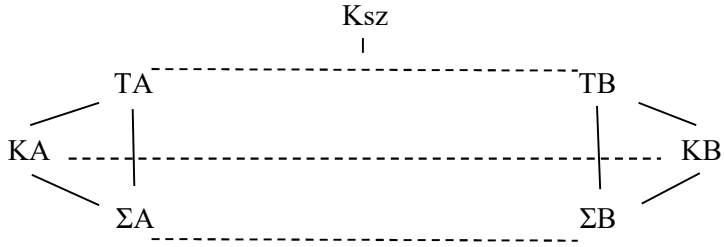

Az ábra szimbólumai az alábbiak szerint értelmezendők:
Ksz: a kommunikációs szituáció (a két oldalt összekötő vonal szaggatottsága arra utal, hogy a szituáció két összetevőjének nem fontos azonos időben és azonos helyen egymással összekapcsolva lennie);
KA és KB: a közlő és a befogadó szerepét betöltő két kommunikáló fél;
TA: az a téma, amelyről KA intenciója és meggyőződése szerint kommunikál;
ΣA: a KA (közlő) által létrehozott nyelvi szerveződés mint komplex jel;
ΣB: a KA (közlő) által létrehozott nyelvi szerveződés mint komplex jel KB (befogadó) általi rekonstrukciója, azaz az ΣA-hoz KB által rendelt interpretáció;
TB: az a téma, amelyről KB (befogadó) meggyőződése szerint az ΣB (az alkotott fizikai megjelenési forma rekonstrukciója) alapján KA (közlő) kommunikál.

Petőfi S. ezeknek a tényezőknek egymáshoz kapcsolódását elemezve megjegyzi, hogy az ΣA és az ΣB, valamint TA és TB legtöbb esetben különbözik egymástól. A sikeres kommunikáció feltétele csupán az, hogy meghatározó összetevőikben egyezzenek meg. Előfordulhat továbbá a TA és a TB különbözősége is. (Vö. Petőfi 1988: 222–223.)

Ennek a modellnek az alapgondolata összhangban áll Tátrai Szilárd idézett felfogásával a kommunikáló felek közös figyelmi jelenetéről, valamint a nyelvi szimbólumok referenciális megértéséről a kommunikáló partnerek meglévő ismereteire támaszkodva.

A közlő és a befogadó interakciója tehát voltaképpen mentális működések interakcióját jelenti, amely során mind a közlő, mind a befogadó részben közös, részben pedig eltérő – egyénileg specifikus – tudásbázisokon alapuló interpretációt végez, ahol az egyénileg specifikus tudati bázis magában foglal mind kollektív tudásból, mind pedig egyéni tudati tartalékból származó elemeket is (bővebben lásd lejjebb a 6. alfejezetet).

Egy interakcióban megvalósuló szöveg koherenciája tehát azt jelenti, hogy a TA és a TB a kommunikáció szempontjából meghatározó alkotóelemeiben megegyezik. A szöveg mint nyelvi szerveződés funkcionalitását mind a közlő oldalán, mind pedig a befogadó oldalán a koherencia kategóriája jellemzi.

Laikus megközelítéssel hajlamosak lehetünk azt gondolni, hogy az eredményes kommunikáció feltétele az, hogy a TA és a TB megegyezzen, ez volna ugyanis az „a befogadó pontosan azt érti, amit a közlő kifejez” helyzet. A kommunikációban részt vevő egyének tudati tartalékának szükségszerű eltérései miatt – még ha ezek minimálisak is – ez a helyzet szinte sohasem valósulhat meg. A szöveg koherenciájának az a feltétele, hogy a közlő TA-ról és a befogadó TB-ről való benyomása kompatibilis legyen a kommunikáció előzményeivel, folyamatával, és illeszkedjen az ΣA és az ΣB tartalmi folytonosságába.

4. A közlő TA-ról és a befogadó TB-ről való benyomása

Egy nyelvi szerveződés tartalma annyiféle, ahány értelmezője van akár közlői, akár befogadói szerepben. A közlői és a befogadói benyomás jellemzésére szolgál a konstringencia kategóriája. Ha a közlő, illetve a befogadó olyan tényállást rendel a szöveghez, amelyet el tud fogadni a valóság lehetséges tényállásaként, akkor a szöveg konstringens. Akkor is, ha a közlő és a befogadó által értelmezett tényállás – ahogy erről fentebb már szó volt – a legritkábban egyezik meg teljesen.

A szemiotikai textológia elméleti keretében végzett kutatások gyakran használják a „konstringenciaítélet" kifejezést, amellyel kapcsolatban két általános körülményt fontos figyelembe venni. Az egyik az, hogy a szóban forgó „ítélet" jellemzően a jelhasználó nem tudatos, tervszerű tevékenységének az eredménye, sokkal inkább első benyomása, amelynek forrása számtalan pillanatnyi hatás és mozgósított ismeretelem. A másik pedig az, hogy a konstringenciának szoros a kapcsolata a koherenciával, de nem azonosítható vele: míg a koherencia a szöveg textualitásának pragmatikai sajátossága, addig a konstringencia a szövegértelmet mint a befogadói működés produktumát jellemzi.

Érdekes adalék a jelenség kapcsán, hogy az interpretáció alapsajátosságainak függvényében feltehetően más-más tudatossági fok jellemezheti a különböző interpretációs törekvéssel értelmezett szövegekhez rendelt konstringenciaítéleteket. A leghatározottabb eltérés a spontán és az elméleti-értékelő interpretáció között vélhető. Spontán szövegértelmezés során a befogadó nem tudatosítja magában a textualitást teremtő nyelvi eszközöket, konstringenciaítélete a szövegértelemről alkotott első benyomása. Ez segíti hozzá ahhoz, hogy a szöveg értelmezése során a nyelvi megformáltsághoz olyan befogadói magatartással viszonyuljon, amellyel a nyelvi sík részleteihez rendelhető tényállások között összefüggést keres. A szövegkutató elméleti-értékelő attitűdjéhez a spontán kostringenciabenyomáson kívül hozzátartozik a szöveghez rendelhető tényállás-komplexum részletei közötti összefüggések nyelvi megnyilvánulásainak tudatosítása is. A magyarázó attitűd a konstringenciaítéletet a befogadás folyamatában nem elsődleges benyomásként engedi feltételezni, hanem a szemantikai és a grammatikai szövegösszefüggés nyelvi megnyilvánulásainak tudatosításával jóval szorosabb összefüggésben, mivel ezek a nyelvi jelenségek annak a szövegnyelvészeti értékrendszernek a komponensei, amely az adott kommunikációs helyzetben az értékelés elméleti kerete.

Hasonlóan érdekes lehet összvetni ugyanazon szöveg leíró és argumentatív interpretációját, valamint a szó szerinti és a nem szó szerinti jelentésű szövegek értelmezését.[4] (Vö. Petőfi 1997: 71–72, 2004: 94–95.)

[4] Petőfi S. János a szövegjelentés reprezentációjában felhasznált tudástípusok rendszerezésével összefüggésben típusokba rendezi az interpretáció jellegzetes formáit is. A tudásbázisok tipológiájának problematikájára gondolva ez a rendszer sem lehet teljes, de a tudásbázisok rendszerezésére irányuló törekvéssel összhangban láttatni kívánja, hogy bizonyos szempontok mentén az értelmező

A konstringencia kategóriája révén megragadhatók és megmagyarázhatók a szövegkoherencia hátterében lévő összefüggések. Megnevezhetővé válik a textualitás feltétele: a szöveg által feltehetően jelölt valóságvonatkozás elfogadhatósága jól formált tényállásként.

Több kutatás és számos szöveg elemzése igazolja, hogy az értelmező konstringenciaítélete nincs szoros összefüggésben az értelmezett szöveg alaki, formai értelemben vett nyelvi szerveződésének szemantikai és grammatikai összefüggőségével, vagyis nem függ ezektől. A nyelvi megformálás síkján értelmezhető – azaz nyelvi eszközökkel is kifejezett – grammatikai és szemantikai összefüggések erősítik a jelhasználó benyomását a szöveg jelentésének folytonosságáról, azonban hiányuk nem eredményezi az aktuálisan megfigyelt jelkomplexum inkonstringenciáját, ezzel szoros összefüggésben inkoherenciáját. Ez az általánosítás az egyes szövegtípusok, ill. -műfajok esetében valószínűleg eltérő mértékben lehet érvényes.[5]

Ahhoz, hogy a konstringencia és a koherencia viszonyát tágabb kontextusban, a nyelvi megformáltság összefüggésjegyeinek vizsgálatával együtt jellemezhessük, elsőként a kohézió és a konnexitás fő értelmezéseit érdemes felidéznünk, majd feltárni a függőségi relációkat a szöveg jelentés-összefüggésének eltérő természetű jelenségcsoportjai között, amelyeket a hagyományos terminológia szemantikai, grammatikai és pragmatikai síkként szokott emlegetni.

5. A szövegjelentést jellemző kategóriák

A textualitás fő jellemvonása, az összefüggőség a szöveg jelentésének a folytonossága. A szöveg általában tisztán vagy dominánsan nyelvi jelenség, tartalmi összefüggősége általában a nyelvi megformáltság síkján is megnyilvánul. A jelentésfolytonosság nyelvi eszközeit a szövegekkel foglalkozó tudományok hagyományosan szemantikai, grammatikai és pragmatikai jelenségek körébe sorolják. Abban azonban akár lényeges eltérések is vannak, hogy az egyes nyelvi jelenségeket milyen természetűnek tekintik. Több tudományelméleti áttekintés foglalkozik az egyes megközelítések elemzésével (többek között Szikszainé Nagy 1999, Tolcsvai Nagy 2001, Dobi 2021). Nem célom átfogó képet adni a szövegösszefüggés kérdésköréről, pusztán azt a két forrást emelem ki, amelyek meghatározó kiindulópontjai a nyelvi összefüggőség tárgyalásának.

szándék is típusokba rendezhető. A szemiotikai textológiai szövegjelentés-reprezentáció érdeme, hogy olyan tipológiai bázisokat dolgoz ki (tudásbázis-tipológia, interpretációtipológia, kommunikátumtipológia, jelentéssíkok rendszere, organizációtípusok rendszere stb.), amelyek megfelelő kereteket és kategóriákat kínálnak a szövegértelemnek mint produktumnak és a szövegértelem hátterében lévő tudásnak a jellemzésére.

[5] Érdekes és hasznos kutatási téma lehet a szövegtipológia konstringenciaítélettel való kapcsolatának a vizsgálata az explicitség eltérő fokait megvalósító szövegek esetében.

Az egyik forrás Charles Morris korai szemiotikai rendszere (1964), amely alapján a szövegösszefüggés létrejöttének szintaktikai, szemantikai és pragmatikai síkja különböztethető meg, ahogy erről fentebb szó volt: általában véve a grammatikai összefüggést megteremtő szintaktikai eszközöket a konnexitás, a szemantikaiakat a kohézió, a pragmatikaiakat pedig a koherencia kategóriájába sorolja. A szövegösszefüggést megteremtő jelenségeknek ebbe a három kategóriába sorolása – bár ez a komplex elméletek számára okkal a problémakör meglehetős leegyszerűsítését sugallja – köztudottan nem jelenti azt, hogy például a fonetikai, a prozódiai, a stilisztikai jelenségek a szövegtani vizsgálat keretein kívül rekednének. Bármely nyelvi jelenség, amely a szöveg összefüggéséhez hozzájárul, annak alapján sorolható egyik vagy másik halmazba, hogy a szövegfelépítés mely síkján jut leginkább szerephez. (Ilyen értelemben beszélhetünk például akusztikai vagy stíluskohézióról, kompozicionális konnexitásról stb.) (Vö. Szikszainé Nagy 1999.)

Egy másik lényeges szemléletet jelez Kocsány Piroska nézőpontja, aki szerint az említett rendszerhez kapcsolódó bizonytalanságok fő forrása az, hogy a szöveg összefüggéséért felelős nyelvi elemek a szöveg tartalmi folytonosságához járulnak hozzá. Eszerint a szintaktikai és a pragmatikai eszközök is jelentéstaniak. Ez az érv cáfolhatatlannak tűnik. Kocsány az említett rendszer problematikáját azzal hidalja át, hogy a kategóriák meghatározásában előtérbe helyezi a jelenségek belső szerkezetét, valamint ezzel összefüggésben szövegbeli és a szituációbeli hatókörüket. Ennek eredménye az, hogy a szintaktikai (azaz a konnexitást segítő) elemek nem szükségszerűen terjednek ki a szöveg egészére, a szemantikaiak (a kohéziót teremtők) kiterjedhetnek, a pragmatikai jelenségek (a koherenciáért felelők) hatása pedig jóval komplexebb, a nyelvileg kifejtett elemeken kívül külső tényezőkkel együtt fog(hat)ják össze a szöveget (Kocsány 1989: 26–43). Ennek a szemléletnek a súlya a szintaktikai összefüggés értelmezésében van, mivel a szövegnek nincs a mondatéhoz hasonló szintaktikai szerkezete, amely grammatikai struktúráját nézve meghatározná. Ez a nézőpont hat a szöveg kategóriájának értelmezésére is. A szöveg komplex szerveződése kívül kerül a nyelvi rendszer határain, azaz alapvetően pragmatikailag megragadható képződményként tekinthetünk rá. Ezzel összhangban áll a szemiotikai textológiai szövegfelfogás, amely a szöveget mint pragmatikailag meghatározott komplex jelet feltételezi, amelynek szemantikai és szintaktikai szerveződése pragmatikai meghatározottságának a nyelvi megformáltságban (is) tetten érhető vetülete.

Ahogy a pragmatika státusának kapcsán fentebb erről szó volt, a 2000-es évek szemiotikai textológiája a pragmatika helyét a nyelvtudományon belül jelöli ki, megkülönböztetve a rendszernyelvészettől a használatközpontú nyelvészetet. Ebben a (kétkomponensű) pragmatikafelfogásban a jelentés statikus, nincs jele a közlő és a befogadó közös – egymásra ható – mentális tevékenységének. A koherencia – mint a szöveg használati értéke – gyakorlatilag egyenlő a textualitással, részben a pragmatikai nézőpont kidolgozatlanságának köszönhetően.

A szöveg textualitásának teljesülését más szövegmegközelítések is általában a koherenciával jellemzik, abban azonban, hogy a szövegkoherencia milyen feltételekhez kötött (ha egyáltalán kötődik feltételekhez), már nem feltétlenül értenek egyet. Ezt a problematikát árnyalják az egymás mellett élő korai szövegnyelvészeti irányzatok fogalmi magyarázatai is, elsősorban a kezdeti angolszász és német szövegnyelvészet „hagyatéka". Csatár Péter és Haase Zsófia „Koherencia és kohézió – Reflexiók e két fogalom értelmezésére a német nyelvű szakirodalom alapján" című tanulmánya jól szemlélteti a különbségeket. Amit az egyik legbefolyásosabb német modell – Brinker (2005) integratív szövegelemzési modellje – koherencián ért, az csaknem teljes egészében annak felel meg, amit Halliday és Hasan a kohézióról gondol. Brinker külön is kitér rá, hogy a kohézió fogalma „felesleges" a szövegnyelvészeti kutatás számára (Brinker 2005: 18)" (Csatár–Haase 2011: 58).

A rendszerközpontú szemlélet, a kommunikatív-pragmatikai fordulat és a kognitív megközelítés Csatár és Haase általi bemutatása jól ábrázolja a koherencia és a kohézió fogalmának változását a szövegtudomány globális szemléletváltásával párhuzamosan: „a koherencia fogalma lényegében véve a szövegszavak egy tulajdonságának jelölésére bevezetett fogalomból olyan fogalommá vált, amelyet nemcsak bizonyos nyelvi kifejezések tulajdonságának a jelölésére, hanem ezen túlmenően más szakkifejezések meghatározása során is alkalmaznak. Jelölik vele a szövegszerűség egyik kritériumát (az értelmi összefüggést megteremtő eszközökre gondolva), illetve összefoglaló névként szolgál mindazon kognitív folyamatok jelölésére, amelyek megkönnyítik a szöveg mentális feldolgozását. Ebben az értelemben a koherencia empirikus vonatkozású terminusból metaelméletivé vált. A kohézió már kezdetben is metaelméleti fogalomként volt használatos: azoknak a grammatikai eszközöknek a tárházát jelölte, amelyek a szöveg grammatikai függőségi viszonyainak előállításában közreműködnek. Azonban míg a koherencia fogalmával kapcsolatban megfigyelhető egyfajta újraértelmezés az újabb és újabb nyelvészeti irányzatok térnyerésével, addig a kohézió fogalma megmarad a pragmatikai fordulat után rögzült értelmezésében" (Csatár–Haase 2011: 68).

A kognitív nyelvtudomány a szöveg jelentését és a jelentésképzés során felhasznált tudást Langacker nyomán (vö. 1987, 1991) holisztikus egységben értelmezi. A jelentés dinamikus jelenség, amely a kommunikáló partnerek közös figyelmi tevékenységének az eredménye. Ennek a szemléletnek a kerete egy a lehető legtágabban értelmezett pragmatika.

6. A konstringencia és a többi összefüggés-fogalom viszonya

A szövegjelentés leírásában releváns fő kategóriák néhány meghatározó értelmezésének eddigi áttekintése nyomán a konstringencia létjogosultságának

és státusának alábbi magyarázata a szóban forgó kategóriák következő értelmezésein alapszik:
– A kohézió a szöveg jelentésének folytonossága; minden nyelvi jelenség, amely ennek eszköze, kohéziós jelenség.
– A szöveg konnexitása a szöveg jelentésfolytonosságának grammatikai vetülete. Grammatikája (grammatikai szabály- és elemrendszere) magának a nyelvnek van. A grammatikai eszközök hatóköre lehet szó (*százszorszép*), szószerkezet (*ötször hívott*), alárendelő összetett mondat (*Annyiszor menj el hozzá, ahányszor kéri!*), valamint szöveg is (*Az év minden egyes napján meglátogattam. Háromszázhatvanötször üdvözöltem. Ennyiszer bántott meg. És én ennyiszer bocsátottam meg neki.*) Tehát a szöveg konnexitása olyan nyelvtani jelenségekben nyilvánul meg, amelyek eltérő hatókörrel kisebb nyelvi szerveződések grammatikai jólformáltságáért is felelhetnek.
– A koherencia egy nyelvi szerveződésnek az a tulajdonsága, hogy valamely kommunikációs helyzetben szöveg funkcióját tölti be, azaz a szóban forgó szituáció kommunikációs partnerei szövegnek ítélik.
– A textualitás, azaz a szövegértékűség azoknak a sajátosságoknak az együttese, amelyek a szöveget hagyományosan szöveggé teszik. Az, hogy milyen jelenségeket sorolunk a textualitás kritériumai közé, az aktuális kommunikációs helyzet körülményeitől és a kommunikáló partnerek sajátosságaitól (köztük elvárásaitól) függnek.

Erre a fogalomtérképre kerül fel Petőfi S. János *konstringencia* kategóriája. A szöveg nyelvi-szemiotikai jelenségei a nyelvhasználói mentális tartalmak aktiválói, a szövegben kifejezett jelentés leképezésének „kapaszkodói". Az egyéni háttértudás akár nagy eltéréseket is eredményezhet ugyanazon koherens szöveg jelentésének képzésében. A konstringencia a szöveghez rendelt tényállás megfelelősége az értelmező személy egyéni mentális tartalma alapján. A kommunikáló partnerek vagy ugyanazon szöveg más-más értelmezői által leképezett tényállás (valóságdarab) konstringenciája szükségszerűen eltérő intuíciókon alapul. Tehát az egyes nyelvhasználók konstringenciabenyomása különbözik egymástól, azaz más-más benyomás alapján teljesül a szóban forgó nyelvhasználók által értelmezett szöveg koherenciája, illetve szövegértékűsége.

A szemiotikai textológia felfogásában – a kognitív nyelvtudomány elgondolásához hasonlóan – a kommunikáció mentális működések interakciója, melynek során a nyelvhasználók tudati tartalékának bizonyos elemei aktiválódnak, mások pedig nem. A tudati tartalék elemei nyelvi formában raktározódnak, a szöveget alkotó szavak és a közöttük lévő viszonyok aktiválják őket.

Egy szöveg által feltehetőleg kifejezett tényállás konstringenciája az előbbiekkel együtt sincs szoros összefüggésben a szöveg nyelvi elemeinek jelentései között értelmezhető összefüggőséggel. Mi több, a konstringencia kategóriája a

magyarázat kulcsa az olyan szövegek koherenciájára, amelyek jelentésfolytonosságát a nyelvi megformálás nem fejezi ki, illetve nem erősíti.

Ebből kiindulva jellemezhető az erőteljesebben a szövegek nyelvi megformáltságához kapcsolódó összefüggőség-fogalmak – a kohézió, a konnexitás –, valamint a konstringencia viszonya.

Ami a konstringencia helyének kijelölése szempontjából újfent kiemelendő, az, hogy a szöveg konstringenciája általában véve nincs szoros összefüggésben a szöveg (formai értelemben vett) nyelvi szerveződésével. Azaz a konstringenciabenyomás (-ítélet) gyakorlatilag nem a nyelvi síkon tetten érhető eszközök jelentésösszetartó hatásától függ (vö. pl. Nagy 2012, Dobi 2019a, 2019b, 2021). Ezt azokkal az elemzésekkel szemléltethetjük, amelyek tárgya szövegnyelvészeti közelítésben sem nem kohezív, sem nem konnex szöveg, ugyanakkor megfelelő (a nyelvhasználó által feltételezett valóság jeleneteként elfogadható) tényállás rendelhető hozzá az értelmezés folyamatában. Az értelmezés kontextusában domináns szerep jut a nyelvhasználó (szövegértelmező) tudásbázisának, amelynek elemeit az értelmezett szöveg jelentéses elemei aktiválják.

Petőfi S. a mentális tartalmak eltérő típusait határozza meg abból a szempontból, hogy ezek milyen jelleggel állnak a kommunikációs helyzet résztvevőjének rendelkezésére ahhoz, hogy a kommunikációban eredményes legyen. Ez a rendszerezés a kognitív-funkcionális pragmatikai nézőpont talaján is érdekes, ahol a kommunikációs partnerek közös figyelmi jelente teremti meg a jelentésképzés kontextusát, így rendel az aktuális kommunikációs helyzetbeli szöveg(ek)hez értelmet. Az egyéni tudásbázisok általában véve az alábbi alkotóelemekből épülnek fel:

„– a világra vonatkozó *ismeretek/hiedelmek* rendszere (a *világ* terminus tartományába tartozónak tekintve mind a kommunikáció céljára szolgáló jelrendszereket, mind ezek használatát, mind a kommunikációszituációk lehetséges típusait);
– az ismeretek/hiedelmek rendszerének a különféle szituációkban való alkalmazására vonatkozó *hipotézisek* rendszere;
– a legkülönfélébb természetű *preferenciák* rendszere, végül
– azoknak a *pszichofizikai diszpozíciók*nak a rendszere, amelyekkel az adott személy az adott kommunikációszituációban rendelkezik" (Petőfi 2004: 104).

Az említett négy kategória mindegyikében lehetnek azonosságok, hasonlóságok, de nagy eltérések is az egyes kommunikáló partnerek mentális háttere között. Különösen igaz ez például arra a gyakori szituációra, amelyben a közlő és a befogadó időben vagy térben, gyakran mindkettő tekintetében „távol" van egymástól.

7. A konstringencia helye a szövegjelentés leírásában: összegzés

A szöveg fogalmának, a szövegjelentés síkjainak és a szöveg összefüggőségének a szemiotikai textológiai értelmezése a szövegjelentés leírását – ezáltal a

szöveg elemző megközelítésének ideális modelljét – új alapra helyezi. A szöveg jelentését a feltételezhetően kifejezett tényállás-konfiguráció (utalt valóságdarab) aktuális értelmezőre szabott mentális képével azonosítja. Az adekvát szövegjelentés feltételének ennek az – értelmezőnként különböző – mentális képnek az összefüggőségét, konstringenciáját tartja.

Ez azt jelenti, hogy egy szóban forgó nyelvi szerveződés akkor lehet koherens bármely értelmezői kontextusban, ha az értelmezői szerepben lévő nyelvhasználók a saját mentális működésük eredményeként, saját (egyéni és kollektív részletekből álló) tudásbázisukra támaszkodva a nyelvi szerveződéshez olyan (egyénileg szükségszerűen valamennyire különböző) tényállást rendelnek hozzá, amelyet – szintén az előző körülményekre támaszkodva – ki-ki a valóság részeként elképzelhető (konstringens) tényállásként fogad el.

A konstringencia tehát a szöveg jelentését a valóság lehetséges részleteként jellemzi az egyes nyelvhasználók szűrőjén keresztül, a koherencia pedig a konstringens tényállást kifejező nyelvi szerveződés funkcióját jellemzi az aktuális kommunikációs helyzetnek való megfelelőség szűrőjén át.

Irodalomjegyzék

CSATÁR P.–HAASE ZS. 2011. Koherencia és kohézió – Reflexiók e két fogalom értelmezésére a német nyelvű szakirodalom alapján. In: Dobi E. (szerk.): *Officina Textologica 16. A szövegösszefüggés elméleti és gyakorlati megközelítési módjai. Poliglott terminológiai és fogalmi áttekintés. Petőfi S. János 80. születésnapjára.* Debrecen: Debreceni Egyetemi K. 57–80.

CSŰRY I. 2017. A zabolátlan koherencia. In: Dobi E.–Andor J. (szerk.): *Officina Textologica 20. Esettanulmányok a koherenciáról.* Debrecen: Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék. 11–38.

DOBI, E. 2019a. Constringency, as the Basic Category of Representing the Semiotic-Textological Meaning of Texts. *Argumentum* 15. 8–19.

DOBI E. 2019b. A konstringencia lexiko-szemantikai vonatkozása. Rövidszövegelemzések. *Argumentum* 15. 534–544.

DOBI E. 2021. *Nyelvtudományi Értekezések 170. A szemiotikai textológia hozadéka a szövegek jelentésreprezentációjában.* Budapest: Akadémiai K.

KOCSÁNY P. 1989. Szövegnyelvészet vagy szövegek nyelvészete? *Filológiai Közlöny* 35. 26–43.

LANGACKER, R. W. 1987. *Foundations of cognitive grammar.* Vol. I. Stanford, CA: Stanford University Press.

LANGACKER, R. W. 1991. *Foundations of cognitive grammar.* Vol. II. Stanford, CA: Stanford University Press.

MORRIS, C. W. 1964. *Signification and Significance: A Study of the Relations of Signs and Values.* Cambridge, MA: MIT Press.

NAGY A. 2012. Szövegszerűtlenség a szövegszerűségben. Szövegösszefüggés-hordozók nem prototipikus párbeszédes szövegben. In: Dobi E. (szerk.): *Officina Textologica 17. A szövegösszefüggés elméleti és gyakorlati megközelítési módjai. Diszkusszió*. Debrecen: Debreceni Egyetemi K. 42–56.

PETŐFI S. J. 1988. A szöveg mint interdiszciplináris kutatási objektum. (A szövegtani kutatás mai állásáról.) *Magyar Nyelvőr* 112. 219–229.

PETŐFI S. J. 1997. *Officina Textologica 1. Egy poliglott szövegnyelvészeti-szövegtani kutatóprogram.* Debrecen: Kossuth Egyetemi K.

PETŐFI S. J. 2004. *A szöveg mint komplex jel. Bevezetés a szemiotikai textológiai szövegszemléletbe.* Budapest: Akadémiai K.

SZIKSZAINÉ NAGY I. 1999. *Leíró magyar szövegtan.* Budapest: Osiris K.

TÁTRAI SZ. 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés.* Budapest: Tinta K.

TOLCSVAI NAGY G. 2001. *A magyar nyelv szövegtana.* Budapest: Nemzeti Tankönyvk.

Why constringency is needed in researching textual meaning

The category of constringency was evoked by semiotic textology for the description of textual meaning in scientifically precise terms. This notion serves to characterize the speaker's and receiver's impressions. Constringency is created in case factual unity rendered to the text by its producer and interpreter is taken to be factually possible in reality. The present study provides an interpretation of the relation of constringency to the notions of coherence, cohesion, and connexity in the context of the representation of textual meaning. This, however, requires clarification of the status of pragmatics, as research in semiotically-based textual meaning interprets communication as a mentally-based operation of interaction between users, the basis of which is comprised by the mental content of the communicating partners. Therefore, their individual knowledge-base, together with occurrence of their presumable differences express critically important roles in the course of communication.

4.
Nyelvspecifikus szövegösszefüggés-hordozók és konstringenciaítélet

NAGY ANDREA

1. Konnexió, kohézió *vs.* konstringencia

A szemiotikai textológia egy szöveg jelentésfolytonosságának vizsgálatában, a szövegértelem-szerveződés explicit módon való leírásában központi fogalomként használja a konstringenciát. „A konstringencia jelensége, amelyet Petőfi S. János vezetett be a szöveg-összefüggés leírásának szemiotikai textológiai kontextusába, egy mondatláncolathoz a befogadás során rendelhető tényállás összefüggőségét jelenti. A szöveg szövegértékűségét (az összefüggőségének a megítélését) a valóságvonatkozás síkjára utalja függetlenül attól, hogy a nyelvi megformáltság síkján teremtődik-e grammatikai és/vagy szemantikai összefüggés (kohézió, konnexitás), vagy sem" – mutat rá Dobi Edit (2015: 127) a konstringencia fogalmának a szemiotikai textológiai szövegértelmezésben játszott szerepére. Petőfi S. János koncepciójában ugyanis, a „klasszikus" szövegtani hagyomány konnexió-kohézió-koherencia fogalomhármasára épülő felfogásával szemben, egy verbális képződmény textualitásának egyedüli kritériuma az, hogy a befogadó az interpretáció során a kommunikátum által feltételezetten kifejezett tényállás-konfigurációt összefüggőnek, konstringensnek ítéli-e. Ezt a következőképpen fogalmazza meg: „[…] szövegnek nevezek minden olyan (verbális vagy verbális összetevőt is tartalmazó) nyelvi képződményt, amely egy adott vagy feltételezett kommunikációs helyzetben, egy adott vagy feltételezett funkciónak (intenciónak) eleget tevő, összefüggőnek és teljesnek[1] tekinthető *tényállás-konfigurációt* juttat kifejezésre összefüggő és teljes megformáltságúnak tekinthető *szövegmondat/szövegmondatlánc* formájában" (Petőfi S. 2009: 25).

A szemiotikai textológia tehát a szövegnek ítélhetőség legfőbb tényezőjévé az értelemszervező tudati hátteret mozgósító jelhasználót, elsősorban a befogadót teszi meg, aki egy szövegszerű nyelvi képződmény feltételezetten kifejezett valóságvonatkozásáról az elméjében létrejött kép összefüggősége alapján alkot ítéletet. Ha ez a mentális kép számára olyan összefüggő konstringens tényállás-konfigurációként jelenik meg, amelyet a valóságos vagy egy lehetséges világ

[1] A tényállás-konfiguráció teljességének kritériuma, az összefüggőség kritériumával ellentétben, nem tekinthető a textualitás alapvető feltételének. Lásd Dobi Edit (2012: 108) erre vonatkozó megjegyzését: „[…] az összefüggőség kritériumát tartom valódi feltételnek a szövegszerűség megítélésében. A teljesség sérülése az elemi textualitásjegyeket kevésbé kérdőjelezi meg."

részeként el tud fogadni, a nyelvi képződményt koherens szövegnek tartja. „Ha nem, az adott konfigurációt (együttest) nem tarthatjuk konstringensnek, s ennek következtében az adott verbális képződményt nem tarthatjuk koherensnek, más szóval nem tarthatjuk szövegnek" (Petőfi S. 2009: 67).

Tanulmányok sora foglalkozott már – az *Officina Textologica* eddigi köteteiben is – a konstringenciajelenséggel, vizsgálva egyrészt helyét, szerepét a szemiotikai textológia fogalomrendszerében, a szöveg értelemszerveződésének explicit leírásában (vö. Dobi 2011, 2012, 2016, 2021, valamint a jelen kötetben szereplő tanulmánya; Petőfi S. 2004a, 2004b, 2009), másrészt górcső alá véve a szöveg nyelvi szerveződésével, a szövegjelentés különböző síkjaival való kapcsolatát (vö. Dobi 2010, 2013, 2019; Nagy 2012, 2016). Ezek a munkák szövegrészletek és mondatláncok elemzése alapján egyöntetűen arra mutatnak rá, hogy a szöveg nyelvi szövetének grammatikai jól formáltsága és/vagy lexikai-szemantikai konzisztenciájának explicit kifejeződése nem előfeltétele és nem szükségszerű tényezője a szövegértékűségnek, mivel egy megnyilatkozásban a szövegmondatláncok által (feltételezetten) kifejezett értelemösszetevők összefüggései nem manifesztálódnak szükségszerűen a szöveg nyelvi síkján. Ugyanakkor magától értetődőnek tűnik az is, hogy egy verbális kommunikátum nyelvi szerveződése nem választható el az általa (feltételezetten) utalt valóságvonatkozástól, hiszen mind a referenciális, mind a kommunikatív, és adott esetben az asszociatív jelentés (lásd Dobi 2013) létrehozásának is a kommunikátum nyelvi megformáltságának alkotóelemei és a hozzájuk rendelhető jelentésegységek képezik az alapját (vö. Petőfi S. 2004a).

Jelen tanulmány rövidszövegek elemzése révén azt vizsgálja, hogy a vehikulum nyelvi komponensei és a befogadói tudásbázisok miként járulnak hozzá a befogadó konstringenciaítéletéhez. Emellett arra a kérdésre is keresi a választ, hogy az elemzett példákban tetten érhető-e Dobi Editnek (2019: 535) a spontán szövegértelmezői attitűdre vonatkoztatott konstringencia-álláspontja, mely szerint „a konstringenciaítélet a befogadás folyamatában nem „következtetés" (ahogy ezt némely szakirodalmi áttekintés rendszerezése sugallja), hanem jóval inkább „megelőzi" a nyelvi struktúrában tetten érhető összefüggések leképezését".

2. Nyelvi és nem nyelvi komponensek a konstringenciaértelmezésben: példaelemzések

A szövegösszefüggés nyelvi és tényállás-specifikus síkjainak lehetséges relációit az *Officina Textologica* 17. kötetében megjelent tanulmányom alábbi, elrendezésében módosított táblázata foglalja össze (Nagy 2012: 44). Az itt szereplő nyolc összefüggés-viszony szolgál a következő példaelemzések alapjául.

a szöveg	nyelvspecifikus összefüggősége		tényállás-specifikus összefüggősége		textualitása
	konnex	kohezív	konstringens		koherens
1.	+	+	+	→	+
2.	+	+	-	→	-
3.	-	+	+	→	+
4.	-	+	-	→	-
5.	+	-	+	→	+
6.	+	-	-	→	-
7.	-	-	+	→	+
8.	-	-	-	→	-

Fontos megjegyeznem, hogy a táblázatban nem konstringensnek, s ezáltal nem koherensnek ítélt szövegek inkoherenciáját célszerűbb relatív inkoherenciának vagy részleges koherenciának tekinteni (vö. Csűry 2017). Egy adott mondatláncolathoz rendelhető jelentéskomponensek értelmezésének ugyanis csupán egy része alapul kollektív tudáson, másik része a befogadó egyéni tudati tartalékain, intuícióján, szándékán, mentális állapotán és a kommunikációs helyzet számos egyéb, a befogadóhoz köthető tényezőjén. Ennek megfelelően előfordulhat olyan helyzet, amikor egyazon szövegre vonatkozóan különböző befogadók eltérő konstringencia-, és ebből fakadóan koherenciaítéletet fogalmaznak meg (vö. Nagy 2016). Így tehát az alábbi példaelemzésekben feltárt lehetséges/valószínű konstringencia-relációk mellett, mivel ezek csupán egyetlen interpretátor értelmezői attitűdjének lenyomatai, nem zárható ki, hogy más befogadók ezektől eltérő tényállás-összefüggőségeket is értelmezhetnek bennük. Ugyanakkor tapasztalati tény, hogy hétköznapi (azaz nem irodalmi) szövegek értelmezése egy kommunikációs közösségen belül – a közös ismeretek alapján – nagyon hasonló eredményt ad, mivel „[m]ég amikor többféle lehetséges viszony lenne is felállítható [minden jelentéssel rendelkező elem és annak szövegkörnyezete között], ezek egyike-másika kielégítőbb vagy valószínűbb a többinél, és ezért előnyt élvez” (Beaugrande–Dressler 2000: 61).

Emellett nem hagyható figyelmen kívül az a tény sem, hogy a szöveg tematikus progressziójának, az értelemszerkezet folyamatos épülésének, módosulásainak függvényében dinamikusan változhat a befogadó konstringenciaítélete. Ennek következtében pedig, „főleg terjedelmesebb diskurzusproduktumok esetében – előfordulhat az, hogy különböző részeikhez vagy értelemszerveződésük különböző szintjeihez az értelmező különböző koherenciaítéleteket társít” (Csűry 2017: 25).

Mindezek alapján feltételezhető, hogy épp a részleges koherenciát mutató szövegek vizsgálata szolgálhat több információval arról, milyen tudásbázis-elemek járulhatnak hozzá a befogadó pozitív konstringenciaítéletéhez.

2.1. Nyelvi síkon összefüggést mutató vehikulumok konstringenciája

Az alábbi szövegekben a vehikulum nyelvi síkja, mind grammatikai kötéseit, mind fogalmi jelentésviszonyait tekintve összefüggőséget mutat. A feltételezetten utalt tényállás-együttesre azonban – még az ilyen prototipikusnak tekintett szövegek esetében is – vonatkozhat pozitív és negatív konstringencia-ítélet egyaránt.

A táblázat 1. esete: nyelvi sík összefüggősége: +konnex, +kohezív; tényállásrelációk: +konstringens.

(1) *Holnap én fogok bevásárolni. Halat és gyümölcsöt is kell vennem. Be fogok ugrani a piacra.*

Az (1) példa mondatláncolatához rendelhető tényállások összefüggőségének alapját a befogadóban a *bevásárolni* ige által aktivált forgatókönyv jelenti. A ’bevásárlás’ mint fogalmi séma megjelenése az első mondatban előhívja a befogadó elméjében azt a mentális tudáskeretet, amelybe a rákövetkező mondatok *halat*, *gyümölcsöt* és *piacra* szavai azáltal illeszthetők be, hogy a fogalmi séma részlegesen kifejtett elemeinek tekinthetők. A ’bevásárolni’ ige a tudáskeret-aktiválással előzetes konstringencia-várakozást teremt, majd a szövegértelmezés folyamatában a befogadó mentális sémájának és a tényleges bemeneti adatok folyamatos illeszkedésének köszönhetően a pozitív konstringenciaítélet meg is valósul. A befogadó a felismert fogalmi sémára támaszkodva képes kiegészíteni a hallott szöveget a verbálisan ki nem fejtett, de tapasztalati tudásából kikövetkeztethető (egyénenként természetesen némi eltérést mutató) elemekkel, és a feltételezetten utalt tényállások között például a következő logikai kapcsolatot tudja felállítani: ’Holnap én fogok bevásárolni, és mivel halat és gyümölcsöt is kell vennem, nemcsak a szupermarketbe megyek, hanem be fogok ugrani a piacra is, mert halat és gyümölcsöt ott szoktam/szeretek venni’.

Az utalt tényállás-együttes összefüggőségéhez nyelvi síkon, a fogalmi sémából eredő szemantikai kapcsolatokon túl grammatikai kötések is hozzájárulnak: az *én* személyes névmás, a *fogok, vennem, fogok* egyes szám első személyű igealakok, illetve a *fogok* segédigével két mondatban is expliciten kifejezett jövő idő a szöveg konnexitását biztosító elemek, amelyek ugyanakkor a szöveg konstringenciájához is hozzájárulnak azzal, hogy megteremtik és a szövegfeldolgozás

folyamatában biztosítják a megnyilatkozói nézőpont és időviszonyok fókuszban tartását.

A táblázat 2. esete: nyelvi sík összefüggősége: +konnex, +kohezív; tényállás-relációk: –konstringens.

Az ebbe a típusba tartozó verbális megnyilatkozások nyelvspecifikus síkjai ugyan összefüggőek, mégsem tudunk a belőlük leképezhető jelentéshez szervesen összefüggő valóságvonatkozást rendelni. Ennek legyakoribb hétköznapi példái a használati útmutatók, termékismertetők, reklámok „furcsának" talált szövegei.

(2) *Köhögéscsillapító szirup gyermekeknek: A készítmény kizárólag 2-12 év közötti gyermekek kezelésére szolgál. A szirup tartalmaz 2,5 térfogat% etanolt (alkoholt). Alkoholprobléma esetén a készítmény ártalmas. Terhes vagy szoptató nők, gyermekek és magas rizikófaktorú betegek (pl. májbetegség vagy epilepszia) esetén a készítmény szedése megfontolandó.*

A (2) példa mondataihoz rendelhető tényállások konstringenciaítélete – az előző példához hasonlóan – fogalmi sémán alapul: egy gyógyszert kísérő szövegről lévén szó, amelyben a *köhögéscsillapító szirup gyermekeknek* címként azonosítható, a befogadóban aktiválódik a 'gyógyszertájékoztató' tudáskerete. A gyógyszerek hatóanyagait, alkalmazását és mellékhatásait leíró betegtájékoztatók olyan egyizotópiás szakszövegek, amelyekben a szövegfókuszban álló elemhez, itt a *köhögéscsillapító szirup gyermekeknek* szószerkezethez, rendre újabb és újabb propozicionális tartalmak kapcsolódnak. A 'gyógyszertájékoztató' fogalmi séma és a rá jellemző állandó témára épülő részletes kifejtés tehát ebben az esetben is pozitív konstringencia-várakozást vált ki a befogadóban.

A szöveg nyelvi síkjának jól formáltsága is ebbe az irányba hat: a szövegmondatok tematikus helyén álló *a készítmény, a szirup, a készítmény, a készítmény (szedése)* fogalmi anaforán alapuló korreferenciát valósít meg a *köhögéscsillapító szirup gyermekeknek* szószerkezettel. Az állandó témára épülő tematikus progresszió mellett a *kezelésére,* a *rizikófaktorú,* a *betegek,* a *májbetegség,* az *epilepszia,* a *szedése* szavak jelentése is erős kohéziót valósít meg, a predikátumok jelen idejű egyes szám harmadik személyű alakjai pedig mint grammatikai kötések járulnak hozzá a nyelvi sík összefüggőségéhez.

A befogadó mégsem érzi konstringensnek az utalt tényállás-együttest. Ez arra vezethető vissza, hogy a 'gyógyszertájékoztató' fogalmi sémának olyan összetevői jelennek meg ebben a szövegben, amelyek által utalt tényállások – a befogadó kollektív jellegű tapasztalati tudása alapján – nem illeszthetők a fogalmi séma aktuálisan megvalósult változatába. Bár a 'gyógyszertájékoztató' fogalmi sémának általában valóban inherens elemei egyrészt a terhes vagy szoptató nők-

re, másrészt a gyógyszerszedéssel egyidejű alkoholfogyasztásra vonatkozó információk, ebben az esetben ezek értelmezhetetlen, az aktuális fogalmiséma-változattal nem kompatibilis összetevők, hiszen a *terhes vagy szoptató nők*, illetve az *alkoholproblémák* szavak által utalt tényállások nem tekinthetők összefüggőnek a címben lévő *gyermekeknek* szó és az első szövegmondat jelentéskomponenseiből leképezhető jelentéshez rendelhető tényállással. Ugyanígy *a készítmény kizárólag 2–12 év közötti gyermekek kezelésére szolgál* és a *gyermekek esetén a készítmény szedése megfontolandó* mondatok által utalt tényállások ellentmondást tartalmazónak, egymást kizáró tényállásoknak minősíthetők.

A szöveginterpretáció során tehát a befogadóban a szöveg által utalt tényállások és a valóságra vonatkozó tapasztalati tudása között feszülő ellentmondás alapján keletkezik – előzetes pozitív konstringencia-várakozása és a szövegrészlet erős nyelvi-jelentéstani kötései ellenére – folyamatos negatív konstringencia-benyomás.

A nyelvi megformáltság és a tényállás-specifikus összefüggőség síkjainak ezt a relációját megvalósító szövegdarabok, bár a konstringencia hiánya miatt nem minősülnek (teljesen) koherensnek, valószínűleg elég jelentős részét képezik a verbális megnyilatkozásoknak. Szövegdarabot említettem, mert véleményem szerint a grammatikai-szemantikai szempontból jól formált, ugyanakkor nem konstringens megnyilatkozások egy adott szövegegésznek inkább csak egyes részeire lehetnek jellemzők, azaz egy egészében koherensnek ítélt szöveg kisebb részét alkothatják a nem vagy részben nem konstringens, s ezáltal nem koherens szövegrészek. Ilyen helyzet fordulhat elő például elképzelt szövegvilágok (sci-fi, fantasy művek) kiépülésekor is, leginkább a mű elején vagy tematikus váltásainál a befogadó számára ideiglenesen nem konstringens jelentéskomponenseket tartalmazó szövegrészek esetében. De ide tartoznak a nyelvileg jól formált párbeszédek egyes pontjain előforduló félreértések (ahol például a partnerek nem azonos szándékkal vagy a beszélgetés tárgyára vonatkozóan nem azonos tudással/hiedelemmel vesznek részt az interakcióban), vagy az olyan ironikus megnyilatkozások, amelyekben a megnyilatkozás címzettje nem ismeri fel az iróniát (a kontextusra vonatkozó téves hiedelemből vagy esetleg bizonyos nyelvhasználati ismeretek hiányából fakadóan). Feltételezhető tehát, hogy prototipikusnak, nyelvileg jól formáltnak tartott szövegek esetében mindazok a kommunikációs tényezők, amelyek a befogadót a szöveg koherenciájára vonatkozó ítéletében befolyásolják (lásd Nagy 2016: 48), valójában már a konstringenciaítéletre hatással bíró tényezőknek tekinthetők.

2.2. Nyelvi síkon részlegesen összefüggést mutató vehikulumok konstringenciája

Az alábbi két rövidszöveg lehetséges konstringencia-relációinak feltárását csupán szemantikai kötések segítik.

A táblázat 3. esete: nyelvi sík összefüggősége: –konnex, +kohezív; tényállás-relációk: +konstringens.

(3) *Holnap én fogok bevásárolni. Halat és gyümölcsöt is felírt Kata a listára. A piac szerencsére útba esik.*

A (3) példaszöveg jelentésfolytonosságának biztosításában grammatikai utalóelemek nem vesznek részt (gyenge konnexiós kapcsolatnak legfeljebb a *felírt* és az *esik* igék egyes szám harmadik személyű igeragja minősülhet, az eltérő igeidő azonban a viszonyérzékelés ellen hat). A jelentésfolytonosság szempontjából az tűnik meghatározónak, hogy a rövidszöveg első mondatában szereplő *bevásárolni* a 'bevásárlás' tudáskeret aktiválásával – az (1) példához hasonlóan – konstringencia-várakozást idéz elő a befogadóban. Így a következő mondatok *halat, gyümölcsöt, listára, piac* lexikális elemek jelentései nemcsak kohéziós kapcsolatban vannak egymással és a tudáskeret *bevásárolni* hívószavával, hanem egyúttal részlegesen kifejtett összetevői az aktivált fogalmi sémának. A jelentéskomponenseikhez rendelhető tényállás-együttest pedig azáltal ítélheti a befogadó konstringensnek, hogy a kontextusra vonatkozóan a következő tapasztalati tudása lehet: 'a bevásárlást általában megelőzi a bevásárlólista elkészítése', illetve 'vannak, akik a friss árukat, mint például a halat és a gyümölcsöt nem szupermarketben, hanem a piacon szeretik megvásárolni'.

A táblázat 4. esete: nyelvi sík összefüggősége: –konnex, +kohezív; tényállás-relációk: –konstringens.

(4) *Holnap én fogok bevásárolni. A magyarok nem gyakran vesznek halat. A piac tele volt szebbnél szebb áruval.*

A fenti rövidszöveg mondatai eltérő igeidőkben, személyben, számban álló igealakokat tartalmaznak, tehát konnexitás nincs közöttük, és egyéb grammatikai kötést létesítő utalóelemet sem tartalmaznak. Kohéziót a *vesznek,* a *halat,* a *piac,* az *áruval* lexikai elemek jelentése hordoz, melyek – az (1) és a (3) példához hasonlóan – szemantikai kapcsolatban állnak az első mondat *bevásárolni* szavával, ezáltal ebben az esetben is a 'bevásárlás' fogalmi séma részlegesen kifejtett összetevőinek tűnhetnek. Azonban az aktivált tudáskeret érvényessége

már a második mondatban felfüggesztődik: a többes számú, általános jelentésű *a magyarok* alany hirtelen témaváltást és ezzel nézőpontváltást is jelent az előző mondat egyes szám első személyű személyes névmásához képest; a hozzá tartozó *vesznek* predikátum pedig szintén olyan generikus érvényű tényállásra utal, amely – a valóságra vonatkozó befogadói tudás alapján – nem értelmezhető szervesen összefüggő tényállásnak az első mondat *én* személyes névmásához és egyes szám első személyű predikátumához rendelhető specifikus jellegű tényállással. Hasonlóképpen, a második és a harmadik mondatokhoz rendelhető tényállások is a generikusan (*a magyarok*), illetve a specifikusan referáló eltérő témák (az *a piac* főnévi csoport határozott névelője a kommunikációban résztvevők által ismert piacra utal) és tényállások miatt nem alkotnak konstringens tényállás-együttest. Emellett az első mondat jövő és a harmadik mondat múlt idejű predikátumaihoz rendelhető tényállások – szintén a valóságra vonatkozó háttérismeretek alapján – sem konstringensek: az a tény, hogy a piacon a múlt egy adott időpontjában szép áru volt, nem áll értelmezhető logikai viszonyban egy jövőre vonatkozó bevásárlással. Megjegyzendő, hogy a létige jelen idejű alakjával már konstringensnek minősülne a két mondat által utalt tényállás-konfiguráció (’Holnap én fogok bevásárolni, és a piacra megyek, mert a piac tele van szebbnél szebb áruval.’), ami rámutat az igei személyragok nemcsak konnexitást biztosító, hanem akár konstringencia-benyomást teremtő szerepére. A (4) rövidszöveg mondataihoz rendelhető tényállások nem konstringens volta azonban alapvetően nem a grammatikai utalóelemek hiányából fakad, hanem abból, hogy a közlő a befogadó figyelmét olyan bemeneti dolog- és eseménymegnevezésekre irányítja, amelyek a megnyilatkozó nézőpontjából aktivált ’bevásárlás’ konvencionális cselekvéssorában nem relevánsak, annak mentális modelljébe nem illeszthetők, és amelyek ennek következtében – a befogadó tapasztalati tudása alapján – nem tekinthetők összefüggő valóságvonatkozásnak.

A következő két rövidszöveg közös jellemzője, hogy a mondatláncolat által utalt tényállások összefüggőségének értelmezéséhez kizárólag grammatikai utalóelemek járulnak hozzá, nyelvi-fogalmi háló nem áll rendelkezésre.

A táblázat 5. esete: nyelvi sík összefüggősége: +konnex, –kohezív; tényállásrelációk: +konstringens.

(5) *Holnap én fogok bevásárolni. Az autómat még nem javították meg. Hatra állítom a telefonom ébresztőjét.*

Az (5) példa mondatai a nyelvi megformáltság grammatikai síkján erős összefüggést mutatnak: az *én* személyes névmás, a *fogok*, *állítom* igék igeragja, valamint az *autómat* és a *telefonom* szavak birtokos személyragja által megvalósuló egyes szám első személyű utalás a szöveg konnexitását biztosító eszköz.

Kohéziót hordozó utalóelemek azonban nem támogatják a mondatjelentések összefüggését: a *bevásárolni,* az *autó,* a *megjavítani,* a *telefon,* az *ébresztő* összetevők jelentése nem tartozik azonos szemantikai mezőbe. A mondatláncolathoz rendelhető tényállások – a nyelvi sík csupán részleges összefüggősége ellenére – mégis konstringensnek minősülnek. A 'bevásárlás' fogalmi séma aktiválódása ugyanis elindítja a befogadóban azt a komplex mentális folyamatot, amelynek során a befogadó a fenti lexikális elemek jelentését mint a fogalmi séma összetevőit igyekszik egymás mellé helyezni úgy, hogy egyrészt a fogalmi séma tekintetében relevánsnak tűnő háttérismeretei mozgósításával, másrészt a szövegmondatok tényállásaihoz rendelt asszociációk révén rekonstruáljon a tényállások között egy olyan viszonyt, amelyet a valóságos világ részeként el tud fogadni.

Így az első két szövegmondat összefüggőségének hátterét először is az *én* személyes névmás és az *autómat* birtokos személyragja kapcsolatából eredő előfeltevés, miszerint 'a közlőnek van autója', másodsorban pedig az a nyelvileg nem kifejtett, de kollektív háttértudásból mozgósítható előfeltevés jelentheti, hogy a közlő 'mint sokan mások, a bevásárlást autóval szokta elintézni'. A második és harmadik mondat tényállásainak konstringenciája egyrészt azon az előfeltevésen alapulhat, hogy autó híján 'gyalog/busszal/kerékpárral stb. kell majd mennie', másrészt azon a kollektív tapasztalati tudáson, hogy 'gyalog/busszal/kerékpárral stb. több időbe kerül a bevásárlás', harmadrészt pedig egy újabb előfeltevésen: 'a közlő nem szeretne később végezni annál, mint amikor autóval intézi a bevásárlást'. Ezeknek a kollektív és egyéni háttérismereteknek, illetve ezek asszociatív kapcsolatának köszönhetően tehát a befogadó a következő összefüggő valóságvonatkozást rendelheti az elemzett rövidszöveghez: 'Holnap én fogok bevásárolni. A bevásárlást autóval szoktam elintézni, de az autómat még nem javították meg, ezért holnap gyalog/busszal/kerékpárral stb. kell majd mennem. Gyalog/busszal/ kerékpárral stb. azonban több időbe kerül a bevásárlás, mint autóval. Tehát, ha nem akarok a szokásosnál később végezni, korábban kell felkelnem, ezért hatra állítom a telefonom ébresztőjét'.

Jóllehet az egyes szám első személyű utalás mint konnexiós kötés létrehoz egy egyes szám első személyű közlőre vonatkozó értelmezési keretet, az azonos szemantikai mezőbe tartozó, a fogalmi sémát kitölteni képes lexikai elemek hiánya miatt a szövegmondatok által utalt tényállások összefüggősége nagymértékben a befogadó kollektív és egyéni háttérismeretein, a belőlük fakadó előfeltevésein, valamint asszociációin alapul. A funkcionális kognitív pragmatika által közös figyelmi jelenetnek nevezett diskurzushelyzetben ugyanis a megnyilatkozó „mindig számíthat arra, hogy a befogadó a megnyilatkozások értelmezésekor képes és hajlandó a kontextuális ismeretek mozgósítására. Ennélfogva ezeket az ismereteket szükségtelen nyelvi formába öntenie", azaz a referenciális

jelenetek értelmezése legtöbbször – mint az (5) példában is – a „kifejtettség és a kifejtetlenség összjátéka” (Tátrai 2021: 545).

A táblázat 6. esete: nyelvi sík összefüggősége: +konnex, –kohezív; tényállás-relációk: –konstringens.

(6) *Holnap én fogok bevásárolni. Az autóm zöld. A telefonom kártya-független.*

A (6) példa mondatláncolatában – az (5) példához hasonlóan – konnexitást eredményező grammatikai kapcsolat van az *én* személyes névmás és az *autóm*, illetve a *telefonom* szavak birtokos személyragja között, emellett a második és harmadik mondat jelen idejű predikátuma is szintaktikai kötést hordoz. Kohezív összefüggés nem állapítható meg a mondatokat alkotó összetevők jelentése között. A ’bevásárlás’ fogalmi séma aktiválódása ebben az esetben is konstringencia-várakozást kelt, azonban a szövegmondatok jelentéséből leképezhető jelentéshez nem rendelhető összefüggőnek minősíthető tényállás-együttes. Egyrészt az *autó* és a *telefon* lexikális elemek nem tekinthetők a ’bevásárlás’ fogalmi séma inherens összetevőinek, másrészt a *zöld* és a *kártyafüggetlen* melléknevek az adott dolognak (viszonylag) állandó tulajdonságát jelölik, emiatt nem képesek a velük viszonyba hozott főneveket az első mondat által előhívott és az egyes szám első személyű utalással aktualizálódott ’bevásárlás’ fogalmisémaspecifikus kontextusához lehorgonyozni. A közlő tehát olyan általános jellegű ismereteket helyez előtérbe (’az autó zöld’, ’a telefon kártyafüggetlen’), amelyeket a befogadó – kollektív jellegű tapasztalati tudása alapján – az adott kontextusra vonatkozóan (’bevásárlás’) nem tart releváns ismeretnek, ezáltal pedig összefüggő valóságvonatkozást sem tud hozzájuk rendelni.

Érdekes megfigyelni, hogy amennyiben az általános tulajdonságot jelölő mellékneveket olyan kevésbé prototipikus melléknevekre cseréljük, „amelyek változó állapotot vagy közvetlenül kevésbé tapasztalható tulajdonságot jelölnek” (Tolcsvai Nagy 2021: 73), vagy esetleg olyan igei predikátumokra, amelyek szintén változó, csupán ideiglenesen fennálló állapotot fejeznek ki, a mondatokból leképezhető jelentéshez valószínűleg a befogadók nagy része képes összefüggő tényállás-konfigurációt rendelni, mivel a predikátumok specifikus, relatív tulajdonságot hordozó jelentése kompatibilis a specifikus kontextussal. Így például a *Holnap én fogok bevásárolni. Az autóm rossz/lerobbant. A telefonom használhatatlan/elveszett.* mondatláncolatban a *rossz* és *használhatatlan* melléknevek, illetve a *lerobbant* és az *elveszett* igék jelentése aktiválja a ’negatív események láncolata’ vagy ’katasztrófasorozat’ névvel megnevezhető forgatókönyvet, amelyet a világra vonatkozó tapasztalati tudásunk alapján beilleszthetőnek tartunk bármely emberi tevékenységre vonatkozó mentális modellbe, így a ’bevásárlás’ fogalmi sémába is. Ennek megfe-

lelően a fenti mondatláncolatból leképezhető jelentéshez például a következő összefüggő, negatív gradációt megvalósító tényállás-konfiguráció rendelhető: 'Nem elég, hogy holnap én fogok bevásárolni, de ráadásul az autóm is rossz/lerobbant, és még a telefonom is használhatatlan/elveszett'.

2.3. Nyelvi síkon összefüggést nem mutató vehikulumok konstringenciája

Az alábbi mondatláncolatok lehetséges konstringencia-relációinak feltárását sem grammatikai, sem nyelvi-fogalmi síkon nem támogatják utalóelemek.

A táblázat 7. esete: nyelvi sík összefüggősége: –konnex, –kohezív; tényállásrelációk: +konstringens.

(7) *Holnap én fogok bevásárolni. Az egész város fel van túrva. Még jó, hogy feltalálták a biciklit.*

A (7) példa mondatláncolatának jelentésfolytonosságát grammatikai utalóelemek nem támogatják: az első mondat egyes szám első személyű alanyára jövő idejű predikátum vonatkozik, a következő mondat egyes szám harmadik személyű alanyára jelen idejű, a harmadikban pedig a többes szám harmadik személyű alanyt az ige múlt idejű személyragja fejezi ki. Kohéziós kapcsolat sem állapítható meg a mondatok lexikális elemei között: a *bevásárolni,* a *város,* a *feltúr,* a *feltalál,* a *bicikli* szavak jelentése nem alkot homogén jelentéssíkot. A nyelvi összetartó elemek hiánya ellenére az egyes mondatok által utalt tényállások szerves egységet alkotóknak tekinthetők. A pozitív konstringencia-várakozást ebben az esetben is a 'bevásárlás' fogalmi séma aktiválódása által teremtett egységes értelmezési keret jelenti, amelybe a befogadó a szövegmondatok nyelvi elemeiből leképezhető, széttartó jelentéskomponenseit igyekszik – mint a séma összetevőit – beleilleszteni. A rövidszöveg által feltételezhetően utalt tényállások összefüggőségének rekonstruálása – a grammatikai és a szemantikai összetartó erők hiányából fakadóan – a befogadótól nagyobb mentális erőfeszítést kíván. Nemcsak a bevásárlásra vonatkozó tapasztalati tudására van szüksége, hanem a megnyilatkozás kontextusára, elsősorban a megnyilatkozó kontextusbeli tér- és időbeli helyzetére vonatkozó ismeretekre, valamint arra, hogy az ekként hozzáférhetővé tett információk között olyan asszociatív kapcsolatot legyen képes felállítani, melyet a valóságvonatkozás szerves részeként tud elfogadni. A szövegmondatok által utalt tényállások és a közöttük lévő relációk sikeres referenciális értelmezése ugyanis a „relevánsnak tűnő háttérismereteknek a résztvevői perspektívákhoz kötött mozgósítását, alkalmazását" (Tátrai 2021: 545) jelentő kontextualizáció révén lehet sikeres.

Ennek megfelelően a (7) szöveg második és harmadik mondatához rendelhető tényállás-együttes pozitív konstringenciaítéletének vagy az képezheti az alap-

ját, hogy a közlő tér- és időperspektíváját a befogadó a kommunikációs helyzetben való részvétele miatt osztja, vagy pedig a befogadó kollektív jellegű tapasztalati tudása alapján tudja előhívni azt a háttérismeretet, hogy 'az útépítések dugókat szoktak okozni a városi közlekedésben, ezért ilyenkor gyorsabb kerékpárral közlekedni, mint autóval/busszal'. Mivel az elemzett, saját gyűjtésű példa egy olyan élőszóbeli megnyilatkozás volt, amelyben a közlő és a befogadó (két kerékpárt toló nő) egy időben (nem sokkal karácsony előtt), egy térben (Debrecen egyik utcáján) tartózkodott, azaz a kommunikációs partnerek közös figyelmi jelenete és a referenciális jelenet ugyanabban a fizikai világban zajlott, ezért a második szövegmondat jelen idejű predikátuma és *az egész város* főnévi kifejezés határozott névelőjének referenciája könnyen értelmezhető volt a befogadó számára.

Ha azonban a referenciális jelenet perceptuálisan nem figyelhető meg, akkor a befogadó a két mondat jelentéséhez rendelhető tényállások viszonyának értelmezésében kizárólag a valóságra (a városi közlekedési dugókra, a kerékpárral való közlekedésre) vonatkozó, tapasztalati úton szerzett háttérismereteire támaszkodhat. Emellett, ez utóbbi esetben, a tényállás-komplexumra vonatkozó pozitív befogadói konstringenciaítéletet az az implicit tartalom is támogatja, hogy 'mivel a közlő örül annak, hogy létezik a kerékpár jármű, valószínűleg van a közlőnek kerékpárja'.

A második és a harmadik mondat között ilyen módon összefüggőnek értelmezett tényállás-reláció pedig az első mondat által előhívott 'bevásárlás' fogalmi sémába a cselekvés és annak eszköze közötti asszociatív viszony révén illeszthető be. Így az alábbi szervesen összefüggő valóságvonatkozás rendelhető a (7) példaszöveghez: 'Holnap én fogok bevásárolni, de mivel az egész város fel van túrva, és ilyenkor a közlekedési dugók miatt gyorsabb kerékpárral közlekedni, mint autóval/busszal, inkább biciklivel fogok menni'.

Az ilyen sem nem konnex, sem nem kohezív szövegek jelentéséhez rendelhető tényállás-komplexumok konstringensnek ítélésében, mint látható, alapvető szerepe van a megnyilatkozó és a befogadó közös kontextuális ismereteinek, melyeket „előhívhatóságuk kölcsönössége jellemez: a diskurzus résztvevői feltételezik egymásról a közös, legalább részben azonosan aktiválható háttértudást" (Tátrai 2021: 545). Ez a kommunikációs partnerek közös figyelmi jelenetében létrejövő, kölcsönösen előhívható és megértett kontextus az, amely által összefüggőnek minősülnek, értelmet nyernek a nyelvi elemek széttartó jelentéskomponenseihez rendelhető tényállások például az alábbiakhoz hasonló szövegmondatokból álló hétköznapi üzenetekben: *Ebéd a mikróban. Hívd fel a nagyit! Buksit meg kellene sétáltatni. Csak 6-ra fogok hazaérni.* vagy *Kávé a tűzhelyen. Égve hagytad a folyosón a villanyt. Ma túlórázni fogok*. Így például az első mondatláncolatra vonatkozó pozitív konstringenciaítélet alapja – nyelvi síkon jelentés-összetartó utalóelemek híján – az a valóságra vonatkozó, tapasztalati

úton valószínűleg sok befogadó számára rendelkezésre álló tudás, hogy ’vannak iskolás gyerekek, akik a tanítás után egyedül mennek haza, egyedül melegítik meg a szülő által korábban elkészített ebédet, és egyedül töltik a délutánjukat, amíg a szülő haza nem ér’, valamint az ezzel szoros kapcsolatban álló előfeltevés: ’ezért a szülő instrukciókkal szeretné biztosítani, hogy a gyereke úgy töltse a délutánt közvetlen szülői felügyelete nélkül is, ahogyan ő elvárja tőle’. Hasonlóképpen, a második mondatláncolathoz rendelhető referenciális jelenet megértését, az interszubjektív kontextus rekonstruálását a tapasztalati tudáson alapuló, a befogadó által felismert és saját résztvevői perspektívájából relevánsnak ítélt háttérismeretei biztosítják. Ez alapján a mondatláncolatból leképezhető jelentéshez például a következő összefüggő valóságvonatkozást tudja hozzárendelni: ’a közlő korán reggel indult munkába, amikor a partnere még aludt, ezért írásban közöl vele olyan új információkat, amelyeket az adott napszakból és a kettejük közötti kapcsolatból fakadóan fontosnak tart’.

Kontrasztív szempontból érdekes megfigyelni, hogy Pilinszky János *Négysoros* című verse, amely – gyenge konnexitása és az *alvó, éjjelek, égve, villanyt* szavak jelentése által hordozott kohéziója ellenére – a fenti üzenetekhez hasonló rövidszöveg benyomását kelti, eltérő tudásbázist mozgósít a rá vonatkozó befogadói konstringenciaítélet szempontjából.

Alvó szegek a jéghideg homokban.
Plakátmagányban ázó éjjelek.
Égve hagytad a folyosón a villanyt.
Ma ontják véremet.

A vers szövegmondatainak jelentéséhez rendelhető tényállások konstringensként való értelmezését nehezíti a kontextus(re)konstruálás kiindulópontjaként szolgáló megnyilatkozói nézőpont késleltetett megjelenése (harmadik és negyedik mondat), illetve éles szembenállása az első két szövegmondat időtlenséget és személytelenséget hordozó tartalmával. Emellett a nominális elemek távoleső referenciális értéke, a főnévi szószerkezetek határozatlanságából fakadó tér- és időbeli lehorgonyzatlanság, de elvontságukból, kevésbé hozzáférhető voltukból eredően a szokatlan jelzők és az egyéni szóalkotás is mind olyan tényezők, amelyek szűkítik az interszubjektív kontextus létrehozásához szükséges, azonosan aktiválható háttérismeretek körét. Irodalmi műről lévén szó, mind a nyelvileg kifejtett, mind a nyelvileg ki nem fejtett ismeretek megértésében, a feltételezetten utalt tényállások közötti relációk megalkotásában nagyobb szerep jut a befogadó nyelvre, nyelvhasználatra vonatkozó tudásának, enciklopédikus ismereteinek, valamint tudati tartaléka egyéni élményeinek és egyéni asszociációs képességének. Ez pedig nagyobb befogadói mentális erőfeszítést kíván, mint az egyéni vagy kollektív jellegű tapasztalati tudáson nyugvó konstringenciaítélet. Az irodalmi alkotások figuratív

interpretációja nagy teret enged a befogadó egyéni élményein, intuícióin és asszociációs képességén alapuló kontextualizációnak, s ezek szükségszerűen szubjektív jellege miatt a versre vonatkozó értelmezések, így a befogadói konstringenciaítéletek is egyénenként jelentősen különbözhetnek.

A táblázat 8. esete: nyelvi sík összefüggősége: –konnex, –kohezív; tényállásrelációk: –konstringens.

(8) *Holnap én fogok bevásárolni. A hegy magas. A labda elgurult.*

A (8) példa szövegmondatai sem grammatikai, sem szemantikai síkon nem mutatnak összefüggést, és az általuk feltételezetten jelölt tényállások sem minősülnek összefüggőnek. Bár a befogadói konstringenciaítélet független attól, hogy nyelvi síkon tetten érhetők-e utalóelemek, vagy sem, amint ezt a (7) rövidszöveg példája igazolta, azonban úgy tűnik, hogy a szövegmondatok jelentésbeli egységét megteremteni képes lexikai elemek hiánya nagyobb mértékben vált ki negatív konstringencia-benyomást, mint a szintaktikai utalóelemek hiánya.

Ez figyelhető meg a (8) példa esetében is. A ’bevásárlás’ fogalmi séma aktiválódása ugyan itt is előzetes konstringencia-várakozást kelt, azonban összefüggőnek minősíthető tényállás-együttes elsősorban azért nem rendelhető a mondatok jelentéskomponenseiből leképezhető jelentéshez, mert a mondatokat alkotó elemek – *hegy, magas, labda, elgurult* – jelentése nem tartozik azonos szemantikai mezőbe, és nem is azonosíthatók a ’bevásárlás’ fogalmi séma összetevőiként. Emellett a határozott névelőjű *a hegy* főnév és az adott dolog állandó tulajdonságát jelölő *magas* melléknévvel hozzákapcsolt predikátum a világra vonatkozó olyan általános tudást közvetít, amely az egyes szám első személyű perspektívából aktivált ’bevásárlás’ fogalmi séma specifikus kontextusába nem horgonyozható le. Az *a labda* határozott névelője révén megvalósult utalás pedig csak akkor lenne értelmezhető, ha a befogadó a megnyilatkozóval időben-térben azonos kommunikációs szituációban lenne. A harmadik mondat jelentése azonban ebben az esetben is a ’bevásárlás’ fogalmi sémáján kívüli, mellékesként megjelenő tényállást (a közös figyelmi jelenetből történő megnyilatkozói kiszólást) jelölne.

3. Összegzés

E tanulmány annak vizsgálatára vállalkozott, hogy a szöveg vehikulumának nyelvi komponensei és a befogadói tudásbázisok miként járulnak hozzá a szövegre vonatkozó befogadói konstringenciaítélethez.

A szöveg által feltételezetten utalt tényállások konstringenciája ugyan nincs szükségszerű összefüggésben a szöveg nyelvi szerveződésének síkján tetten ér-

hető konnexiós és kohéziós viszonyokkal, a nyelvi sík elemeinek vizsgálata mégis megkerülhetetlen, hiszen a szövegjelentés alapját a nyelvi szimbólumok és a hozzájuk rendelt jelentésegységek adják. A tanulmány a szövegösszefüggés nyelvi és tényállás-specifikus síkjainak nyolc lehetséges relációjából kiindulva elemez egy-egy rövidszöveget, s mutat rá egyes grammatikai utalóelemeknek és szemantikai jelentéskomponenseknek a szöveg konstringenciájában játszott szerepére, így például arra, hogy a főnév birtokos személyragja a referenciális jelenet megnyilatkozói perspektívájának előtérben tartásával, az igeidők személyragja az események időbeli lehorgonyzásával járul hozzá a tényállások szerves egységként való befogadói értelmezéséhez.

A szöveg nyelvi síkjának elemei és a közöttük lévő viszonyok feldolgozásával párhuzamosan a befogadó a kontextus értelmezésében releváns, különböző természetű háttértudását is mozgósítja, hogy a szövegmondatok által (feltehetően) utalt tényállások között a nyelvi szerveződés síkján nem feltétlenül manifesztálódó összefüggéseket rekonstruálja, s ezáltal az utalt tényállás-együttesre egy összefüggő valóságdarab mentális képét tudja vetíteni. A példaszövegekben a könnyen hozzáférhető, (egy adott közösségben) társadalmilag standardizált, közismert 'bevásárlás' fogalmi séma különböző nyelvi kifejtettségű változatainak elemzése a befogadó kollektív jellegű tapasztalati tudásának – valószínűleg könnyű hozzáférhetőségéből fakadó – alapvető fontosságát mutatta a referenciális jelenet sikeres (re)konstruálásában. Amennyiben az aktualizált fogalmisémaváltozatban olyan jelentéses elemek vannak, amelyek nem tekinthetők a fogalmi séma inherens összetevőinek, a befogadó – a megnyilatkozó kommunikációs szándékát feltételezve – a feltehetően utalt tényállások összefüggő tényállás-konfigurációként való értelmezésére törekedve, nagyobb mértékben támaszkodik előfeltevésekre és kollektív, illetve egyéni tapasztalataira épülő asszociációkra. Emellett az elemzések azt is igazolták, hogy a tudáskeretek és a forgatókönyvek mint a világra vonatkozó tudásunkat strukturáltan tároló mentális keretek aktiválódása befogadói konstringencia-várakozást vált ki, s ennek beteljesülése a szövegértelem kiépülése során a nyelvi bemeneti adatok és a befogadó elméjében tárolt modell folyamatos összevetésének függvénye. Ez rámutat a befogadói konstringenciaítélet műveletként való vizsgálatának lehetőségére is.

Irodalomjegyzék

BEAUGRANDE, R. DE–DRESSLER, W. 2000. *Bevezetés a szövegnyelvészetbe.* Budapest: Corvina K.

CSŰRY I. 2017. A zabolátlan koherencia. In: Dobi Edit–Andor József (szerk.): *Officina Textologica 20. Tanulmányok a szövegkoherenciáról.* Debrecen: Magyar Nyelvtudományi Tanszék. 11–38.

DOBI E. 2010. A szövegszerűtlenség reprezentálásának lehetőségeiről első közelítésben. *Magyar Nyelvjárások* 48. 169–191.

DOBI E. 2011. A szemiotikai textológia a magyar szövegtani kontextusban. Terminológiai kérdések a magyar nyelv szövegtanában. In: Dobi Edit (szerk.): *Officina Textologica 16. A szövegösszefüggés elméleti és gyakorlati megközelítési módjai. Poliglott terminológiai és fogalmi áttekintés. Petőfi S. János 80. születésnapjára.* Debrecen: Debreceni Egyetemi K. 11–36.

DOBI E. 2012. A szemiotikai textológiai jelértelmezés szerepe a szöveg jelentésreprezentációjában. *Magyar Nyelvjárások* 50. 107–116.

DOBI E. 2013. A nem tipikus szövegek jelentésreprezentációjának egy kérdéséről. *Magyar Nyelvjárások* 51. 169–177.

DOBI E. 2015. Konstringencia és tematikus progresszió. *Magyar Nyelvjárások* 53. 121–128.

DOBI E. 2016. Gondolatok a koherenciáról. In: Dobi E.–Andor J. (szerk.): *Officina Textologica 19. Tanulmányok a szövegkoherenciáról.* Debrecen: Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék. 11–20.

DOBI E. 2019. A konstringencia lexiko-szemantikai vonatkozása. *Argumentum* 15. 534–544.

DOBI E. 2021. *Nyevtudományi Értekezések 170. A szemiotikai textológia hozadéka a szövegek jelentés-reprezentációjában.* Budapest: Akadémiai K.

NAGY A. 2012. Szövegszerűtlenség a szövegszerűségben. (Szövegösszefüggés-hordozók nem prototipikus párbeszédes szövegben). In: Dobi E. (szerk.): *Officina Textologica 17. A szövegösszefüggés elméleti és gyakorlati megközelítési módjai. (Diszkusszió).* Debrecen: Debreceni Egyetemi K. 25–56.

NAGY A. 2016. Befogadó és koherenciaítélet. In: Dobi E.–Andor J. (szerk.): *Officina Textologica 19. Tanulmányok a szövegkoherenciáról.* Debrecen: Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék. 46–58.

PETŐFI S. J. 2004a. *A szöveg mint komplex jel. Bevezetés a szemiotikai-textológiai szövegszemléletbe.* Budapest: Akadémiai K.

PETŐFI S. J. 2004b. A szövegösszefüggést biztosító relációk elemzésének aspektusai. In: Petőfi S. J.–Szikszainé Nagy I. (szerk.): *Officina Textologica 10. A szövegorganizáció elemzésének aspektusai. (Fogalmi sémák).* Debrecen: Magyar Nyelvtudományi Tanszék. 11–22.

PETŐFI S. J. 2009. *Officina Textologica 15. Egy poliglott szövegnyelvészeti-szövegtani kutatóprogram II. (Adalékok a verbális szövegek szövegösszefüggőség-hordozóinak vizsgálatához.)* Debrecen: Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék.

TÁTRAI SZ. 2021. Nézőpont kérdése. A konstruálás pragmatikai vonatkozásairól. *Argumentum* 17. 532–550.

TOLCSVAI NAGY G. 2021. *Kognitív szemantika*. Budapest: ELTE Eötvös K.

Forrás

PILINSZKY J. 1992. *Összegyűjtött versei*. Budapest: Századvég K.

Language-specific Markers of Connectivity and Judgements on Constringency

In the approach of textology, textual coherence is ensured via constringency relations which, in turn, are interpreted by the given interpreter in terms of his/her knowledge about the world segment which, in his assumption, the text vehiculum to be interpreted relates to. Through the analysis of short texts, the present study examines how the linguistic components of the vehiculum and the interpreter's knowledge bases contribute to the judgement of constringency of the interpreter related to the relation of the facts that the text is supposed to represent.

5.
A kulcsszói faktor és a konstringencia összefüggése a csigaviccek humorában

ANDOR JÓZSEF

1. Háttérismeretek a vicc szövegtípusáról

A humán egyedek kommunikációjának és nyelvhasználatának karakterisztikus reprezentációs formái közé tartozik a humorkifejezés produkciója. Ennek a képességnek és viselkedésnek megnyilvánulása, a humor produkciója és befogadása, a rá való fogékonyság, a hajlam az egyéni személyiség jellegétől függően jelentős eltéréseket mutathat. Egyesek humorprodukciós tevékenységének brilián módozatai vannak, míg mások esetében ez a tevékenység kevésbé sikeres, sőt léteznek olyanok is, akikre a humorkifejezés befogadása kifejezetten irritálóan hat, kerülik (vagy akár elutasítják) az olyan helyzeteket, amelyek teret ad(hat)nak a humoros kifejezésmód akárcsak rendkívül gyenge megnyilvánulásának.

A humor szövegreprezentációjának módozatai igencsak széles körűek. Szövegtípusainak egyik prototipikus formája a viccekbe öntött kódolás. A vicc humorkifejező szövegműfajjá válása, elterjedése a 19. század végére, az 1880-as, 1890-es évekre tehető, amikor az újságok szerkesztői vicceket kezdtek kérni és megjelentetni a rögtönző viccmondóktól. 1930-ra már a rádió is részt vállalt a viccek terjesztésében, s ezzel ez a humorkifejező szövegtípus humort kifejező műfajjá vált (Wickberg 1998). Kulturális beágyazottsága, átitatottsága markáns. Csaknem valamennyi kulturális körben szövegreprezentációs szerepet kap. Fontos megjegyezni, hogy ugyanazok a viccek a világ több részén megjelennek, bár tematikailag szóródást mutatnak (Davies 1990). Például az USA-ban reprezentatív módon elterjedtek az ügyvédviccek, míg európai kultúrkörökben gyakoriak az orvos- és a rendőrviccek. Az ún. „szakállas” vicceken régi korokban éppúgy nevettek az emberek, mint a mai időkben. Ugyanakkor léteznek olyan kultúrák, amelyekben nem szerepel humorkifejező eszközként a viccprodukció. Bár általában véve a viccelődés tematikáját illetően meglehetősen széles körű szabadság tapasztalható, léteznek olyan valóságkörülmények, amelyek keretében nem illik humorizálni. Japánban például igencsak szigorú keretek közé szorított, expressis verbis gyakorlatilag szabályozott a hétköznapi humorizálás aktusa (Hidasi

2008). Ugyanakkor a szépirodalmi kifejezésmód formailag kötött keretei között, például a haiku versekben lehetséges (Addiss–Yamamoto–Yamamoto 2007). A rakugo, a komikus történetmesélés színpadi előadása pedig manapság a japán humorreprezentáció vezető műfaja (Andor–Szirmai 2010).

A viccszövegek terjedelmüket illetően is változatosságot mutatnak. Az ún. előrecsomagoltan rögzített, gyakran szójátékokat megjelenítő viccek – az angol terminológia ezeket 'canned jokes' néven tartja számon – rendkívül rövidek, mindössze kétmondatnyi terjedelműek. Tipikus szövegreprezentációjuk egy felvetett találós kérdésből, s a rá adott frappáns válaszból áll. (Például: – *Hogy hívják a jóllakott elefántot? – Telefánt.*) Ezeknek a vicceknek a megjelenítése nem mondható konverzációtipikusnak. Gyakran nyomtatott formában vagy az interneten rögzített gyűjteményes listákban találjuk meg őket. A spontán konverzációs tevékenység beszédaktusaihoz jobban illeszkedik a viccek hosszabb terjedelmű történetreprezentációs típusa, amely megszokott módon a befogadó számára meglepetést okozó csattanóval végződik. Az utóbbiak alkotják a viccek prototipikus szövegtípusát.

A viccek szövegiségével, nyelvi bázisú és extralingvális tényezőik funkcionális, kognitív alapú tárgyalásával humorelméleti szinten úttörő státusú elemző kutatásokat az orosz származású, de az USA-ban élő humorológus, Victor Raskin és tanítványa, Salvatore Attardo végzett. Az ő nevükhöz fűződik a napjainkban leghatékonyabbnak tartott és uralkodónak bizonyuló elméleti modell, az ún. forgatókönyv-alapú humorelmélet kidolgozása (Raskin 1985, Attardo 1994, 2001). Felfogásuk szerint a viccreprezentáció szövegiségének alapját a viccben megjelenített, azaz a vicc tárgyát képező világismereti tényezők és tények tudásvilágbázisában kódolt ún. fogalmi struktúráknak – a nyelvileg főként a lexikális reprezentáció formájában megjelenő, a szemantikai-pragmatikai szöveginterpretáció intencionális tevékenységében funkcionálisan tetten érhető – oppozíciója képezi. Az oppozíció adódhat a mentálisan tárolt tudáskeret (frame), a forgatókönyvszerű (scriptal) vagy valós, tapasztalati alapú (scenic knowledge-based) ismeretek humoros, váratlan, szándékolt, manipulatív megjelenítéséből, de akár véletlenszerű, az ismereti struktúrákban hiányokkal vagy pontatlanságokkal, űrökkel tárolt alkotóelemek inkongruenciájának fogalmi-szituatív ütköztetéséből is.[1] A viccszövegekben kulcsszó státusú lexikai egységek jelzik a tematikai progresszió megvalósulását, a tematikailag releváns szkriptek bekapcsolását és tudáskeret-alapú oppozícióját. A viccekben a konstringencia feltételeinek megfelelően reprezentált szkripteknek, valamint a forrásukként szolgáló tudáskeretnek csak a textuálisan releváns részei aktiválódnak (Attardo 2020: 15). Ez hasonló a Langacker által leírt ún. aktív zónák fogalmához, kognitív alapú működéséhez

[1] A világtudást képező mentálisan tárolt fogalmi szerkezetek típusainak, funkcionális skópuszuknak az ismertetésével Andor József 1985-ben publikált tanulmányában foglalkozik.

(Langacker 2000). A szépirodalmi szövegekkel ellentétben a vicceknek nincs regisztrált szerzőjük. A viccek produkciójuk módjából fakadóan folklorisztikus természetű szövegek.

Ahogy ezt Petőfi S. János szemiotikai szövegtani elméletének fogalmi rendszerére (2009: 55, 59–70) támaszkodva Dobi Edit kimutatta (2019: 537–540, 2021: 172), a szövegprodukció és -interpretálás zavarmentességét biztosító világismereti tényállás-konfiguráció, a konstringencia körébe tartozóan mentálisan (pl. mentális szótárláncolatokból) behívott ismeretelméleti jegyek jelentős mértékben hozzájárulnak a szövegszövet koherenciájához (vagy inkoherencia-ítéletéhez). Mégpedig anélkül, hogy szervesen támaszkodna a szövegreprezentáció konnex és kohezív – alapvetően lineáris szerkezetű – normarendszerének funkcionálisan működőképes teljesülésére. A konstringencia alapján megjelenített szövegek lexikai reprezentációjában információirányító és -szűrő kifejezések, ún. kulcsszavak elhelyezése révén kódolódnak az ún. előzetes (általános, háttérül szolgáló) és aktualizált szituációs kontextuális ismeretek ismérvei[2], valamint az ezek fogalmi-reprezentációs szerepét biztosító tudáskereti tények és tényezők (háttér, keret, forgatókönyv). A kulcsszavak alapvetően befolyásolják a szövegreprezentáció tematikus progresszióját, ennek a befogadó általi követhetőségét és interpretációját, tematikai szempontú szálienciájukkal összefüggésben.

Továbbá fontos megjegyezni, hogy a humorprodukció és -befogadás faktorai és értékei, tematikai és fogalmi tényezőinek szálienciája koronként változhat, szociolingvisztikai és pszichológiai, ismeretelméleti vagy akár historikus tényezők befolyásának hatására (Ruch 2008: 66). A viccek általános jellemzői közé tartozik az a tény, hogy produkciójuk, használatuk aktivitása egy ideig fennáll, utána viszont elhalványul vagy megszűnik (Oring 2008: 196). Különösképpen vonatkozik ez a történetalapú politikai viccekre.

2. Az állatviccek jellegzetes vonásai

A népi folklór szó- és írásbeliségének nyelvi szövegtípusaiban – köztük a népmesékben, az aforizmákban, a szólásokban és a közmondásokban – a humorkifejezés nyelvileg reprezentált eszköztárában jelentős szerepet kap az adott területen élő állatvilághoz való viszony megjelenítése. Mértékét alapvetően az határozza meg, hogy mely vonatkozásban, milyen fokon realizálódik az adott kultúrkörhöz tartozó emberek és a környezetükben élő állatok közelsége és kapcsolatrendszere. Nagyobb az azokról az állatokról szóló narratívák aránya, amelyekkel az emberek mindennapi interaktív kapcsolatban állnak, akár háztartásukban, akár munkájukban. Ezekről az állatokról ugyanis sokrétűen részletes,

[2] Az ún. előzetes és aktualizált szituációs kontextuális ismeretek megkülönböztetésére és funkcionálására vonatkozóan lásd Kecskés (2014) monográfiájának 6. fejezetét.

tapasztalatalapú tudással rendelkezünk. Ilyenek háziállataink, ölebjeink. Rájuk vonatkozóan gazdáik dominánsan szcenikus, ugyanakkor bőséges mennyiségű keret- és forgatókönyvszerű ismeretet tárolnak memóriájukban és a velük kapcsolatos mentálisszótár-hálózataiban. A szóban forgó ismeretek könnyedén, spontán módon hívhatók le és aktiválhatók a nyelvi kommunikáció során. A különféle narratív műfajok szövegtípusaiban szereplő állatokról szóló humor az állatok sajátos tulajdonságait, főképp külalaki és viselkedésbeli jellemzőit, tipikus cselekvéseit ragadja meg, ezáltal alapvető forrását képezve a rájuk vonatkozó, sztereotip státust nyerő globális tartalmú kulturális ismereteknek. Az ember közvetlen környezetéhez tartozókról a perceptuális és kognitív típusú száliencia jeleníti meg a közismert, egy adott nép folklórjában hangsúlyos tematikai szerephez jutókat. Státusukat főképp az emberrel való interaktív viszony határozza meg. Ezért hát kultúrkörünk folklórjában, nyelvileg kifejezett szövegeinkben fontos szerepet játszanak a kutyák, a macskák, a lovak, a tehenek, a birkák, de akár a papagáj is. Ezek tucatnyi humorkifejező szövegproduktum főszereplői, reprezentációjukban kulcsszói státusú alkotóelemek. Érdekes megjegyezni, hogy kulturális folklórunkban növényi eredetű környezetünk példányai általában nem képeznek humorforrást, így ezekről viccek többnyire nem is születnek. A tölgyfáról például köztudott keménysége, hosszan tartó élete és egészséges volta, amely jellemzői helyet kapnak a nyelvi szimbolizációban és metaforizációban. Viccelődni azonban nem szoktunk vele kapcsolatban. Ennek okaként az gyanítható, hogy környezetünk növényvilágával nincs interaktív, intencionális jellegű kapcsolatunk. Márpedig ez tartható a humorképzés nélkülözhetetlen forrásának környezetünkkel való kapcsolatunk bonyolult viszonyrendszerében. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy kisebb számban ráakadhatunk az interneten virágokkal kapcsolatos viccreprezentációkra.

A közvetlen környezetünkben elő nem forduló állatokról ezzel ellentétben az átlagembernek nincsenek tapasztalatokra épülő fogalmi, azaz szcenikus ismeretei. Ugyanakkor tekintélyes mennyiségű tudáskeret-alapú vagy akár szkriptális, azaz forgatókönyv-bázisú tudáshoz juthat rájuk vonatkozóan tanulás, olvasás, vagy a különféle telekommunikációs eszközök közvetítése révén. Az ilyen módon elsajátított ismeretek is a humor-reprezentáció forrásai. Ezek az ismeretek azonban tartalmuk mélységében, sztereotipikusságukat illetően alapvetően eltérnek a direkt tapasztalati alapon nyert tudásbázisban raktározottaktól. Szolgáljon erre például a *gólya* és a *marabu* esete. Előbbi a hazai folklór- és humorkifejező narratívák kedvelt szereplője, s bár a rá vonatkozó tudásbázis többnyire nem szcenikus, hanem inkább keretalapú, tartalmában mégis sokrétű azáltal, hogy kiegészül a kulturális folklórismeretekből nyert elemekkel.[3] Emiatt a gólya figurájára, külalakjára és viselkedésére, az emberrel való interakciós tevékenységére

[3] Lásd Andor 2020.

vonatkozóan számos humoros mesetörténetet, viccet ismer a magyar átlagember. Testi alkatában igencsak hasonló a gólya figurájához az Afrikában élő marabu. Míg azonban a gólya közismert változatának külalakját magassága, a perceptuális száliencia megjelenítésében a fehér szín dominanciája uralja, addig a marabu színe grafitszürke. Testtartása, magassága, testtömege – ahogy ezt az enciklopédikus és telekommunikációs forrásokból megismerhetjük, tudáskeret-alapú ismereteket sajátítva el erről a madárról – gyakorlatilag azonos a gólyáéval. Jellemző rá az is, hogy állati tetemekkel táplálkozik. A marabunak azonban a magyar átlagember többnyire még a létezéséről sem tud, semmiféle perceptuális vagy kognitív alapú ismerete sincs erről a madárról. Ezért nem véletlen, hogy a vele kapcsolatos humoros szövegképzés jószerével ismeretlen a hazai folklórban. Hacsak nem fonetikai alapon, a madár nevét illetően.[4] Érdekes tény, hogy azoknak az afrikai népeknek a folklórjában, melyek földrajzi területén a marabu őshonos, a humor, így a viccek rá vonatkozó szövegreprezentációjának nyomát sem találjuk. Ennek oka minden bizonnyal abban keresendő, hogy ezekben a folklórokban a marabu a halál megtestesítője, szimbóluma. A halál madara pedig az emberi lény számára nem lehet viccelődés tárgya. Annak ellenére, hogy a környezetében élő embereknek lehetnek közvetlen tapasztalatai, szcenikus ismeretei viselkedéséről és külalakjáról.

3. A csigaviccek humora

A következőkben jelen dolgozat fő témájaként megvizsgáljuk egy érdekes, az őt illető tudásbázis szempontjából is rendkívüli állat, a csiga humortárgyiságát, a róla szóló viccekben játszott szerepét. A vizsgálat célja az, hogy felmérje és megállapítsa ennek az állatfigurának az alkalmasságát a humorképzésre, a viccszövegben történő reprezentációjára, valamint azt, hogy ez a viccreprezentáció szövegszövetének sajátságait tekintve milyen jellegű. A vizsgálat korpuszalapú és összevető jellegű: az internetről gyűjtött angol és magyar nyelvű csigás viccek anyagára épül.

A csigák puhatestű állatok. Hétköznapi tudásunk szerint megjelenésüket tekintve két fő csoportjuk létezik, a csigaséma sztereotipikus alakját képező (kerti) házas csiga, valamint a ház nélküli csupaszcsiga. Mindkét fajta növényevő. Testük nyálkás. Két tapogatóval érzékelik környezetük fizikális behatásait. A házas csiga idegen test érintésére azonnal behúzza tapogatócsápjait, és visszahúzódik a védelmét biztosító elszarusodott, spirális rajzolatú házába. Emiatt sokan félénk állatnak tartják. Míg azonban a mindkét csigafajtát jellemző sztereotipikus vonást, a rendkívül lassú előrehaladó mozgást a magyarban a *csigalassú* mellék-

[4] Lásd pl. Tamkó Sirató Károly *Marabu* c. gyermekversét, ill. annak megzenésített változatát a Szélkiáltó Együttes előadásában. (*Ez a dühödt haragú, sárga lábú marabu elfelejtett arabul.*)

névi, legtöbbször főnév jelzőjeként funkcionáló kifejezés lexikalizálja, addig a **csigafélénk* szó nem szerepel nyelvünk lexémakészletében. Ez arra utal, hogy nyelvünk a csigaság száliensen megmutatkozó perceptuális jegyét reprezentálja szókészletében. A csigákat megfigyelni lehetséges, de jelentős interakciós kapcsolat nem létezik köztük és az ember között. Tapasztalatokat kinézetükről és viselkedésükről alapvetően perceptuális módon szerezhetünk. Főleg nedves, nyirkos, eső utáni időszakokban találkozhatunk velük kertünkben vagy az utak mellett. A házas csiga számos nép konyhájának (különösképpen a franciának) az ínyencségei közé tartozik. Emiatt hétköznapi megnevezése az *éticsiga*. Meg kell említenünk, hogy a csigáknak az eddig említett két típusa mellett tucatnyi egyéb fajtája is létezik, köztük például a vízben élők.

Egyes humorkutatók számára meglepő lehet, hogy a csigákra vonatkozóan viszonylag bőséges a humort tartalmazó szövegtípus, köztük a viccekkel, holott direkt tapasztalat alapján szerzett ismereteink köre erről – az ugyan közeli környezetünkben élő – állatról korántsem mondható sokrétűnek, és – ahogy a korábbiakban már említettük – kapcsolatunk vele jellemzően nem interaktív jellegű. Percepciós tapasztalataink azonban annyira erősek, hogy ezek alapján sematikus csigaimágót rögzítünk memóriánkban. Jámbor, környezetünkhöz hozzátartozó lényeknek tartjuk őket. Annak ellenére, hogy róluk nyert ismereteink jellemzően nem bőségesek, sőt mondhatni, korántsem precízek, inkább szcenikus, mint keretalapú módon rögzítettek memóriánkban, az állatról nyert ismereti struktúrák mégis alapot adnak arra, hogy humorizáljunk velük, sőt a belőlük nyert humort átvigyük (például metaforizáció révén) az emberi lét egyes területeire, megnyilvánulásaira. Nem véletlen talán, hogy a népi folklórban a figurájukat illetően konstruált alakjuk több esetben nyer textuálisan kifejezett reprezentációt. Így például a gyermekversekben, mondókákban, a rájuk vonatkozó gyermeknyelvi becézgetésekben (*csiga-biga*). Az ilyen szövegek lexikális, kulcsszói bázisát a csigafigura perceptuálisan száliens sajátságai képezik. (Így például annak ténye, hogy háza van, tapogatócsápokkal rendelkezik, melyeket a gyermekversben szarvaknak neveznek.) A tipikus mesefigura-állatszereplőkkel (a rókával, a medvével, a farkassal, a kismalaccal stb.) szemben a csigáról kevesebb mesét ismerünk, melyek leginkább napjainkban születnek.

A környezetünkben előforduló két csigatípus, a házas kerti csiga és a házatlan csupaszcsiga lexikális szerkezetet használja a magyar a tucatnyi (jelen dolgozatban nem tárgyalt) egyéb csigatípus megnevezésében is. Az angol nyelv szókészlete azonban nem ezt a módszert alkalmazza. Külön-külön lexikális egységeket használ az egyes csigatípusok lexikális megnevezésére. A szaruházzal rendelkező kerticsiga/éticsiga fogalmát a *snail* szó reprezentálja, míg a meztelencsiga/csupaszcsiga megnevezése a *slug* lexikális kifejezéssel történik. Érdekes konstatálni, hogy míg a csigalét legfontosabbnak tartott, perceptuálisan megfigyelhető tulajdonságát, a lassú előrehaladást az angolban a *sluggish* morfológiai

képződmény lexikalizálja (ami a norvégból a 15. században kölcsönzött szó), addig a ?*snailish* (ősgermán, a 14–15. század óta használt morfológiai képződmény) lexikális kifejezéssel ugyanerre vonatkozóan nem él a mai angol nyelvhasználat.[5] Ennek oka – nézetem szerint – abban keresendő, hogy a meztelencsiga, a *slug* fogalmi bázisa a nyelvhasználók számára az állat csúnyasága miatt negatívabb a csiga házas típusának attitudinális alapú megítélésénél, ezért az állat legszáliensebbnek tartott tulajdonsága, a rendkívüli lassúság lexikalizációjához vélhetően a *slug* az alkalmasabb lexikális egység.

Az érdekesség kedvéért azt is megemlítjük, hogy a csigafogyasztásáról híres francia nép nyelvében miképp jeleníti meg a csigaság fogalmát. A legnagyobb, 16 kötetes francia szótár, a *Trésor de la Langue Française* a következő öt szó- és kifejezéstételt adja meg: *hélice* (típusvonatkozás nélkül), *escargot* (fehér sávos (éti)csiga), *limace* és *limaçon* (meztelencsiga), *colimaçon* (általános név, de régies). Lássuk az ezekkel képzett kifejezéseket, amelyek megfeleltethetők a magyar *csigalassú* és/vagy az angol *sluggish* szavak konnotatív, rendkívüli lassúságot kifejező értelmének: *aller/marcher comme un escargot* (olyan lassan megy/jár, mint egy csiga, [+/-] élő cselekvő referens; *un colimaçon* vagy *escargot* (metaforikus átvitel túlzottan lassan cselekvő, puhány karakterű emberre vonatkozóan); *se limaconner*, valamint *vivre comme másikun limaçon dans sa coquille* (igei kifejezés, visszabújik a csigaházába, a félénk, elvonultan élő embertípusra vonatkozóan). Látható, hogy az említett negatív tartalmú kifejezéseknek nem mindegyike a 'csigalassúság' száliens, prototipikus fogalmát lexikalizálja, hanem utóbbi a csiga viselkedésének másik, kevésbé száliens jellegzetességét, a 'félénkség' jegyét reprezentálja. Talán nem véletlenül a *meztelencsiga* kifejezést alkalmazva, mely csigafajta perceptuális megítélése negatívabb a házas éti- vagy kerti csigáénál, a nagyobb gyakorisággal használt *escargot* lexikális kifejezésénél. További, mindezektől eltérő keretismeret szimbolizálása olvasható ki a *pleurer comme un limaçon* kifejezésből, melynek jelentése 'úgy sír, mint egy csiga', s szintén emberre jellemző vonásra, erős sírás megnyilvánulására utal. Alkalmassága ennek kifejezésére a meztelencsiga undorító, rendkívüli nedvességének látványával hozható kapcsolatba. Francia példaanyagunk alapján látható, hogy a csigák perceptuális alapú tulajdonságait a francia nyelv is konceptuálisan keretalapú ismeretekben rögzített módon ragadja meg lexikális

[5] Megjegyzendő, hogy a *snailish* lexikális kifejezés az angol nyelvtörténet korábbi szakaszaiban ugyanakkor szintén létezett a lassúság fogalmának reprezentálására. A mai angol azonban csak igen ritkán használja, aktív beszélői nem is ismerik, s emiatt nem használják. Ennek bizonyítékául hadd adjam meg a BNC (British National Corpus) gyakorisági mutatóit: *sluggish*: 244 előfordulás, melyek közül mindössze 6 szóbeli, 238 írásbeli adat; *snailish*: 0, azaz nincs előfordulása a 100 milliós szóegységet tartalmazó általános nyelvi korpuszban. Ugyanakkor a *snail* szó lassúságot kifejező értelme szerepel két kifejezésben, a *snail-mail* lexikális egységben, amely a küldemény továbbításának hagyományos postai módját reprezentálja a gyors e-maillel, SMS-sel szemben, valamint a *do something at a snail's pace* (csigalassúsággal végrehajtott cselekvés) frázisban.

reprezentációjában. Anyagunk nem tartalmaz a csigafogyasztással kapcsolatos keret- vagy szcenikus ismeretekkel kapcsolatba hozható lexikális reprezentációt. Hacsak nem vonható ennek körébe a perceptuális alapú lexikalizációt mutató *escargot* szó szerepeltetése a csigaház formáját és spirális rajzolatát mentálisan aktiváló briós sütemény elnevezésében. Ugyanez a lexikális reprezentáció megfigyelhető a magyar azonos tudáskeret-reprezentáció szókészletében is, a hasonló külalakú *fahéjas/kakaós csiga* lexikális kódolásában. A francia humorkultúra számos csigákról szóló viccet ismer, amelyek elnevezésében az *escargot* szót használja (*blague escargot*). Az interneten elérhető valamennyi csigavicc az állat lassúságát, házas voltát vagy házatlanságát jeleníti meg. A csigafogyasztással kapcsolatos tudáskeretet a francia csigaviccek nem reprezentálnak.[6]

Ugyancsak érdekesnek tartom a csigához való emberi viszonyulás kérdését a japán világ kulturális keretei között. A japán emberek természeti környezetében hasonló módon és mértékben fordulnak elő csigák, mint európai embertásaik világában. Kultúrájuk szigorúra szabott körülményei között azonban a csigákat megjelenítő viccreprezentációval nem találkozhatunk. Annak ellenére, hogy főként a mai japán kulináris kultúrában részt kap a csigafogyasztás is, ugyanúgy, mint a franciák esetében. Japánban is az állat lassú előrehaladását tartják a csiga legeklatánsabb tulajdonságának. Ennek kapcsán azonban a róluk alkotott szövegreprezentációikban helyet kap a türelmesség, a kitartás szimbolizációja is. Folklórjukban ez ugyan nem jelenik meg olyan erőteljesen, mint a lassúságot a japán kultúra meserepertoárjában prototípusosan szimbolizáló teknősbéka szerepe, azonban a „csigaságra" vonatkozóan is előfordulnak szövegben kifejezett reprezentációk. Ékes példája ennek a japanológus Cseresnyési László nemrég megjelent könyvének előszavában olvasható haiku (2020) a 18–19. század kiemelkedő költőjének, Kobayashi Issának (1963–1827) tollából: *Na, csiga-biga, lassan-lassan megmászod a Fuji hegyet.*[7] Issa haikuját a japán anyanyelvi értelmezők jelentős mértékben humoros tartalmúnak ítélik, a híres csiga lehetetlennek minősíthető, a japán karakter azonban kitartó és türelmes a viselkedését megjelenítő irrealisztikus vonásának szépirodalmi ábrázolásában. Issa csigája ugyan még mindig csupán a hegy lábánál tart lehetetlen vállalkozásában, a szent hegy megmászásában, de legalább már elindult felfelé.[8]

Tipikus sajátságaik alapján az állatvicceket a következő általános reprezentációs jegyek jellemzik: (a) viszonylagos rövidség egyik fő típus, az ún. előrecsomagolt ('canned') viccek esetében; (b) dialogikus forma; (c) az állatszereplők

[6] Ezúton köszönöm meg francia szakos kollégám, Skutta Franciska szíves segítségét a francia nyelvű adatok gyűjtésében és értelmezésében.

[7] Cseresnyési László fordítása. Romaji írásmódban a japán eredeti szöveg a következőképpen hangzik: *Katatsuburi soro-soro nobore Fuji no yama*.

[8] Hálásan köszönöm a japán kulturális adatok értelmezésében barátaim, Cseresnyési László és a neves szemiotikus, Yoshihiko Ikegami segítségét.

irreális, emberi tulajdonságokkal (pl. emberi beszédképességgel) való felruházása; (d) a szövegekben megjelenő keret- és forgatókönyv-váltások reprezentációját implementáló tematikus progresszió támogatása kulcsszói státusú lexikális kifejezésekkel; (e) az állatok emberi létre jellemző szituációkban való aktív szereplése; (f) forgatókönyvi oppozíciók, ütköztetések, tudáskeretváltások implementálása; (g) az állatok sztereotipikus tulajdonságainak, normáinak oppozícióba állítása a valósággal (pl. a gyáva a bátorság, a fennhéjázás köntösébe bújva viselkedik, a gyenge erősként jelenik meg, a kicsi jóval fifikásabb a nála jóval nagyobb és erősebb ellenségénél); (h) a történetreprezentációs alapú viccek végén csattanó található (Andor 2020:18). Ezek a jellemző jegyek a viccszövegek világismereti, világdarab-reprezentációs tényeire, a hozzájuk kötődő fogalmi struktúrákra alapozott módon fejtik ki textuális-stratégiai hatásukat, a fogalmi körükbe tartozóan megjelenített kulcsszavakként funkcionáló lexikális kifejezések és mögöttes sémáik révén, mindezáltal képezve a viccszövegek fogalmi bázisát nyújtó konstringencia feltételrendszerét, rajta keresztül pedig az egyes szövegpéldányok szövegiségének koherenciáját.

A következőkben vizsgáljuk meg, a csigák mely sajátságai játszanak kulcsszói szerepet a humorkifejezés viccben megjelenő szövegreprezentációjában két, kulturális bázisát tekintve egymástól eltérő nyelv, a magyar és az angol esetében! Megfigyeléseinket az általunk az internetről gyűjtött korpuszpéldák textusának vizsgálatára alapozzuk.[9]

A magyar nyelvű csigavicckorpusz 24 tételt tartalmaz. A csigák típusát tekintve mindössze két vicc szólt a meztelencsigáról, 22 a nála általában gyakrabban látható, környezetünkben konvencionálisnak mondható, csigaházzal rendelkező kerti vagy éticsigáról. Angol nyelvű csigaviccet a magyarnál többet, 41-et találtam, zömük itt is a házzal rendelkező kerti vagy éticsigát reprezentálta. Ez a mennyiség korántsem mondható soknak, de mégis jelzi, hogy a két nyelv állathumor-szövegreprezentációjában helyet kapnak a szóban forgó puhatestű állatokról szóló viccek is. Ami a viccek tematikai súlypontjának („triggerjének") szóródását illeti, a magyar korpusz zöme a szokatlan emberi miliőbe helyezett állatnak a helyzethez való adaptációját jeleníti meg, ezek a helyzetek képezik a viccek konstringenciaképző bázisát (17 vicc). Mindössze 7 vicc reprezentálja expressis verbis a csigaszereplő külalaki sajátosságát. Az angol korpuszban kiegyenlített a csigaszereplő emberi viszonyait reprezentáló tudáskeretek és forgatókönyvek, valamint más állattársaik körébe helyezésük előfordulásának az aránya. A viccek zöme a csiga lassú mozgásából adódó viselkedés eseteit jeleníti meg (29 szövegpéldány). A külalakiságot specifikálók száma 7. Érdekes konstatálni, hogy az angol korpuszban 5 olyan viccet is találunk, amely az emberi fo-

[9] Megjegyzem, hogy a csigavicc-reprezentáció nyomtatásban megjelenített formáját illetően az általam ismert viccgyűjteményekben mindössze 3 előfordulást találtam.

gyasztás, illetve fogyaszthatóság tényét (az „éticsigaságot") rögzíti. Erre vonatkozóan a magyar csigaviccek korpuszában nincs egyetlen példa sem.

Mindkét korpuszban megfigyelhető, hogy készletük zöme rövid terjedelmű, két- vagy hárommondatnyi szövegekből áll. Ez a sajátosság hasonlít az ún. előrecsomagolt viccszövegekhez, a gyakran kizárólagosan szójátékra épülő „punokhoz". Ugyanakkor valójában nem ez érvényes rájuk. Ezek a rendkívül rövid szövegek ugyanúgy történeti–szituatív bázisúak, mint a hosszabb terjedelmű viccek. Tudáskeret-bázisukat a bennük szereplő kulcsszavak jelzik, ezek „generálják" a konstringencia feltételeinek, és általuk az egész bonafide vs. non-bonafide típusú valóságreprezentációjú viccszöveg koherenciájának megvalósulását. Megjegyzendő, hogy míg az angol nyelvi korpuszban több olyan viccpéldányt találtunk, amely szójátékra alapozva lexikálisan reprezentálja a tudáskereti és/vagy a forgatókönyvi váltást, addig a magyar korpuszban ilyen konstrukciós megoldást nem látni.

Mindezek után lássunk néhány viccszöveget mindkét korpuszból, és figyeljük meg szövegreprezentációjukban a konstringencia és a kulcsszói státus megmutatkozásának jellegét! Először a magyar viccek korpuszából választunk ki néhány érdekes példát.

(1) *A csiga és a kecske sétálnak a parlament felé, és amint beszélgetnek, kiderül, hogy mindketten segédnek akarnak jelentkezni egy politikushoz. Amikor már kifelé jönnek, újra összetalálkoznak, és a csiga örömmel meséli, hogy felvették.*
– Hát, hogyhogy felvettek?
– Figyelj, kecske, itt csúszni-mászni kell tudni, nem mekegni!

Az (1) történetalapú vicc több tudáskeretet jelenít meg, hív elő és aktivál a befogadó memóriájából, melyeket kulcsszavak jelölnek. A vicc első mondata máris tudáskereti inkongruenciát tartalmaz: ezekkel az állatokkal együtt soha nem találkozunk a valóságban. Ennélfogva a vicc által megjelenített tény-konfiguráció nem tartható a konstringencia alapjának. A non-bonafide humoreffektust már az bevezeti, hogy *sétálnak*, amit fokoz az irány megadása: *a parlament felé*. A *parlament* szónak igen jelentős kulcsszói státusa van egy ilyen kontextust reprezentáló szövegben. Aktiválja a befogadónak az országgyűlés miliőjére vonatkozó tekintélyes ismeretanyagát, melybe beletartozik a *politikus*ok ottléte. Miután pedig a hosszú kezdőmondat második fele felfedi a „séta" célját, a vicc várható politikai tartalmának inferenciális alapú megsejtése is realizálódik. A *segéd* munkakörének interjúalapú megpályázása abszolutizálja az állatoknak az emberi lét társadalmi szférájába helyezésének irrealitását, abszurditásával fokozza a humoreffektust. A vicc tematikus progressziója a kulcsszavak mentén igen csalafinta ezen a ponton: a szöveg információtartalmában eseményszünet következik be. A parlamenten be-

lüli történésről, az interjúvolás menetéről nem tudunk meg semmit, ennek szkriptje teljességgel kimarad a szövegből. A *csiga* számára kedvező eredményről a két állat közti diskurzusból, a főszereplők parlamentből való kijövetele után szerzünk tudomást. Ezt követően a *kecske* csodálkozást kifejező kérdésére adott válasz a frappáns csattanó, a vicc humorkifejezésének csúcspontja. Ennek mondatában markáns fogalmi integráció (conceptual blending) jelenik meg elsődleges jelentésként a csiga és a kecske fizikális világának kognitív tartományából átvetítéssel az emberi élet – megalkuvást, alkalmazkodást, többnyire képmutató alázatot, talpnyalást sugalló, másrészről a bizonytalankodó, akadozott, ezért nehezen értelmezhető kommunikációjú viselkedés – területére, az ezt reprezentáló szavak (*csúsznimászni* versus *mekegni*) konnotatív, másodlagos, pragmatikailag értelmezett jelentésén keresztül. Ebben valósul meg a raskini és attardói viccteória alappillére, a szkriptoppozíció. Ezáltal interpretálódik a viccet befogadó tudatában a jámbor életvitelű csigák és kecskék világa és a gyakorta csalárdsággal, hatalomféltéssel, a feltétel nélküli engedelmességet és elfogadást megkövetelő elvárásokkal jellemzett politikai élet közti fogalmi integráció. A szöveget a konnexitás, a kohézió és a konstringencia közvetítésével koherensnek tartom. Koherenciájának megvalósulásához integratív módon járulnak hozzá a tudáskeretbázist megjelenítő kulcsszavak, valamint közvetítésük révén az interpretációt komplex formában megkövetelő tematikus progresszió.

(2) – *Min veszekednek a csigák?*
– *Hogy kinél legyen a házibuli!*

A (2) példa kérdés-felelet konstrukciós típusú rövidvicc. Csattanójának képzéséhez egy szóösszetételként reprezentált kulcsszó járul hozzá, a *házibuli* lexéma, melynek erős asszociatív potenciállal rendelkező tartalma az emberi világra jellemző tényeket rögzít: a ház birtoklását, valamint az emberi közösség egyik szórakozási eseményét. A szóösszetétel első tagja, a *házi* konvergál a „csigaság" imágó-sémájának egyik kiemelkedő státusú komponensével. Másik tagja, a *buli* fogalmi bázisa azonban távol áll a csigák világától. Ez a fogalmi inkongruencia a humornak és a lexikális kifejezés kulcsszói státusának alapvető forrása. Ebből fakadóan a humor a tudásvilág-reprezentáció konstringens megjelenítéséből származik. A csigák viselkedésére egyáltalán nem jellemző vonás, a nyugtalanság, az egymás közötti viszony nem-bonafide reprezentációja – a *veszekednek* szó szituatív potenciáljából eredő kulcsszói státusa révén – közvetlenül a vicc kezdetét képező kérdésfelvetésben megjelenik. A csigák egyik, az emberi tudatban rögzített alapvető tulajdonsága éppen ennek ellentéte: a nyugalom és a türelem perceptuálisan érzékelt sematikus képe. A vicc textuális szövete konnex, de nem konstringens, ennélfogva valóságreprezentációját tekintve szövegegésze inkoherensnek ítélhető.

(3) *– Mi az: piros és lassú?*
– Csigavér.

A (3) példa találós kérdés típusú, rövid szövegű vicc (pun), kérdés-felvetésében két erős asszociatív potenciállal, ennélfogva lexikális vonzáskörrel rendelkező, kulcsszói státusú kifejezéssel. Gondoljunk csak arra, hogy a jelölt szín milyen erős lexikális kifejezésben rögzített a *vérvörös* szóösszetételben. A két kulcsszó asszociációsan előhívja memóriánkból és aktiválja világismeretünk két eklatáns példáját: a *piros* a vér fogalmi körét, a *lassú* pedig a csigákra legjobban jellemző tulajdonságot. A vicc valóságtartalma azonban tudományos tekintetben nonszensz. Ugyanis a csigák vérének színét pirosnak, az emberi vérhez hasonlónak tartja, holott a puhatestűek keringése másmilyen: testfolyadékuk van, amely kék színű, az ember keringésénél lassabban, ún. nyílt keringési rendszerben mozog. Ezt a testfolyadékot vérnek nevezni badarság. Emellett a *csigavér* téves fogalmát reprezentáló szó konnotatív tartalma jelentősen eltérő lehet: a humán kommunikációban veszekedések, viták során a vitatkozó partner megnyugtatására használatos, mivel a csigákra egyáltalán nem jellemző az izgatottság, őket rendkívül nyugodt állapotúnak érzékeljük. Ez a két tényező tartható a tárgyalt vicc humorforrásának, s vezet a *csigavér* kifejezés csattanóként való értelmezéséhez. A kifejezést másodlagos értelmében az emberi viselkedés vonatkozásában használjuk. A szöveg tisztán nyelvi, kommunikációs megjelenítése konnexitás és kohézió tekintetében helytálló, az általa reprezentált világdarab azonban ebben a formában valótlan. A vicc ilyen formában történő felvetése a tényállás-konfiguráció tekintetében nem konstringens. Ennek tényállásbázisa enciklopédikus ismeretek meglétére vagy olyan szaktudásra alapozott, amely az átlagember háttérismeret-anyagára nem jellemző.

Most pedig lássunk az angol nyelvű vicckészletből is három, különféle típusú példányt.[10]

(4) *A snail is walking home from the pub one night, when he gets beaten up and mugged by two slugs. He goes to the police, who ask him for a description of the attackers.*
– To be honest, it all happened so fast.

A (4) példa történetalapú vicc, melyben a csigaszereplők (házas és meztelen egyaránt) az emberi viselkedés helyzeteiben vannak: sétálnak, egymást testileg bántalmazzák, kocsmába és a rendőrségre járnak. Az alaphelyzet az, hogy a házas csigát megtámadja és kifosztja két nála nyomorúságosabb társa, két mez-

[10] A viccműfaj szövegiségének nyelvileg sajátos profiljából fakadóan a tárgyalt viccpéldányok magyar nyelvű fordításának megadása nem célszerű.

telencsiga. A vicc tematikai progressziója ezután a rendőrségi kihallgatás aktusával folytatódik. Humorának kulcsforrását a csigalét prototípusosan jellemző vonása, a lassúság képezi. A megtámadott házas csiga nem képes „megnevezni" támadóit arra hivatkozva, hogy nem emlékszik, mivel minden rendkívül gyorsan történt. A cselekvés sebességének szkriptje ugyan alapvetően jellemzi a sikeres rablótámadásokat, ugyanakkor ellenkezik a csigalassúság fogalmi bázisával. Ezt a valósággal szembeni ellentmondást testesíti meg utolsó mondata, csattanója. A vicc két világdarab, a támadás és a rendőrségi kihallgatás szcénájának tematikai progresszióba helyezett keretismeret-viszonyait jeleníti meg. Szövete konnex és koherens. A humorreprezentáció szándékolt kifejezése – non-bonafide típusú szövegstratégia révén – a megjelenített valóságkonstrukciók tekintetében konstringensnek értékelhető, ezáltal biztosítva a szövegegész koherens voltát.

(5) *Why did the slug die after being mugged?*
– He was a-salted.

A mindössze kétsoros 5. rövid szöveg a találós kérdésre adott rövid választ tartalmazó, szójátékot bemutató vicctípus példája. Benne a kulcsfiguraként szereplő csigát tettleges támadás éri, s emiatt elpusztul. A helyzet kulcsszói státusú lexikális eleme a *mug* ige, melynek jelentése rablótámadást fejez ki. A csigavilág tagjaira azonban ilyen cselekvés végrehajtása nem jellemző. Ez a vicc is a számára irreális emberi viszonyok közé helyezi az állatot. A kérdésre adott válaszban szereplő *assault* ige testi sértéssel járó orvtámadást kifejező jelentésű. Szerepeltetése – kettős értelmezhetősége révén – a szöveg humortartalmának csúcspontja attól függően, hogy a szót milyen prozódiával ejti ki a viccmondó. Merthogy ezt a viccet kifejezetten verbális előadásra szánták, írásban nem kifejezetten sikeres. Az *assault* szóbeli kiejtésekor aktiválhatja a lexikális memóriából a támadás jelentését, ugyanakkor *a + salted* tagolásban ejtve a csigahúsfogyasztás kontextusában (ami a támadást kifejező tudáskerettől eltérő fogalmi struktúrát aktivál) történő megsózását (angolul *salt,* nem pedig *assault*) jeleníti meg. A két egymástól eltérő tudáskeretet előhívó lexikális elemet mindkét keretben azonos módon ejtjük ki. A makrotudáskeretként funkcionáló rablótámadáshoz csapódva az *assault* igének ez a kettős, de nem összecserélhető, nem szabályszerű eszközökkel végrehajtott értelmezhetősége eredményezi a vicc humorpotenciáljának a befogadóra tett hatását. Ennek elérésében közreműködik az a lexikális-szemantikai–pragmatikai tényező is, hogy a vicc kontextuális cselekvésmagját képező két ige, a *mug* és az *assault* – egymáshoz közeli szinonimákként – azonos jelentéscsoportba tartoznak.

(6) *I used to own a racing snail …*
It never won though. To improve its performance I removed its shell
but, if anything, it made it more sluggish.

A (6) példa történetalapú, ugyanakkor rövid terjedelmű vicc. Kontextusa a csigák világától idegen, az állat számára irreális, az emberi világ részét képező szituációba helyezi az állatot. A lassúságot szimbolizáló állatokat az emberek nem szokták versenyeztetni egymással. A versenyzés tudáskeretébe helyezésük már csak ezért is bizarr. Ráadásul ezt a szcénát a viccmondó a főszereplő megnevezésével még fel is erősíti: *racing snail*nek nevezi az általa furcsa módon birtokolt állatot, mintha léteznének ilyen céllal tartott csigák. A kifejezés a viccszövegben kulcsszóként funkcionál. A csigaverseny képzete képezi a vicc központi tudáskeretét. Az ebből indukált konstringencia non-bonafide viszonylata a fogalmi kiindulópontja a szövegben reprezentált humorértelmezésnek. A „gazda" elképzelése, mely szerint amennyiben a házas csiga házát eltávolítjuk, a súlyvesztés következtében a haladása gyorsabbá válik, az emberi világ gondolkodásának keretében – az előzőekkel szemben – logikusnak tűnhet. De itt, az utolsó tagmondatban következik be a csattanó, mégpedig a *sluggish* kifejezés kettős értelmezhetősége révén: a házától megfosztott csiga (*snail*) meztelencsigává válik (*slug*), mely csigafajtának mozgása a *sluggish* kifejezés literális és figuratív jelentésében egyaránt a szuperlassúság megtestesítője. A meztelencsiga figuráját az angol nyelv a *sluggish* kifejezésben reprezentálva a *csigalassú* magyar kifejezésnek megfelelő fogalomként konceptualizálja, s figuratív értelemben konceptuálisan integrálva ('blending') viszi rá az emberi világ szereplőinek viselkedésére. Mindennek alapján a *sluggish* szó kulcsszói státusa a szövegben megkérdőjelezhetetlen. A fenti háttérismeretek tükrében kimondható, hogy a vicc humorkifejezése konstringens, textusa konnex, kohezív és koherens.

4. Összegzés

Összegzésképpen a két vizsgált nyelvi anyag kulturális környezetéből származó korpuszom szövegpéldányai alapján megállapítható, hogy a csigákra vonatkozó humorkifejezés viccekben történő szövegreprezentációiban az állatoknak az emberi percepció számára – egyéb tapasztalatok ismeretében szokatlan – meglepő tulajdonságait felhasználva, mesterségesen rájuk ruházott viselkedési formák jelennek meg. Általában nem környezetük élővilágában ábrázolva, hanem kontextuálisan emberi világba helyezve különféle fogalmi integrációk révén. Az internetről gyűjtött anyagunk a viccek formai konstrukciójának mindkét fő típusát, az ún. előrecsomagolt (canned) rövid terjedelmű, valamint a hosszabb terjedelmű történetalapú vicctípust tartalmazza.

Irodalomjegyzék

ADDIS, S.–YAMAMOTO, F.–YAMAMOTO, A. 2007. *Haiku Humor*. Boston–London: Weatherhill.

ANDOR, J. 1985. On the psychological relevance of frames. *Quaderni di Semantica* Vol. 6. No. 2. 212–221.

ANDOR J. 2020. A gólyaviccek humora. *Hungarológiai évkönyv* 21. évf. 1–2. sz. 14–22.

ANDOR J.– SZIRMAI M. 2010. Hogyan humorizálnak a japánok? In: T. Litovkina A.–Barta P.–Hidasi J. (szerk.): *A humor dimenziói*. Budapest: Tinta K. 179–190.

ATTARDO, S. 1994. *Linguistic Theories of Humor*. Berlin–New York: Mouton de Gruyter.

ATTARDO, S. 2001. *Humorous Texts*. Berlin–New York: Mouton de Gruyter.

ATTARDO, S. 2020. Scripts, frames, and other semantic objects. In: Attardo, S. (ed.): *Script-Based Semantics: Foundations and Applications*. Berlin–New York: Mouton de Gruyter. 11–41.

CSERESNYÉSI L. 2020. *Könyv a japán nyelvről*. Budapest: Kossuth K.

DAVIES, C. 1990. *Ethnic Humor around the World: A Comparative Analysis*. Bloomington: Indiana University Press.

DOBI E. 2017. A konstringencia lexiko-szemantikai vonatkozása. Rövidszöveg-elemzések. *Argumentum* 15. 534–544.

DOBI E. 2021. *Nyelvtudományi Értekezések 170. A szemiotikai textológia hozadéka a szövegek jelentésreprezentációjában*. Budapest: Akadémiai K.

HIDASI J. 2008. Miért nem nevetnek a vicceinken a japánok? In: Daczi M.–T. Litovkina A.–Barta P. (szerk.): *Ezerarcú humor*. Budapest: Tinta K. 51–59.

KECSKÉS, I. 2014. *Intercultural Pragmatics*. Oxford: Oxford University Press.

LANGACKER, R. W. 2000. *Grammar and Conceptualization*. Berlin–New York: Mouton de Gruyter.

ORING, E. 2008. Humor in anthropology and folklore. In: Raskin, V. (ed.): *The Primer of Humor Research*. Berlin–New York: Mouton de Gruyter. 183–210.

PETŐFI S. J. 2009. *Officina Textologica 15. Egy poliglott szövegnyelvészeti-szövegtani kutatóprogram II.* Debrecen: Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék.

RASKIN, V. 1985. *Semantic Mechanisms of Humor*. Dordrecht: D. Reidel.

RUCH, W. 2008. Psychology of Humor. In: Raskin, V. (ed.): *The Primer of Humor Research*. Berlin–New York: Mouton de Gruyter. 17–100. *Trésor de la Langue Française*. Paris–Nancy: CRNS.

WICKBERG, D. 1998. *The Senses of Humor: Self and Laughter in Modern America*. Ithaca: Cornell University Press.

The Role of Keywords and Constringency Expressed in Jokes about Snails and Slugs

In the first part of the paper the textological relevance of categories and notions of the textual analysis of animal-related expressions of humour is surveyed and interpreted in terms of Raskin's and Attardo's models of humour analysis, with special attention devoted to discussing the interdependence of keywords, constringency and their role in establishing coherence to jokes about snails and slugs. In the second part, two small corpora including 24 Hungarian and 41 English jokes about these mollusks are presented. The textual representation of the typical appearance- as well as behavioural-related features of these animals as well as the nature and aspects of humans' attitudinal factors serving as sources of the humorous effects expressed in this type of texts are pointed out. In the last part of the study, six (3 + 3) Hungarian and English jokes taken from the corpora are presented, wherein the role of culturally-based background knowledge, scenic-, frame-based and scriptal knowledge, as well as their salience-, coherence-creating potentials, influencing the representation of keywords, constringency and thematic progression are analysed and interpreted.

6.
Szaggatott folytonosság Marguerite Duras prózájában

SKUTTA FRANCISKA

1. Bevezetés

Marguerite Duras ötven évet felölelő munkássága során több műfajban és művészeti ágban alkotott: írt regényt, elbeszélést, színdarabot és filmforgatókönyvet, sőt egy idő után maga rendezte darabjait és filmjeit. E változatos tevékenység különös jellemzője, hogy a kísérletező kedv egészen egységes stílust hozott létre, mégpedig az említett művészeti ágak egymásba játszása, mondhatni ötvöződése által. Duras a múlt század negyvenes éveiben regényíróként indult, később ehhez társult színházi, majd filmes pályája, s e párhuzamosan folyó tevékenységek kölcsönösen megtermékenyítették egymást. Összekapcsolódásuk csak részben adódik abból, hogy egyes visszatérő témák – szerelem és halál, anya-gyermek viszony, lelki megrázkódtatás – vándorolnak egyik művészeti ágból a másikba, vagy egy regényben megszületett történet színpadra, máskor filmvászonra kerül. Sokkal különlegesebb – mert mélyrehatóbb változást eredményez – a kifejezőeszközök „vándorlása". Duras regényeit gyakran mondják „filmszerűnek", ezzel szemben színdarabjainak legfontosabb eleme a szinte üres színpadon elhangzó, merev színészi testtartásban előadott szöveg, filmjeiben pedig egyre inkább megbomlik a kép és a hang egysége, míg végül a mozgókép művészete átalakul a szöveghez társított – de tartalmukban gyakran távoli – állóképek sorozatává. Ez utóbbi fejlődés végpontja az a pillanat, amikor egy film utolsó perceire elsötétül a vászon, és Duras rituális lassúsággal felolvassa a forgatókönyv befejező mondatait. Míg tehát a regény olvasója mintha képek sorát látná maga előtt, a színdarab, de főleg a film nézője észrevétlenül átalakul ezek hallgatójává. Ebben a meglepő folyamatban feltétlenül szükség van a befogadó nagyfokú nyitottságára, sőt nemegyszer türelmére is ahhoz, hogy a szokatlanság kiváltotta esetleges ellenérzését legyőzve maradandó, egyes esetekben megrázó élményhez jusson.[1]

Dolgozatomnak természetesen nem célja a minden műfajra és művészeti ágra kiterjedő pályakép felvázolása, mindössze Marguerite Duras regényeit vizsgálom a koherencia szempontjából, már amennyiben alkalmazható e műfaji megnevezés Duras így számon tartott írásaira. Első művei kétségtelenül regények voltak, elmesélhető (burkoltan önéletrajzi ihletésű) élettörténetekkel, hús-vér szereplőkkel, természetes környezetben játszódó mindennapi eseményekkel.

[1] Marguerite Duras pályájáról, kimondottan a művészeti ágak keveredése szempontjából ld. korábbi részletes tanulmányomat (Skutta 2020).

Azonban az ötvenes évek végén ez az „amerikai” – az ismert pszichológiai irányzat nyomán gyakran „behaviorista” – stílusként emlegetett írásmód, amely nem elemzi a szereplők belső világát, nem keresi cselekedeteik indítékait, és csak viselkedésük alapján enged következtetni rájuk, kezdi átadni helyét egy szikárabb, elvontabb, ugyanakkor költőibb regényfelépítésnek és stílusnak. Ez megmutatkozik a művek terjedelmének erőteljes csökkenésében, s lehet, hogy helyesebb lenne ekkor már a „kisregény” vagy a „hosszabb elbeszélés” címkét alkalmaznunk rájuk. De még az „elbeszélés” is megkérdőjelezhető, különösen a hatvanas évek végétől, s főleg a hetvenes-nyolcvanas évek termését illetően, annyira rövid és modellszerű a történet, melyben lecsupaszított díszletek között mozognak hús-vér szereplőknek már nem nevezhető, a mindennapi valóságtól elszakadó emberi lények (egyébként hasonló vonások jellemzik a színdarabokat és a filmeket is). Ez a sajátos Duras-világ azonban csakis úgy bontakozhat ki, hogy a „történet” elemei mellett a szigorúan vett nyelvi megformálás is alapvető szerepet játszik a különös, néha kísérteties hangulat megteremtésében. Tanulmányomban a költőiséget sem nélkülöző Duras-írásmód erre irányuló jellegzetességeit igyekszem bemutatni, közöttük is elsősorban a különböző hiányos szerkezeteket, másrészt az ismétlések, illetve az anaforikus utalások problematikus voltát. E két – egyszerre mondat- és szövegtani – jelenségegyüttes erőteljes hatást gyakorol a Duras-szövegek koherenciájára, amely így joggal keltheti az olvasóban a szaggatott folytonosság benyomását.

2. A vizsgált szövegtani jelenségekről röviden

2.1. Hiányos szerkezetek

2.1.1. Ellipszis

A nyelvtanok általánosságban úgy tekintenek a hiányos, „elliptikus” mondatokra, mint a kanonikus mondattól eltérő, annak központi mondatrészeit – az alany-állítmányi kapcsolatot – részben vagy egészben törlő szerkezetekre, amelyek azonban helyreállíthatók, „kanonizálhatók” a szövegkörnyezet vagy a beszédhelyzet segítségével.[2] Adott helyzetben az ’*a pénzem*’ főnévi csoport nyelvtani szerepe, valamint a megnyilatkozás célja és érzelmi töltete a körülmények figyelembevételével értelmezhető például egy kérdésre adott (ezúttal a nyelvtani tárgyat képviselő) semleges válaszként: „*Mit keresel? – A pénzem.*” Amennyiben ugyanez a főnévi csoport bármely szövegkörnyezettől függetlenül hangzik

[2] Az utóbbi évtizedek mértékadó francia leíró nyelvtana az ellipszist mondattani jelenségként határozza meg (*ellipse syntaxique*), ld. Riegel–Pellat–Rioul (2009: 215). Ezzel szemben az ellipszist mint szövegtani jelenséget, pontosabban mint a mondatközi grammatikai kohézió eszközét (*grammatical cohesion*) tárgyalja Halliday–Hasan (1976: 146).

el, általában felkiáltásként: „*A pénzem!*”, úgy nyelvtani szerepe az elképzelhető szövegkörnyezettől függően lehet alany: *[Eltűnt] a pénzem!* vagy tárgy: *[Ellopták] a pénzem!*, a beszélő részéről pedig a döbbenet, rémület, felháborodás kifejezése, sőt akár felszólításként is értelmezhető: *[Adja vissza] a pénzem!*

Mindezek a nyelvtani vonatkozások azonban csak az elemzőt érdeklik, mert a közlési folyamat résztvevői számára a hiányos mondatok megértése általában nem okoz nehézséget. Okozhat viszont meglepődést, ha egy hosszabb, szóbeli vagy írásbeli megnyilatkozásban eltolódik a kanonikus és a hiányos mondatok aránya, ez utóbbiak javára. Szóbeli közlésben – tekintve a helyzetből adódó könnyebb értelmezhetőséget – még viszonylag természetesnek hat egy hiányos mondatokból álló láncolat: „*Jó napot! Erre tessék! Kávét? Hány cukorral? Egy kis tejet hozzá?*” Írott szövegben viszont már nem áll fenn az eredeti közlési helyzet, melyre az értelmező támaszkodhatna, így az alkotó – eltekintve néhány gyakorlati célú szövegtípustól, mint a távirat vagy a színpadi utasítás – ritkábban fogalmaz hiányos mondatokban. Ha mégis, ezzel különös hatást kíván elérni, s ez létre is jön, mert az írott szöveg hiányos mondatai (hacsak nem egy természetes beszédhelyzetet ábrázolnak) „váratlanok”: nem tükrözik azt a szoros kapcsolatot, amely egyes élethelyzetek és a rájuk utaló, formájukban és szándékukban jellegzetes, néha „megcsontosodott” hiányos mondatok között létezik.

2.1.2. Aszündeton

A kötőszó nélküli mellérendelést – amelyet például a francia nyelvtanok önálló fejezetben, *juxtaposition* néven tárgyalnak[3] – nem szokás a hiányos szerkezetek közé sorolni. Kétségtelen, hogy egy kötőszó hiánya nem eredményez olyan súlyos változást a mondatszerkezetben, mint egy (tag)mondat belső szerkezetének, központi elemeinek „sérülése”, s a mellérendelő kötőszók törlése nem is fűződik meghatározott közlési helyzetekhez, mint az elliptikus mondatok többségének használata. Itt tehát nagyobb a közlő szabadsága mind szóban, mind írásban, s az összetett mondat tagmondatainak ez a kényelmes egymás mellé helyezése magyarázhatja az eljárás gyakori előfordulását. E különbség ellenére felfedezhető a kétféle hiány között némi hasonlóság, ugyanis – akár a hiányzó mondatrész – általában a hiányzó kötőszó is helyreállítható a tagmondatok között feltételezhető logikai viszonyok alapján. Azonban a rejtett logikai viszonyok kibontásához a fogódzót itt nem a beszédhelyzet, hanem magának a mondatnak bizonyos lexikai vagy strukturális jegyei adják. A *Péter elérte a vonatot, Pál lekéste.* mondatba bekerülhet egy ellentétes mellérendelést kifejező kötőszó: *Péter elérte a vonatot, de/viszont/azonban Pál lekéste*, ami a két tag-

[3] Riegel–Pellat–Rioul (2009: 871–873). Ld. ugyanott a következő meghatározást: „kötőszó nélküli, implicit koordináció” (*coordination asyndétique et implicite*).

mondat igéinek ellentétes jelentéséből következik; ugyanakkor a tagmondatok kapcsolatának értelmezéséből kizárható például az oksági viszony. Más eset a *Mondd meg neki az igazságot, meg fog bocsátani.* mondat, melyben inkább egy szerkezeti sajátosság segíti az értelmezést: a felszólító mód az első tagmondat tartalmát a második tagmondatban közölt helyzet feltételeként mutatja be (*Ha megmondod neki az igazságot,…*), s így végeredményben alárendelést valósít meg.

A kötőszó nélküli mellérendelés nyelvtani szempontból valóban könnyen képezhető szerkezet, és – ellentétben a tudományos értekezéssel vagy más érvelő szöveggel – a mindennapi, azonbelül főleg a szóbeli érintkezésben a logikai viszonyok kifejtésére nincs is feltétlenül szükség. Azonban az ilyen mondatok halmozása, s így a logikai viszonyok homályban hagyása egy irodalmi műben éppúgy szándékolt, mint a hiányos mondatok gyakori használata. Ha pedig e két jelenség együttesen fordul elő, mint Marguerite Duras egyéni stílusú alkotásaiban, úgy feltétlenül erősítik egymást.

2.2. Referenciális folytonosság – Ismétlés és anafora

Szemben az említett hiányos szerkezetekkel, amelyek – bár könnyen előállíthatók – időnként megakaszthatják s így megnehezíthetik a gördülékeny befogadást, az anafora szerepe épp a szöveg hiánytalan referenciális folytonosságának, ezzel pedig az erőteljesebb szövegkohéziónak és a könnyebb befogadói tájékozódásnak a biztosítása. Ebben ugyan akad „vetélytársa", nevezetesen a szöveg egy vagy több elemének szó szerinti ismétlése, azonban a két eljárás jelentős különbséget mutat a befogadóra tett hatás terén. Az ismétlés egyes esetekben akár csalóka is lehet, mint az *Egy macska bejött, egy macska kiment.* mondatban, melynek két azonos, de határozatlan névszói alanya feltehetően két különböző egyedre utal. Határozott főnévi csoportok ismétlése – közöttük is kitüntetett helyen a tulajdonneveké – már kétségtelenül fenntartja a referenciális folytonosságot, vagyis az ismétlődő elemek korreferenciáját, azonban bizonyos rituális megnyilatkozásoktól – és Duras prózájától – eltekintve ritka az olyan szóbeli vagy írott szöveg, amely egy hosszabb szakaszon át a folytonosság fenntartásának ezt a módját választaná. S ebben nem kizárólag olyan tényezők játszanak szerepet, mint a szöveg várhatóan megnövekedő terjedelme, szerkezetének „gazdaságtalan" volta, vagy esetenként az ismétlés keltette unalom.

Az anafora nemcsak mindezek ellentétét nyújtja, hanem ennél többet: az anaforikus (vagy a speciálisabb kataforikus) kifejezés – éppen, mert referenciája önmagában kitöltetlen vagy nem egyértelmű – erősebb szállal kötődik a szöveg egy korábbi (vagy későbbi) eleméhez, mely a teljes vagy részleges korreferencia révén az anaforikus kifejezést értelmezi, s így a szöveg „szövete" sűrűbb és feszesebb lesz. Mindemellett az anafora változatos megoldásokat kínál, a leggyakoribb névmási anaforától a különböző határozott (és esetleg jelzős) főnévi cso-

portokkal történő utalásokig. Ez utóbbiak pedig nem egyszerűen összekapcsolják az anaforikus és az értelmező kifejezést, hanem a választott anaforikus kifejezéstől függően – mely lehet többek között az értelmező antecedens szinonimája, hiperonimája, parafrázisa – egyúttal új információkkal, minősítésekkel gazdagíthatják a szóban forgó referenst. Sőt bizonyos anaforatípusok a folytonosság fenntartásán túl továbbvivő – tehát egyszerre tematikus és rematikus – szerepet is képesek betölteni[4] azáltal, hogy a szövegbe új referenst vezetnek be, amely később maga is újabb anaforikus viszony értelmezőjévé válhat, amint ez történik a „konceptuális" vagy az „asszociatív" anafora esetében.[5] Az előbbi ugyanis egy teljes mondatban ábrázolt tényállást foglal össze fogalmilag (esetleg értékeléssel) egyetlen, a szövegben addig nem szerepelt, elvont jelentésű névszói kifejezéssel (*Péter másodszor is győzött. A szép siker azonban nem vakította el. – Ezt [a sikert] is olyan szerényen fogadta, mint az elsőt.*), míg az utóbbiban a határozott főnévi anaforikus kifejezés és értelmezője között valamilyen referenciális összetartozás mutatkozik (gyakran metonímia révén), melyet a befogadó általában világismerete segítségével azonosít (*Odaértünk egy faluhoz. A templom dombon állt.*[6] *– Román stílusban épült [a templom].*).

Az anaforikus kifejezés természetesen csak akkor tudja érvényesíteni a szövegbeli utalások rendszerét, ha a szövegkörnyezetben viszonylag könnyen hozzáférhető a neki megfelelő értelmező kifejezés. E feltétel hiányában csorbát szenved a referenciális folytonosság, s akadozik a befogadás folyamata is. A mindennapi érintkezésben ilyenkor is segít a beszédhelyzet, a rákérdezés, a helyesbítés, a kiegészítés, de az irodalmi szöveg erre nem ad lehetőséget. Mi több, a szerző szándékosan bizonytalanságban hagyhatja az olvasót, esetleg félre is vezetheti, vagy legalább „megdolgoztatja" a műben ábrázolt szereplők és helyzetek azonosítása során. Marguerite Duras írásmódjától ez sem áll távol, így a hiányos szerkezetekkel együtt az ismétlés és az anafora sajátos alkalmazása is hozzájárul a szaggatott folytonosságról kialakuló olvasói benyomáshoz.

[4] Erről ld. legutóbb Haase Zsófia tanulmányát (Haase 2020).

[5] A francia szakirodalomban *anaphore conceptuelle/résomptive* (Riegel–Pellat–Rioul 2009, 1038) vagy *anaphore par nominalisation* (Apothéloz 1995: 37), ill. *anaphore associative* (Riegel–Pellat–Rioul 2009: 1039, Kleiber 2001). A német szakirodalomban az előbbi „komplex anafora", az utóbbi „indirekt anafora" néven szerepel.

[6] E két mondat Georges Kleiber sokat idézett példája: *Nous arrivâmes dans un village. L'église était située sur une butte* (Kleiber 1994: 22).

3. A vizsgált szövegtani jelenségek Marguerite Duras prózájában

3.1. Hiányos szerkezetek

3.1.1. Ellipszis

Marguerite Duras egyik leghíresebb (magyarul is olvasható) regénye, az 1958-as *Moderato cantabile* épp az írói munkásság átmeneti korszakában született: sem cselekménye, sem emberábrázolása nem követi már szigorúan a hagyományos megoldásokat, ám az egészen egyéni Duras-stílus még nem jelent meg benne, ez a fordulat csak a hatvanas évek második felében fog bekövetkezni. Mindez természetesen nem értékítélet, csupán ténymegállapítás – a *Moderato cantabile* éppoly szép és „igazi" Duras-mű, mint a későbbiek.

A hiányos mondatok formáinak és szerepének bemutatására viszont egy másik művet célszerű választanunk. Talán legalkalmasabb a *L'Amour* című, 1971-ben kiadott „regény", vagy inkább rövid költői-elbeszélő próza, melynek névtelen szereplői, két férfi és egy nő a mindennapi élettől elvonultan, a tengerpart végtelenségében és a természeti jelenségek ritmusával összhangban léteznek, és mozdulataikkal, szakadozott párbeszédeikkel tétova kísérleteket tesznek valamilyen már-már elfeledett, homályos közös múlt felidézésére, egy régi szerelem újraélésére. A bevezetőben említett filmszerű regényírás ebben a műben minden korábbinál erőteljesebb: különösen nagy hangsúlyt kapnak a látványok, a fény-árnyék viszonyok, a hanghatások és a szereplők mozgásából adódó térbeli alakzatok változásai.[7] Úgy tűnik, az ilyen tartalmak Durasnál szinte vonzzák a sajátos nyelvi megformálást, s itt részben bizonyára ebből ered a hiányos mondatok szokatlan bősége.

Szabályos statisztika híján csak az arányok érzékeltetésére szorítkozom azzal az előzetes megjegyzéssel, hogy a vizsgálatból eleve kizárom a párbeszédekben előforduló egyszavas megszólalások, kérdések és válaszok egész sorát, melyek a maguk természetességében nem versenyezhetnek a narratív szakaszokban található hiányos mondatok erősebb hatásával. Ez utóbbiakban tehát a hiányos mondatok száma mintegy 150, azaz oldalanként átlagosan valamivel 1 fölött, változó eloszlásban, oldalanként 0 és 9 között ingadozva.[8] Álljon most itt 7 hiányos mondat, öt bekezdésbe rendezve, a mű 33. oldaláról:

[7] A regény később ténylegesen alapul szolgált Duras *La Femme du Gange* [= A Gangesz asszonya] (1973) c. filmjéhez.

[8] A könyv első (e tanulmányban idézett) kiadásában maga a regényszöveg 137 kisméretű, ritkán szedett oldalt tesz ki (7–143); a sorok száma 20-25 között ingadozik, a soronkénti karakterszám szinte megbecsülhetetlen, legfeljebb 45, de sok az egy-két szavas sor, mind a narratív, mind a párbeszédes részekben.

(1) *Trois nuits*. […]
(2) *Du côté de la digue, un chien*. […]
(3) *Puis la mer*. (4) *Le soleil*.
(5) *Soleil.* (6) *Soir*. […]
(7) *Derrière elle, celui qui marche*.[9]

Példánk egyúttal betekintést enged a hiányos mondatok változatos szerkezeteibe. Az (1), (4), (5) és (6) mondatok tisztán nominálisak, köztük (5) és (6) egyetlen főnévből áll, ami a determinánst megkövetelő francia köznevek használatában ritkának számít. (1) és (4) szabályos főnévi csoportok, melyekben a főnevet határozott névelő (4), illetve számnévi determináns (1) előzi meg. (4)-hez hasonló a (3) mondat főnévi csoportja, melyet azonban kapcsolatos mellérendelő kötőszó vezet be. (2) és (7) bizonyos fokig hasonlít egymáshoz: mindkettő prepozíciós szintagmával kifejezett helyhatározóval kezdődik, majd következik egy egyszerű (határozatlan) főnévi csoport (2), illetőleg egy vele egyenértékű (de határozott), személyre utaló <mutató névmás + vonatkozó mellékmondat> szerkezet (7). Bár ez utóbbi tartalmaz ragozott igealakot, ennek hatóköre csak a mellékmondatra terjed ki, így a mondat egésze hiányosnak tekintendő.[10]

Az említett gyakori névszói szerkezeteken túl adódnak tisztán határozói mondatok:

(8) *Là*. [= Ott.] (84)
(9) *Dehors*. [= Kint.] (84)
(10) *Longtemps*. [= Sokáig.] (87)

Valamint olvasható néhány igei mondat, melyek ugyan lehetnek igei bővítményekben gazdagok, az alanyt nélkülözik (miközben az igei személyrag sem képes önmagában utalni rá):

(11) *Reste fixe*. [= Megmerevedik.] (94)
(12) *Ne les appelle pas*. [= Nem hívja őket.] (68)
(13) *Puis, de nouveau, montre l'espace, décrit l'espace entre les fauteuils alignés, répète le geste, attend, ne dit rien*. [= Aztán, megint, mutatja a teret, megrajzolja a sorban álló fotelek közötti teret, megismétli a mozdulatot, vár, nem szól semmit.] (70)

E két mondattípusban a központi elem mondattani szerepe nyilvánvaló: határozó, illetve állítmány, szemben a nominális mondatok névszóinak bizonytalan,

[9] (1) Három éjszaka. […] / (2) A móló felé egy kutya. […] / (3) Aztán a tenger. (4) A nap. / (5) Napfény. (6) Este. […] / (7) Mögötte [a nő mögött] az [a férfi], aki járkál. – A műnek tudomásom szerint nincs magyar fordítása, az idézeteket saját fordításomban közlöm.

[10] Hiányos a pusztán igenevet tartalmazó mondat is: *Yeux fermés*. [= Csukott szem(mel).] (10), *Partie vers la rivière*. [= Indulva a folyóhoz.] (106).

alanyi vagy tárgyi helyzetével. Ennek eldöntésére – ha szükség lenne rá – általában a szövegkörnyezethez fordulhatunk, mint pl. (3) előzményéhez, melyben a látóhatáron „előtűnik" (*émerge*) valami, s ez az ige lehetne a rá következő mondat állítmánya is a „tenger" mint alany mellett.

Egy utolsó, érdekes szerkezetet példáznak az olyan mondatok, melyek hiányos volta nem egyértelmű:

(14) *Les parcs ont disparu, les jardins*. [= A parkok eltűntek, a kertek.] (115)
(15) *La chaleur diminue, le soleil*. [= A forróság csökken, a napfény.] (135)
(16) *Le rongement reprend, le silence*. [= A morajlás újraindul, a csend.] (40)

Ezek a nyelvtanilag erősen megkérdőjelezhető képződmények megnyugtató kanonikus mondatként indulnak, hogy aztán váratlanul zavaró, hiányos szerkezetként záruljanak. Szabályos, elfogadható mondat itt nem annyira kiegészítéssel, mint inkább bizonyos átrendezésekkel – közelebbről a két főnévi csoport közötti mellérendeléssel – alkotható belőlük: „A parkok, a kertek eltűntek.", „A napfény és a forróság csökken." Ha az átalakítással meg akarjuk őrizni a második főnévi csoport eredeti, viszonylagos önállóságát, élhetünk az „is" hozzátoldó kapcsolatos kötőszóval: „A parkok eltűntek, a kertek is.", „A napfény csökken, a forróság is." A (16) mondat annyiban más, hogy a benne rejlő időviszony (a két előző mondattal szemben) csakis egymásutániság lehet, s ezt az átalakításkor érzékeltetni kell, az időre utaló kötőszóval: „Újraindul a morajlás, majd csend." Ezekben a mondatokban az ige utáni éles vágás csak fokozza a hiányos mondatok által már amúgy is létrehozott szaggatottságot.

Bár a hiányos mondatokról eddig csak formai szempontból esett szó, apránként kirajzolódhat valamilyen kép jellegzetes tartalmi vonásaikról és a szövegfelépítésben betöltött szerepükről. Továbbra is a narratív szakaszokra összpontosítva megállapíthatjuk, hogy a hiányos mondatok többsége az események tér-idő keretét jelzi, hozzávetőlegesen 2:1 arányban. Az időre utaló mondatok szinte mindig egytagúak, a napok, napszakok váltakozását rögzítik, ritkábban váratlan pillanatot, máskor időtartamot („sokáig", „hosszan") fejeznek ki. Sokkal változatosabbak a térre utaló mondatok, ami szervesen összefügg a látványok fontosságával. Megjelennek egyrészt a szereplők tartózkodási helyei: a tengerpart, a közeli város, S. Thala, annak utcái, terei, a régi bálterem, amelyre a szereplők visszaemlékeznek, s ahová vissza is térnek. Másrészt legalább annyi mondat idézi a tengeren és az égen lejátszódó természeti jelenségeket, a napfényt, az árnyékot, a hullámok zúgását, a sirályok rikoltozását, megannyi érzéki benyomást, melyeket a szereplők feszült figyelemmel kísérnek, mert ebben a légkörben élnek, különösebb törekvések nélkül. Ők maguk ritkábban szerepelnek hiányos mondatokban; ilyenkor cselekedeteik rendszerint passzivitásukat jelenítik meg, a céltalan helyváltoztatást, a várakozást, a tudatos cselekvés hiányát, sőt időnként

az érzékelés szándékos kizárását, mint az alábbi, a nőt bemutató szakaszban, mely egyfolytában kilenc hiányos mondatot sorakoztat egymás mellé:

> *Yeux fermés.*
> *Ne ressent pas être vue. Ne sait pas être regardée.*
> *Se tient face à la mer. Visage blanc. Mains à moitié enfouies dans le sable, immobiles comme le corps. Force arrêtée, déplacée vers l'absence. Arrêtée dans son mouvement de fuite. L'ignorant, s'ignorant.* (10)[11]

Amellett, hogy igen hatásosan képesek felidézni a szövegvilágot, a hiányos mondatokra fontos szerep hárul a szöveg folyamatában, már csak mennyiségük miatt is. Nem szokványos szerkezetükkel eleve felhívják magukra a figyelmet, s így alkalmasak a hangsúlyos megfogalmazásra, egyrészt egy előző kijelentés ismétlésével :

(17) *[Elle reste là.] Là.* [= (Ott marad.) Ott.] (84)
(18) *[Les yeux bleus se fixent, revoient.] Revoient le danger, la perdition*. [= (A kék szem megállapodik, újra lát.) Újra látja a veszélyt, az elveszettséget.] (41)
(19) *[Elle attend. Il ne dit rien.] Attend encore, longtemps: rien.* [= (A nő vár. A férfi nem mond semmit.) Vár még, sokáig: semmi.] (94)

Másrészt számos bekezdés indul előzmény nélküli, önálló hiányos mondattal, megadva a helyszínt, de főleg az idő múlását, s ezzel a mondat határpontot jelöl ki a szöveg folyamatában. Az ilyen határpontok között pedig van néhány, amely különleges helyet foglal el a szöveg egészében: mindjárt a mű címe (melynek hiányos szerkezete egyébként nem meglepő), majd a szövegtest első mondata:

(20) *Un homme*. [= Egy férfi.] (7),

valamivel később:

(21) *Un autre homme*. [= Egy másik férfi.] (7),

végül megjelenik a nő is:

(22) *A gauche, une femme aux yeux fermés. Assise*. [= Balra egy nő, csukott szemmel. Ülve.] (8).

Hármójuk első lépései a parti fövenyen alakítják a folyton változó háromszöget, melyből ki fog bontakozni „A történet" – *L'histoire* (13) –, és melynek kezdetét ez a határozott főnévből álló hiányos mondat jelenti be, természetesen új bekezdés élén.

[11] Csukott szem. / Nem érzékeli, hogy látják. Nem tudja, hogy nézik. / Szemben a tengerrel. Fehér arc. Félig a homokba fúrt kezek, mozdulatlanul, mint a test. Megállított lendület, a hiány felé hajolva. Megállítva menekülő mozdulatában. Nem tudva róla, nem tudva magáról. – Az eredeti 2., 3. és 4. mondatban a ragozott ige mellett nincs alany.

A hiányos mondatoknak ez a hangsúlyos elhatároló szerepe felfogható kettős értékűnek: egyrészt a határok mint a tagolás eszközei általában segítik a tájékozódást a szövegben, másrészt viszont ebben a műben a határok sokasága, ezzel együtt az elhatárolt szakaszok rövidsége – számos bekezdés egyetlen szó vagy tőmondat – az olvasás megszokott folyamatosságát minduntalan megszakítja, így lassítja. De épp ez az írói szándék, ez az egyik olyan eljárás, amely formájában tükrözi a történet lassúságát, a megállást–újrakezdést, egy-egy látvány hosszas szemlélését, a töredezett emlékezést, s a befogadónak át kell vennie ezt a visszafogott tempót ahhoz, hogy átélhesse a szereplők által megélt lassított időt. Erre figyelmeztetnek a hiányos mondatok, különösen ezek leggyakoribb, nominális változatai, melyek mint megannyi címke egy-egy képen, szinte kimerevítik a látványt, megállítják az idő folyását.[12]

3.1.2. Aszündeton

Továbbra is a *L'Amour* c. mű narratív részeit elemezve megállapíthatjuk, hogy – a hiányos mondatokhoz hasonlóan – a kötőszó nélküli mellérendelés szinte elárasztja a szöveget, legyen szó mondatrészek, illetőleg tagmondatok közötti kapcsolódásról. Mondatrészek mellérendelésekor leggyakoribb a tárgyi szerepű főnévi csoportok halmozása, ami a statikus referensek ellenére bizonyos lendületet és mozgalmasságot kölcsönözhet a mondatnak:

(23) *Elle montre devant elle, la mer, la plage, la ville bleue, la blanche capitale derrière la plage, la totalité*. [= A nő mutatja maga előtt a tengert, a partot, a kék várost, a fehér fővárost a part mögött, a teljességet.] (14)

Különös ellentétet képez ezzel az igei állítmányok sorozata, főképp rövid, hiányos mondatokban, ami a felsorolás ritmusát inkább „kopogóvá" teszi:

(24) *Marche, parcourt l'espace, le parcourt encore, s'arrête. / Repart. S'arrête encore. Se fige*. [= (a férfi) Megy, körbejárja a teret, megint körbejárja, megáll. / Elindul. Megint megáll. Megmerevedik.] (70)

Hasonló a benyomás a már kifejtett, tőmondatnyi alany-állítmány szerkezetek összekapcsolásakor:

(25) *Il s'arrête. Il se retourne, il voit, il regarde lui aussi, il attend, il regarde encore, il repart, il vient*. [= A férfi megáll. Visszafordul, lát, ő is néz, vár, még néz, elindul, jön.] (16)

[12] Ehhez a lassító eljáráshoz hasonló az említett filmben, hogy a felvétel végig fix kameraállásból történt. – A könyv harmadik mondatában pedig ez olvasható: *la saison est indéfinie, le temps, lent* [= az évszak meghatározatlan, az idő, lassú] (7).

Ezt az egyhangú ritmust némileg oldja az alanyok váltogatása, egyúttal bővítmények közbeiktatása (26) vagy az, ha a felsorolás utolsó tagját az „és” (*et*) kötőszó vezeti be (27); ez a szokásos felsorolás azonban csak egy-két helyen található:

(26) *La mer bat, forte, sous le ciel nu, les sables se soulèvent, courent, crient, les mouettes de la mer luttent contre le vent, leur vol est ralenti*. [= A tenger hullámzik, erősen, a tiszta ég alatt, a homok felszáll, fut, süvít, a tengeri sirályok küzdenek a széllel, röptük lelassul.] (110)

(27) *Le voyageur va vers la table, prend la lettre, la met dans une enveloppe et la repose sur la table*. [= Az utazó odamegy az asztalhoz, fogja a levelet, borítékba teszi, és visszahelyezi az asztalra.] (85)

A teljes művet tekintve az egyéb kapcsolási módok jóval ritkábban fordulnak elő, s így a mellérendelés – kiegészülve a kötőszavas megoldással – végig nagy fölényben van az alárendeléssel szemben. Ez utóbbit egyetlen típus képviseli viszonylagos rendszerességgel, nevezetesen a vonatkozó mellékmondat, ám ez is elsősorban azért, hogy a két névtelen férfit megkülönböztesse – *l’homme qui marche* [= a férfi, aki járkál], *l’homme qui regarde* [= a férfi, aki néz] –, és másutt is inkább azonosításra, mintsem minősítésre szolgál. Éppígy ritka – a hagyományos regénnyel ellentétben – a tárgyi és a határozói mellékmondat. Az előbbi általában belső lelki folyamatok tartalmát fejthetné ki, ebben a műben azonban ezek a folyamatok nem tárulnak fel közvetlenül (mindössze egy-egy mondatban szerepel főigeként a „nem tudja”, „gondolja”, „akarja”), amikor pedig a folyamatok megnevezésére itt a rendkívül gyakori „lát”, „észrevesz”, „vár” igék állnak, folytatásuk nem mellékmondat, hanem szinte mindig névszóval kifejezett tárgy.[13] Az utóbbi, vagyis a határozói mellékmondat elvben mutathatna óriási változatosságot, itt viszont a kevés példából is kitűnik, hogy csak bizonyos típusok jelennek meg: néhány időhatározói és hasonlító mellékmondaton kívül elszórtan akad egy feltételes és egy célhatározói mellékmondat, ezzel szemben az egyik leggyakoribb okhatározói alárendelő kötőszó, a *parce que* [= mert] hiányzik a szövegből, hiszen az elbeszélő nem tárja fel a cselekedetek és az észlelt jelenségek okait.

Érdekesen alakul a kötőszavas mellérendelés típusainak aránya is. A francia nyelv leggyakoribb szava, az *et* [= és] ebben a műben elenyésző, a (27) példától eltekintve felsorolásban nemigen jelenik meg, viszont hangsúlytalan volta ellenére egymás után kétszer hangsúlyos, mondatkezdő helyzetbe kerül:

(28) *Le bruit augmente. Et la plainte. Et le désordre des embouchures*. [= A zaj erősödik. És a panaszos hang. És a folyótorkolatok zűrzavara.] (46)

[13] Ugyanígy mellékmondat nélkül állnak a mondást kifejező igék („mond”, „kérdez”, „felel”, „megismétel”, „hozzátesz”), ezek ugyanis mindig idéző mondatként viselkednek, kizárólag a párbeszédek bevezetésére szolgálnak.

A másik alapvető mellérendelő kötőszó, a *mais* [= de] hasonlóan ritka, ami az előbbiek ismeretében már nem is feltűnő, hiszen az ellentétes viszony kifejtése erőteljesebb logikai művelet, mint az egyszerű kapcsolásé, hozzáadásé. Azonban mondatkezdő helyzetben (ráadásul új bekezdés élén) a „de" szintén erőteljes nyomatékot kap, különösen akkor, amikor az ellentéten kívül egy teljesen új állapot kezdetét jelenti be:

(29) *L'histoire. Elle commence. Elle a commencé avant la marche au bord de la mer, le cri, le geste, le mouvement de la mer, le mouvement de la lumière. / Mais elle devient maintenant visible*. [= A történet. Elkezdődik. Elkezdődött már a tengerparti járkálás előtt, a kiáltás, a mozdulat, a tenger mozgása, a fény mozgása előtt. / De most láthatóvá válik.] (13)

Választó mellérendelés itt a narratív szakaszokban nincs[14] – mintha minden eleve elrendeltetett volna –, magyarázóból csak néhány olyan, amely nagyon lazán kapcsolódik az előző tagmondathoz, az *en effet* [= ugyanis] kifejezéssel, következtető, különösen a logikai következtetést kifejező *donc* [= tehát] szintén nem található, ami mutatja, hogy az elbeszélő kerüli a logikai viszonyok kifejtését, és legtöbb állítását úgy mutatja be, mint amely független a többitől.

Egyetlen mellérendelő kötőszó sűrűbb jelenléte feltűnő csupán, ez pedig az időbeli egymásra következést jelző kapcsolatos mellérendelő *puis* [= aztán, és akkor] mondaton belül vagy új mondat elején. Ez a mintegy negyvenszer előforduló kötőszó valami alapvető ősi, ugyanakkor ma is élő mondatfűzést és mesélési formát valósít meg, időbeli összefüggést – de nem többet – teremtve akár távolabbi mondatok között is:

(30) *Elle montre au-dessus de la lumière le ciel nu.* […] *Puis elle montre la plage. Puis un certain endroit de la plage* […]. [= A nő mutatja a fény fölött a tiszta eget. […] Aztán mutatja a partot. Aztán a partnak egy bizonyos pontját […].] (104)

Mindezek a mondatkapcsolási eljárások – ritkaságuk miatt – ebben a szövegben feltűnőnek számítanak, de épp ezzel emelik ki a kötőszó nélküli mellérendelés uralmát. Itt ugyanis olyasmi fordul elő, ami egy hagyományos regényben valószínűleg elképzelhetetlen: több ízben két-három oldalon át a narratív szakaszokban nyoma sincs semmiféle kötőszónak.[15] Jól érzékelteti a hatást a 62. oldal, ahol két rövid szereplői megszólalástól eltekintve (ezeket itt nem idézem) a narráció szokatlanul „terjedelmes":

[14] A mű vége felé, a párbeszédben arra a kérdésre, hogy „mit csinálnak?", a válasz: „pihennek, vagy semmit" (123).

[15] Kizárólag a narratív szakaszok alapján: 38, 47, 52–54, 62, 73, 114–116, 126–128, 139.

Elle a parlé avec douceur. Dans cette douceur la brutalité du cri se perd, la menace obscure se dilue.
Elle recommence […]
Elle se tait. Il ne questionne pas. La phrase reste ouverte, elle n'en connaît pas la fin. Elle se fermera plus tard, elle le ressent, ne précipite rien, attend.
A l'autre bout de la plage, le long de la digue, la marche a repris. Le parcours est régulier. Il va, il vient. Il est visible tout au long du parcours. Elle le montre, elle dit lentement […]
Elle ne bouge pas, attentive au déroulement de sa propre parole.[16]

Az idézett szakasz jól egyesíti a kötőszó nélküli mellérendelés néhány előfordulási lehetőségét: azonos alanyok melletti igei állítmányok, alanyváltás, kettőtől négyig terjedő tagmondatszám egy-egy összetett mondaton belül. Ami viszont ebben a szövegrészben – és az egész műben – a legjellemzőbb, az az olyan kötőszó nélküli mellérendelés, mely egyenesen a mondatok között létesül, s így az egymásra következő mondatok és bekezdések (adott esetben a referenciális folytonosság ellenére is) mereven különálló, minden áthajlást nélkülöző tömbökké alakulnak. Ez pedig – ilyen kitartóan megvalósítva – szintén a Duras-stílus egyik védjegye: erősíti az ellipszisben is megtapasztalt hiányt,[17] és sugallja azt a követelményt, hogy az olvasó lépjen át a hiányokon, bármennyire szokatlan lehet is számára a szöveg szaggatottsága.

3.2. Referenciális folytonosság

3.2.1. Ismétlés

Az ismétlés már nem a hiányról szól, hanem bizonyos értelemben annak ellentétéről, a szavak, kifejezések, akár teljes mondatok vagy bekezdések többszöri felbukkanásáról, ezáltal pedig a referenciális folytonosság megőrzéséről. A

[16] A nő szelíden beszélt. Ebben a szelídségben elvész a kiáltás élessége, a homályos fenyegetés feloldódik. / A nő újrakezdi […] / Elhallgat. A férfi nem kérdez. A mondat nyitva marad, a nő nem ismeri a végét. Később be fog zárulni, érzi, nem siettet semmit, vár. / A tengerpart túlsó végén, a mólón a járkálás újraindult. A megtett út szabályos. A [másik] férfi jön, megy. Az úton végig látható. A nő mutatja [a másik férfit], lassan mondja […] / Nem mozdul, figyeli saját szavainak lefutását. – A párbeszédes részben mindkétszer a nő szólal meg, először egy tervezett közös utazást említ, másodszor megnevezi az úti célt: S. Thala.

[17] A „hiány" természetesen nem kizárólag mondattani jellegű, megmutatkozik a szókincsben is, egyrészt magának a szónak (*absence*) – a „teljesség" (*totalité*) fogalmával szemben álló – többszöri használatában (lásd pl. a 11. jegyzetbeli fordítást és a 23-as mondatot), másrészt az itt nem elemzett tagadó szerkezetek és kifejezések halmozásában, melyek az elkerült, meg nem valósuló cselekvéseket idézik.

L'Amour – mint ezt az olvasó lassanként sejtheti – ebben a tekintetben is feszegeti a határokat. Vannak természetesen olyan szövegelemek, amelyeknek az ismétlése a monotónia ellenére is elkerülhetetlen; ilyenek ebben a műben a névtelen szereplőkre utaló, legtöbbször a mondat elején, alanyi helyzetben álló személyes névmások (ebből a szempontból „üdítők" az alany nélküli hiányos mondatok).[18] Máskor azonban – bár nem lenne szükségszerű – indokolt lehet az ismétlés, amellyel hangsúlyosabbá tehető egy fontosnak ítélt tárgy vagy helyzet bemutatása, illetőleg – mint (33)-ban – maga az ismétlés az, ami hatásosan leképez egy látványt:

(31) *Les sirènes, de nouveau, du côté de la rivière. / Elles cessent.* […] */ Les sirènes, de nouveau, du côté de la rivière*. [= A szirénák, ismét, a folyó felől. / Elhallgatnak. […] / A szirénák, ismét, a folyó felől.] (95)

(32) *Tout à coup, une plainte. / Tout à coup, entre le bruit des moteurs et le bruit de la mer, s'insère une plainte d'enfant. […] / Il a dû entendre la plainte.* […] */ La plainte, toujours*. [= Hirtelen egy panaszos hang. / Hirtelen, a motorok zaja és a tenger zaja közé beékelődik egy gyermeki panaszos hang. […] / A férfinak hallania kellett a panaszos hangot. […] / A panaszos hang, még mindig.] (44–45)

(33) *Des glaces parallèles occupent les murs. Elles reflètent les piliers du centre du hall, leurs ombres massives multipliées, les plantes vertes, les murs blancs, les piliers, les plantes, les piliers, les murs, les piliers, les murs, les murs, et puis lui, le voyageur, qui vient de passer*. [= Egymással párhuzamos tükrök foglalják el a falakat. Visszatükrözik a terem közepén álló oszlopok megsokszorozott tömör árnyékát, a zöld növényeket, a fehér falakat, az oszlopokat, a növényeket, az oszlopokat, a falakat, az oszlopokat, a falakat, a falakat, és aztán őt, az utazót, aki épp elhaladt.] (56)

Ez a mű sokkal inkább bővelkedik az ilyen közvetlen, a szavak, mondatok szintjén létrejövő ismétlésekben, mint a korábbi regények, azonban a távolabbi szövegrészeket összefogó ismétlések – mint ez valamennyire érzékelhető (31) és (32) mondataiban – jóval előbb megjelennek Marguerite Duras művészetében, egyrészt a nagyobb ívű párhuzamos szerkesztés, másrészt a visszatérő motívumok révén. Mindkét eljárás fontos szerepet tölt be már a *Moderato cantabile* c. regényben, amely egy eleve halálra ítélt, mindössze egy héten át tartó szerelem történetét beszéli el, szinte zenei szerkesztéssel. A párhuzam, mely sok apró

[18] A szereplők megnevezésében két véglet uralkodik: vagy – mint a *L'Amour* mutatja – a teljes névtelenség (s ezzel a személyes névmás, esetleg a szereplő nemére utaló köznév használata), vagy végig a teljes, általában különleges névvel történő szertartásos említés, mint Anne Desbaresdes (*Moderato cantabile*), Max Thor, Élisabeth Alione (*Détruire dit-elle*). A köztes megoldás jóval ritkább: Stein (*Détruire dit-elle*).

részlet szabályos ismétlődéséből épül fel, a hét napjainak helyszínei és eseményei között tagolja fejezetekre a művet. Egy hétig délutánonként találkozik egy kávéházban egy gazdag gyáros felesége, Anne Desbaresdes és a gyárból elbocsátott munkás, Chauvin, akik egy szerelmi gyilkosság véletlen tanúiként ismerkednek össze, és megrendültségükben próbálják értelmezni a látottakat, majd eközben maguk is átélik gondolatban a felkavaró szerelmet, hogy a végén, amikor a férj számára kiderülnek a titkos találkák, a férfi és a nő képletesen meghaljanak egymás számára. A kávéházi beszélgetések alatt, minden délután hatkor megszólal a gyárban a munkaidő végét jelző sziréna, ami egyúttal figyelmeztetés Anne számára, hogy haza kell indulnia, a szegény munkáskerületből a gazdag villanegyedbe. Az időbeli párhuzam itt egyúttal az ismétlés másik formájának, a visszatérő – szinte wagneri – vezérmotívumnak a jelentőségét emeli ki. Ugyanis a kezdeti „semleges" szirénahang, amely fölött az olvasó először még átsiklik, apránként jelentéssel telítődik, ahogy minden nappal erősebbnek, végül, az utolsó találkozáskor hatalmasnak, könyörtelennek, végzetesnek tűnik a tragikus pár számára:

(34) *Une sirène retentit qui annonçait la fin du travail pour les équipes du samedi*. (Duras 1958: 40) [= Sziréna hangzott fel odakinn, a munka végét jelezte a szombati dolgozóknak.] (Duras 1973: 82)

(35) *La sirène retentit, égale et juste, assourdissant la ville entière*. (Duras 1958: 78) [= A sziréna felhangzott, egyformán és határozottan, elkábítva zajával az egész kikötővárost.] (Duras 1973: 99)

(36) *La sirène retentit, énorme,* […] *La sirène, ce soir-là, fut interminable*. (Duras 1958: 152) [= A sziréna felhangzott bődületes erővel, […] A sziréna ezen az estén el sem akart már hallgatni.] (Duras 1973: 132)[19]

A *Moderato cantabile* felépítésében stíluseszközként alkalmazott ismétlés – éppen, mert volt benne a cselekménnyel indokolható rendszer és fokozás – egyszerre volt „hasznos" az olvasói figyelem irányítása, és költői a mű visszafogott szenvedélyességének érzékeltetése szempontjából.

A *L'Amour* azonban más módon él az ismétlés adta lehetőségekkel. A költőiség itt is mindvégig érződik, ahogy szinte hullámokban visszatérnek látványok és jelenetek, összefonódnak és szétválnak emberi sorsok, mindez egyszerre érzéki és elvont szinten, hiszen a fények és hangok rendkívül erős, lenyűgöző hatást tesznek a szereplőkre – nyelvi megfogalmazásuk pedig az olvasóra –, miközben ezek a névtelen szereplők csak elvont árnyalakok, akik meghatározatlan térben

[19] A sziréna hangja az egyik olyan motívum, amely nemcsak egyetlen szövegen belül, hanem szövegek között is összefüggést teremt, s mindig baljós előjellel szólal meg; a *L'Amour* vége felé sokszori felhangzása azt a tűzvészt jelzi, amely romba dönti S. Thala városát.

és időben mozognak,[20] és halvány gesztusokkal, mondatfoszlányokban érintkeznek egymással. Ami pedig az ismétlést illeti, ez a szövegszerkesztési eljárás itt az egész művet áthatja, nehéz lenne felfejteni a nem közvetlen ismétlések szálait, mert – egymást is keresztezve – végighúzódnak az egész szövegen. Kiemelhetők ugyan sűrűn visszatérő szavak, mondatok, melyek az események és a táj központi elemeit fogalmazzák meg, így a tenger, hullám, part, homok, szél, ég, a nap, napfény, ragyogás, tengerzúgás, kiáltás, szirénahang, csend, s a szereplők részéről a nézés, látás, jövés-menés, várakozás, emlékidézés. Azonban ezek már nem tekinthetők vezérmotívumoknak, mert túl gyakran és rendszertelenül kerülnek előtérbe ahhoz, hogy ténylegesen vezessék az olvasót a tájékozódásban, aki így inkább érzi magát labirintusban, mint hosszú, de egyenes úton. A szereplők maguk sem biztosak abban, hol vannak, és mi történik velük, s ez az olvasót is végig bizonytalanságban tartja.[21] Az ismétléseknek ez a valóságos gomolygása amennyire megkapó – kétségkívül a szereplők esendősége és a megfogalmazás költőisége miatt –, olyannyira talányos, mert lehetetlen világosan eligazodni a szöveg rejtelmeiben. Ez a szövegalkotási mód tehát ismét csak ellentmond a megszokott, akadálymentesen előrehaladó olvasásnak, és a hiányos szerkezetekhez hasonlóan megteremti és fenntartja a befogadóban a szaggatott folytonosság érzését.

3.2.2. Anafora

Ezek után már csak az anafora lehetne az a reménybeli szövegszerkesztési eljárás, amely egyértelműsíthetné a szöveg által felidézett referensek azonosságát és folytonosságát, ami az egyik fontos, bár nem elengedhetetlen feltétele a koherencia meglétének.[22] Marguerite Duras hagyományos és „átmeneti" stílusú regényeiben az anafora működése a szokásnak megfelelő. A *Moderato cantabile* mindkét főszereplője első alkalommal határozatlan főnévi megnevezéssel lép a szövegbe: *une femme*, *un homme*; következő említésükkor a férfi azonosítása a

[20] Az elbeszélő szavai szerint: *l'enchaînement continu de l'espace, l'épaisseur du temps* [= a tér folyamatos láncolata, az idő sűrűsége], s mindezt a nő „nézi" (107).

[21] Még az is lehet, hogy ezek a szereplők már nem élnek, mert a „halál" (*la mort*) több ízben felmerül, egymástól független szövegkörnyezetekben. Duras műveit ismerve ezt is elképzelhetőnek tarthatjuk, ugyanis az 1973-ban kiadott, majd 1975-ben filmként Cannes-ban bemutatott *India Song* elbeszélői a főhősnőt, Anne-Marie Strettert már csak halála után idézik fel, de úgy, hogy ez a mű elején még nem tudatosul a befogadóban.

[22] Ez a szűkebben vett koherencia, melyet a francia szakirodalom inkább a „kohézió" szóval nevez meg, csak a szöveg belső szervezettségére utal, melynek két fő követelménye (az önellentmondás kizárása mellett) a referenciális folytonosság és a tematikus progresszió (Riegel–Pellat–Rioul (2009: 1020). Petőfi S. János tágabb, szemiotikai-pragmatikai szempontú meghatározása szerint a szövegbeli grammatikai konnexitás és a szemantikai kohézió fölé helyezendő a szövegben feltehetően ábrázolt, a jelhasználók által elfogadhatónak minősített tényállás-konfiguráció összefüggősége, konstringenciája; végsősoron ez utóbbi a koherencia alapvető feltétele (Petőfi S. 2004, 2009: 69–77).

határozott névelő segítségével történik: *l'homme*, a hősnőé viszont már teljes névvel, Anne Desbaresdes, s a továbbiakban ezek a főnevek váltakoznak a személyes névmásokkal (*il*, *elle*), esetleg mutató determinánssal ellátott főnevekkel (*cet homme*, *cette femme*). A férfi neve, Chauvin, csak később, bemutatkozásakor derül ki. A referensek azonosítása tehát – az egyértelmű korreferencia révén – nem hagy kétséget; ugyanakkor az őket idéző anaforikus kifejezések rendkívül „takarékosak", a szigorú azonosításon kívül általában nem tartalmaznak minősítést, kivéve egy jelentőségteljes utalást a hősnőre, mely az utolsó találkozáskor mintegy összefoglalja a helyzetet a többi vendég ki nem mondott szavaival: „ez a házasságtörő asszony" (*cette femme adultère*, 155). A regényben persze előfordulnak másfajta anaforák is, melyek akár a mindennapi szövegekben is a legnagyobb természetességgel adódnak. Ilyen az asszociatív anafora: „a kávésnő", „a pult" mint a 'kávéház' fogalmi keretébe tartozó alkotóelemek; továbbá a mondatban vagy hosszabb szakaszban ábrázolt helyzet névszói tömörítésére szolgáló konceptuális anafora: a gyilkosság körüli izgatottság több bekezdésnyi leírása végén a kíváncsiskodók tömegét megbénítja „a látvány" (*le spectacle*, 23). Mindent egybevetve a *Moderato cantabile* anaforikus utalásrendszere világos, egyértelmű, biztosítja a referenciális folytonosságot, ezzel pedig a gördülékeny olvashatóságot, ami a későbbi regényekben már kérdésessé válik.

Az igazán újító művek, mint a *L'Amour*, sőt a korábbi, 1969-es *Détruire dit-elle* [= Lerombolni, mondja][23] már nem feltétlenül engedelmeskednek az anafora szövegalkotó szabályainak. Ez akkor is így van, ha a két regénykezdet – másmás módon – a klasszikus, *in medias res* mintát követi. A (20), (21) és (22) példák mutatták, hogy a *L'Amour* elbeszélője a három névtelen szereplőt először határozatlan főnévi csoporttal említi, de szinte azonnal átvált a referenciális azonosságot biztosító anaforikus személyes névmás (*il*, *elle*), másrészt a határozott főnévi csoport (*l'homme*, *la femme*) használatára. A két férfi megkülönböztetése – nevek híján – az önmagában is értelmezhető <határozott főnévi csoport + vonatkozó mellékmondat> szerkezettel történik: *l'homme qui marche* [= a férfi, aki járkál] (8) és *l'homme qui regarde* [= a férfi, aki néz] (8). Ez a férfi lesz a későbbi „utazó", akinek az elbeszélő csak vonakodva, szinte kényszerűségből adja ezt az újabb elnevezést (megtartva a régit is):

(37) *Nous nommerons cet homme le voyageur – si par aventure la chose est nécessaire – à cause de la lenteur de son pas, l'égarement de son regard*. [= Ezt a férfit az utazónak fogjuk nevezni – ha véletlenül a dolog szükséges lenne – lépteinek lassúsága és tekintetének révetegsége miatt.] (13–14)[24]

[23] A regényből még 1969-ben film készült; ez volt az első film, melyet Duras maga rendezett.

[24] A Duras-stílus egyik jellemző vonására érdemes felfigyelnünk ebben a példában is, nevezetesen az elvont kifejezésmódra: mint a tulajdonságok főnévi megnevezése („lassúság", „révetegség",

Kissé másfajta, de a modern regényben gyakran alkalmazott *in medias res* indítással kezdődik a *Détruire dit-elle*, melyben egy szálloda (vagy szanatórium?) vendégei között egy férfi és egy nő – aki ismeretlenül is a férfi kitüntetett figyelmének tárgya – hosszabb ideig kizárólag az *il* és *elle* személyes névmásokkal van megnevezve, folytatólagos azonosításuk azonban így is kielégítő, főképp kettejük megkülönböztetése által:

(38) *Il y a six jours quand il est arrivé elle était déjà là, le livre devant elle et les pilules* […]) [= Hat napja, amikor a férfi megérkezett, a nő már itt volt, előtte a könyv és a tabletták […]] (10)

Ezek az antecedens nélküli anaforikus kifejezések – melyek talán inkább a helyzetből értelmezhető deiktikumoknak foghatók fel – mindaddig zavartalanul működnek, amíg fel nem tűnik a szállodában egy újabb férfi és egy újabb nő, akik egy ideig szintén csak az épp elfogadható névmási azonosításban és megkülönböztetésben részesülnek. Ekkor azonban a két-két azonos nemű szereplő megkülönböztetése néha – szándékoltan – szinte lehetetlen, de legalábbis kérdésessé válik egy hosszabb (több oldalnyi) szakaszban, melynek itt az elejét idézem:

> *Neuf heures, crépuscule, crépuscule dans l'hôtel et sur la forêt.*
> *– Vous permettez?*
> ***Il** relève la tête et **le** reconnaît. **Il** a toujours été là, dans cet hôtel, depuis le premier jour. **Il l'**a toujours vu, oui, soit dans le parc, soit dans la salle à manger, dans les couloirs, oui, toujours, sur la route devant l'hôtel, autour du tennis, la nuit, le jour, à tourner dans cet espace, à tourner, seul.* (14–15)[25]

Már a „Megengedi?" kérdés után következő mondat is meghökkentő, és kis időre megakasztja az olvasást, mert minden előzmény nélkül új, egyelőre azonosítatlan szereplőt jelent be az azonosítást elvben feltételező második *il* névmással, illetőleg már az első mondatban lévő *le* tárgyi személyes névmással. Ismét deiktikumként kell tehát felfognunk ezt a szokásosan anaforikus kifejezést, és az ábrázolt helyzetet elemezve próbálhatjuk meg azonosítani a két férfit a nehezen induló (idéző mondatok nélküli) párbeszéd során. Két kérdés–felelet forduló után egyikőjük elhallgat (*Il se tait*, 15), de hogy ki, azt csak az elbeszélő ezt megelőző közbevetéséből lehet valószínűsíteni: *Elle se lève. Elle passe*. [= A nő

„lassú léptei", ill. „réveteg tekintete" helyett), vagy mint az itt egyébként ritka konceptuális anafora, melynek „a dolog" (*la chose*) szintén a lehető legelvontabb névszói megvalósulása.

[25] Kilenc óra, félhomály, félhomály a szállodában és az erdőn.
– Megengedi?
Felemeli a fejét és felismeri. Mindig is ott volt ebben a szállodában, az első naptól. Látta is mindig, igen, akár a parkban, akár az ebédlőben, a folyosókon, igen, mindig, az úton a szálloda előtt, a teniszpálya környékén, éjjel-nappal, amint jár-kel ebben a térben, jár-kel, egyedül. (Saját fordításom.) A hosszabb jelenetet részletesen elemeztem egy korábbi tanulmányomban (Skutta 2002).

feláll. Kimegy.] (15), ugyanis a nő mozgása feltehetően az őt folyton néző férfi figyelmét vonta magára, aki így „kiszállt" a beszélgetésből. A hallgatás után következő megszólaló azonossága szintén bizonytalan, de egy újabb elbeszélői közbeszólás, *Sa voix est vive, presque brutale*. [= Hangja éles, szinte durva.] (15) – anélkül, hogy azonosítást tartalmazna – a figyelmes olvasó emlékezetébe idézhet egy korábbi jelenetet, melyben már szerepelt „egy hang" (*une voix*, 12), majd „ugyanaz a hang" (*la même voix*, 13), amely „éles, szinte durva" volt, s amely egy ismeretlen férfitól származott. Ebből a visszafelé olvasásból azonosítható a hallgatás utáni megszólaló, aki tehát az újonnan belépő férfi szereplő. Igaz, hogy később mind a négy szereplő kap nevet, a „régiek" Max Thor és Élisabeth Alione, az „újak" Stein és Alissa, Max Thor felesége, s ez valamennyire megkönnyíti a névmáshasználat értelmezését is, de az olvasó időnként továbbra is elbizonytalanodik, és állandó készenlétben kell tartania figyelmét és szövegemlékezetét.

A *L'Amour*, amely végig névtelenségben hagyja a szereplőket, talán ennél is messzebb megy a referenciális bizonytalanság fenntartásában, amit akár referenciális lebegésnek is nevezhetnénk. A *Détruire dit-elle* zárt teréhez képest ennek a műnek a tér-idő szerkezete – a végtelenség, a lassúság, a jelen és a múlt egymásba játszása – eleve képlékenyebbé teszi a szereplők környezetét és létezését, s ebben a két férfi még nehezebben azonosítható. Hiszen a még kezdetben világos megkülönböztetés, „a férfi, aki járkál" és „a férfi, aki néz" később elmosódik, mert a járkáló is néz, a néző is járkál, ez a legfőbb tevékenységük, és sokszor távoli szövegelőzményhez kell – vagy kellene – visszatérnünk, hogy kiderüljön a szereplő azonossága.

De vajon kell-e valóban, nem jobb-e az olvasó szempontjából, ha nem akar mindenáron pontosan eligazodni a szövegben, bosszankodni azon, hogy nem tudja, éppen ki járkál, néz és beszél? Hiszen maguk a művek is azt sugallják, maradjon meg ez a lebegés, sőt egyes mondataik ezt teljesen nyilvánvalóvá teszik. A *Détruire dit-elle* szereplői gyakran többes szám első személyben beszélnek magukról, a *nous* [= mi] személyes névmással összemossák magukat a többi szereplővel: *Nous sommes les derniers tous les soirs*. [= Minden este mi va-gyunk az utolsók.] (15), – *Je dors mal. Je suis comme vous. – Nous dormons mal*. [= – Rosszul alszom. Olyan vagyok, mint maga. – Rosszul alszunk.] (25) A szereplők közötti határok eltűnése ennél is mélyebb: Max Thor, az író mondja feleségének, Alissának, hogy „Stein néz helyettem. Azt írnám le, amit Stein néz.", Alissa a tükör előtt állva, Élisabeth Alione mellett, megállapítja, mennyire hasonlítanak, Stein pedig Alissáról mondja, hogy „azt érzi, amit a másik érez". És mindehhez jön még a *L'Amour* „utazójának" gondolata: […] *ne comprenez rien, dites-vous que vous serez alors au plus près de* […] *„l'intelligence"*. [= […] ne akarjon semmit felfogni, gondolja azt, hogy akkor lesz legközelebb […] a „megértéshez".] (43)

4. Összegzés

E tanulmány igyekezett bemutatni négy olyan fontos szövegszerkesztési eljárást, amely Marguerite Duras költői prózájának különösségét, a „szaggatott folytonosság" benyomását kelti az olvasóban. Ezek az eljárások nem ismeretlenek a mindennapi nyelvi érintkezésben, épp ellenkezőleg, a hiányos mondat, a kötőszó nélküli mellérendelés, az ismétlés, de még a pontatlan anaforikus utalás is gyakran előfordul anélkül, hogy ez a megértést nehezítené, hiszen a beszédhelyzet segítségével kiküszöbölhetők az esetleges félreértések. Duras műveiben viszont ez a négy szövegalkotó jelenség szándékoltan és egyesült erővel száll szembe a hagyományos próza „simaságával", a könnyű olvasás lehetőségével.

Duras stílusának forrása esetleg magyarázható egy fontos életrajzi vonatkozással: az írónő Indokínában született, tizennyolc éves koráig ott élt, és játszótársaitól megtanulta a vietnami nyelvet, amelyben a szónak nagyobb az önállósága, mint a franciában, a szójelentéseket pedig gyakran a kiejtés dallamából lehet felismerni.[26] Mindezt el is fogadhatjuk, ugyanakkor bizonyára ott munkál a művekben az írói szándék, hogy ez az egyéni és szokatlan írásmód, az egymástól elszakított, sokszor szabálytalan mondatok halmozása lassú és figyelmes olvasásra késztesse az olvasót, aki így egyszerű befogadóból maga is alkotójává válhat egy olyan műnek, amely a többrétegű szaggatottság ellenére különös és egységes hangulatot áraszt.

Irodalomjegyzék

APOTHÉLOZ, D. 1995. *Rôle et fonctionnement de l'anaphore dans la dynamique textuelle.* Genève–Paris: Droz.

BOUTHORS-PAILLART, C. 2002. *Duras la métisse. Métissage fantasmatique et linguistique dans l'œuvre de Marguerite Duras*. Genève: Droz.

CRIPPA, S. 2020. *Marguerite Duras*. Saint-Denis: Presses Universitaires de Vincennes.

HAASE ZS. 2020. A szöveggé szerveződés típusai. Szövegstruktúra és anaforikus utalás. In: Dobi E.–Andor J. (szerk.): *Officina Textologica 21. Tanulmányok Petőfi S. János emlékére.* Debrecen: Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 70–84.

HALLIDAY, M. A. K.–HASAN, R. 1976. *Cohesion in English.* London: Longman.

KLEIBER, G. 1994. *Anaphores et pronoms.* Louvain-la-Neuve: Duculot.

KLEIBER, G. 2001. *L'anaphore associative.* Paris: Presses Universitaires de France.

[26] Erről a nyelvi háttérről és hatásról részletes bemutatást ad Bouthors-Paillart (2002: 163–229). A durasi nyelv „zenéjéről", a helyes beszéd retorikájának („la rhétorique du vouloir bien dire") elutasításáról ld. Crippa (2020: 8).

PETŐFI S. J. 2004. *A szöveg mint komplex jel.* Budapest: Akadémiai K.
PETŐFI S. J. 2009. *Officina Textologica 15. Egy poliglott szövegnyelvészeti-szövegtani kutatóprogram II.* Debrecen: Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
RIEGEL, M.–PELLAT, J.-C.–RIOUL, R. 2009. *Grammaire méthodique du français*. Paris: Presses Universitaires de France.
SKUTTA F. 2002. A személyes névmás – elválaszt vagy összeköt? A névmási utalás jellegzetességei egy Duras-regényben. In: Andor J.–Benkes Zs.–Bókay A. (szerk.): *Szöveg az egész világ. Petőfi Sándor János 70. születésnapjára*. Budapest: Tinta K. 448–462.
SKUTTA F. 2020. Művészetek ötvöződése Marguerite Durasnál. *Literatura* 46. évf. 4. sz. 447–462.

Források

DURAS, M. 1958. *Moderato cantabile*. Paris: Minuit.
DURAS, M. 1969. *Détruire dit-elle.* Paris: Minuit.
DURAS, M. 1971. *L'Amour*. Paris: Gallimard.
DURAS, M. 1973. Moderato cantabile. In: Duras, M.: *Naphosszat a fákon. Három kisregény.* (ford. Gyergyai A.) Bukarest: Kriterion K. 69–134.

Broken Continuity in Marguerite Duras' Prose

This paper aims to describe certain grammatical and textual features of Marguerite Duras' prose, which give a curious impression of broken continuity of composition. Two sets of phenomena are examined, which, in some way, threaten textual coherence: on the one hand, structures characterized by the absence of one or several syntactic elements (*ellipsis*, *juxtaposition*), and on the other, problematic realizations of referential continuity (*repetition*, *anaphora*). The analysis shows the evolution in Duras' work from a relatively traditional writing (*Moderato cantabile*, 1958) towards a personal style and a unique atmosphere (*Détruire dit-elle*, 1969; *L'Amour*, 1971), which – with its uncertainties of interpretation – involves the reader in the construction of meaning.

7.
Folytonosság, megszakítottság és elhatárolás az evangéliumokban és fordításukban

KISS SÁNDOR

1. Bevezetés

„A mondatokat nem jellemzik sem tipikus környezetek, sem használati szabályok." Így fogalmazta meg Émile Benveniste azt az ugrást, amelyet a mondatokból felépülő szövegvilág jelent az egymásba integrálódó nyelvi szintek – fonológia, morfológia, szintakszis – kódolt világához képest.[1] Az idézett tanulmány, amelyben Benveniste keresi mondat és szöveg szembeállításának pontos kritériumait, beletartozik a nyelvészeti kérdésfeltevéseknek abba a vonulatába, amely az 1960-as évektől kezdve megpróbálta rendszerezni a szövegszerűség formális ismérveit. A megközelítések sokféleségéből emeljük ki Roland Harweg nézetét, mely szerint a szöveget a szintagmatikus helyettesítések megszakítatlan sora jellemzi (a szerző tehát az anaforikus funkciót extrapolálja az egész szövegre)[2], valamint – a prágai iskola korábbi eredményeire támaszkodó – Jan Firbas érvelését a már ismert és újonnan bevezetett mondatelemek utalási hálózatáról és az általuk megvalósított „kommunikatív dinamizmusról".[3] A szöveg belső egysége természetesen a benne található jelek és jelsorok összefüggésein múlik – ezeknek az összefüggéseknek a lényegét keresik a most megidézett állásfoglalások is. Tekintettel azonban a nyelvi közlemény linearitására, a szövegszakaszok összekapcsolása, lezárása és új szakaszok indítása önálló funkcióként jelenik meg a szöveg felépítésében, megteremtve a tagolás logikai változatosságát, amely a helyettesítések, ismétlések és utalások együttesével párhuzamosan, bár kétségkívül ettől nem függetlenül működik. Mármost ennek a tagoló funkciónak a kihasználtsága feltűnően érinti a közlemény stílusát, elsősorban abból a szempontból, hogy mennyire van szemantikailag megterhelve (a tagolásban részt vevő elemek mennyiben hordoznak önálló jelentést, helyettesíthetők-e egymással, elhagyhatók-e). Más oldalról ez azt jelenti, hogy felmerül a kérdés: a szövegben jelen lévő utalások hálózata mennyire kívánja meg vagy milyen mértékben teszi redundánssá a határpontokon szereplő kapcsoló morfémákat és morfémasorokat

[1] „Les phrases n'ont ni distribution ni emploi" (Benveniste 1966: 129).
[2] Harweg 1968: 148.
[3] Firbas 1971.

(tehát mellérendelő kötőszókat és a hozzájuk hasonlóan működő nyelvi eszközöket).[4]

2. A folytonosságot jelző apparátus a kiválasztott korpuszban

2.1. A problémának ezt az absztrakt megfogalmazását szeretnénk konkrétabbá tenni egy empirikus vizsgálattal, amelyhez bizonyos tagolási sajátosságok révén kínálkozik az evangéliumok szövege. A vizsgálatba természetesen beletartozik a kontrasztív szempont, hiszen tanulságosnak bizonyulhat a görög eredetit összevetni latin és magyar átültetésével. A perspektívát megfordítva: keressük az evangéliumok szövegtagolási sajátosságait a Károli-biblia legrégibb változatában (1589) és ezek előképét a görög és a latin korpuszban. A vizsgálat során célszerű megkülönböztetni a szövegek tisztán elbeszélő, magyarázó-érvelő és dialogikus részleteit.

2.2. Ami először az elbeszélést illeti, feltűnő vonása a szövegnek, hogy az eseménysor megjelenítéséhez gyakran nem elegendő a mondatok egymásutánja (holott a szöveg linearitása a narratív igealakok használata révén ikonikusan amúgy is ábrázolná az idő haladását). A narrátor szükségét érzi – mint látni fogjuk, részben a klasszikus görög stílushagyomány nyomán –, hogy egyes pontokon, sőt akár hosszabb részleteken át a folytonosságot megerősítse kötőszók és más kapcsolóelemek beiktatásával – még akkor is, ha a mondatok egyébként anaforikusan is kapcsolódnak egymáshoz. Ilyen kötőelemek sokszor a nem-narratív részletekben is feltűnnek.

2.2.1. Legegyszerűbb megoldásként természetesen az *és* kötőszó jön számításba – idézzük találomra a következő mondatsort: Márk 3,1–4 *Et introiuit iterum in synagogam. Et erat ibi homo habens manum aridam; et obseruabant eum, si sabbatis curaret illum, ut accusarent eum. Et ait homini habenti manum aridam: „Surge in medium”. Et dicit eis:…* A szövegrész görög előképében ugyanilyenek az anaforikus viszonyok, de a *καί* kötőszó is pontosan úgy helyezkedik el, mint latin fordítása, az *et*; pusztán logikai síkon a mellérendelés explicit kifejezése semmit sem ad hozzá a szövegrész jelentéséhez. A magyar fordítás mindenütt megtartja az *és* kapcsolóelemet, csak egy ponton helyettesíti *akkor*ral:

[4] A nyelv szemantikai rendszerének „textuális komponenséről” ld. Halliday–Hasan 1976: 328. Mint minden szövegelemzésben, természetesen a mi vizsgálatunkban is felmerül az a kérdés, hogy a mellérendelő elemek mennyiben maradnak egy mondat keretén belül, és mikor vezethetnek be új mondatokat; látni fogjuk, hogy az a lineáris elbeszélés, amelyet itt megpróbálunk jellemezni, számos olyan mellérendelő típusú elemet használ, amelyek új mondatot jeleznek. A mondattani és stilisztikai irodalomban sok szó esett kötőszó és határozószó különbségéről és a mellérendelő kötőszók adverbiális eredetéről; a régebbi kutatások összefoglalásához ld. Gérald Antoine klasszikus munkáját a mellérendelésről (1958: 315–323).

És bemene viszontag az zsinagógába, és vala ott egy megszáradott kezű ember. És figyelmeznek vala rája, ha szombat napon meggyógyítaná azt, hogy őtet vádolhatnák. Akkor mondá az megszáradott kezű embernek: kelj fel, állj középre. És mondá azoknak: ... [az első mondatban a *viszontag* kifejezés (modernebb változatban: *ismét* = πάλιν = *iterum*) szintén anaforikus, távolabbi előzményre utal vissza]. A folytonosságnak erre a megszokott jelzésére mintegy további megerősítésként rakódhatnak rá olyan időhatározószók, amelyek eredeti jelentésük szerint gyors rákövetkezést jelentenek, az *és*-sel alkotott kapcsolatuk azonban inkább kötőszóként viselkedik. Ilyen kapcsolat a καὶ εὐθύς = *et statim*, amely gyakorisága révén egyes részletekben külön stílusjegynek tűnik. Így Márk szövegében az 1. részben Jézus megkeresztelésétől kezdve: Márk 1,10 *Et statim ascendens de aqua uidit apertos caelos*; 1,12 *Et statim Spiritus expellit eum in desertum*; stb. A magyar szöveg legtöbbször az *és azonnal* kapcsolatot választja: 1,10 *és azonnal feljővén a vízből, látá az egeket megnyilatkozni*; 1,12 *és azonnal az lélek elragadá őtet az pusztába* (változat: 1,30 *és mindjárást*). A példákat még ugyanebből a részből véve a καὶ εὐθύς fordításának változata szinonim kifejezéssel *et protinus*. Például: 1,18 *Et protinus, relictis retibus, secuti sunt eum*; Károlinál *és azok mindjárást elhagyván az ő hálójukat, követék őtet*.

2.2.2. Az *és* kötőszóhoz mint legegyszerűbb mondatközi kapocshoz képest nehéz pontosan meghatározni annak a – szintén igen gyakori – kötőszónak az értékét, amely nem csupán kapcsoló jelentésű, hanem egyben arra is utal, hogy valamilyen újdonság következik. Ez a jellegzetesen továbbvivő elem – hívhatjuk *kontinuátor*nak – a görög δέ, illeve latin és magyar fordítása, az *autem* és a *pedig*. Az említett szavak – az *és* kötőszótól eltérően – mindhárom nyelvben a mondat második helyén állnak (a magyarban tehát nem az első helyen álló, ellentétes-megengedő *pedig*-ről van szó)[5]. Az olvasó vagy hallgató stilisztikai benyomása szerint egyszerre van jelen az előző kontextusra történő támaszkodás és a mondanivalónak ehhez illeszkedő továbbvitele: Lukács 2,18-19 καὶ πάντες οἱ ακούσαντες ἐθαύμασαν περὶ τῶν λαληθέντων ὑπὸ τῶν ποιμένων πρὸς αὐτούς· ἡ δὲ Μαριὰμ πάντα συνετήρει τὰ ῥήματα ταῦτα συμβάλλουσα ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτῆς = *Et omnes, qui audierunt, mirati sunt de his, quae dicta erant a pastoribus ad ipsos. Maria autem conseruabat omnia uerba haec conferens in corde suo = és mindenek, az kik hallák, csodálkozának azokon, az melyeket az pásztorok nekik mondottanak vala. Az Mária pedig mindezeket magában tartja vala, és azokat az ő szívében forgatja vala*. Tartalomtagoló szerepe szerint a δέ / *autem* / *pedig* bevezethet egy olyan megjegyzést, amely egy előző eseménysor következményére utal, mint a most idézett szövegrészben (a pásztorok megtalálják a gyer-

[5] A görögben a második hely a névelő utáni pozíció is lehet, mint az itt következő példában ἡ δὲ Μαριὰμ.

mek Jézust, és elhirdetik, amit láttak), de megadhatja új, még elbeszélendő események keretét is. Példa lehet János evangéliuma 5. részének eleje, a helyszín megjelölése: János 5,2 *vagyon pedig Jeruzsálemben ... egy halastó*; szereplő színrevitele, akire a csodatétel irányulni fog: 5,5 *vala pedig ott egy ember, ki harmincnyolc esztendőtől fogva való betegségbe fekszik*; időmegjelölés (különös tekintettel arra, hogy Jézus megszegi a szombati gyógyítási tilalmat): 5,9 *az napon pedig szombat vala* (5,2 *Est autem Hierosolymis ... piscina*; 5,5 *Erat autem quidam homo ibi triginta et octo annos habens in infirmitate sua*; 5,9 *Erat autem sabbatum in illo die*; a mondatkezdetek a görögben: 5,2 Ἔστιν δὲ ἐν τοῖς Ἱεροσολύμοις … 5,5 ἦν δὲ τις ἄνθρωπος ἐκεῖ … 5,9 Ἦν δὲ σάββατον …). A δέ szócska használatát illetően szövegeink kódexhagyománya ingadozhat: Márk 10,27 ἐμβλέψας (δὲ) αὐτοῖς ὁ Ἰησοῦς λέγει csak a kéziratok egy részében található δέ-vel. A latin fordítás kihagyja, a magyar beiktatja a továbbvivő elemet: *Intuens illos Iesus ait = rájuk tekintve pedig Jézus mondá*.

2.2.3. Miközben a δέ/*autem*/*pedig* elem alapvetően kontinuátorként működik, érthető módon magára ölthet specifikusabb szemantikai értékeket. Legkézenfekvőbb a szembenállás kifejezése egy alternatíván belül: Lukács 22,67–68 ἐὰν ὑμῖν εἰπω, οὐ μὴ πιστεύσητε· ἐὰν δὲ ἐρωτήσω, οὐ μὴ ἀποκριθῆτε = *Si uobis dixero, non credetis; si autem interrogauero, non respondebitis mihi = ha mondandom nektek, nem hiszitek. Ha pedig kérdendelek is, ugyan nem feleltek énnekem*. Előfordul, hogy a narrátor – mintegy zárójelbe tett – magyarázatban használja ugyanezt az eszközt, akár Jézus szavainak értelmezésére (János 2,21: Jézus mondja, hogy ha lerombolnák a templomot, ő harmadnapra felépítené azt – értelmezés a feltámadásra utalva: *ő pedig szól vala az ő testének templomáról*, az eredeti szövegekben *Ille autem dicebat de templo corporis sui*, hasonlóan a görög mondatkezdet ἐκεῖνος δὲ ἔλεγεν), akár Jézus tanítási módszerének jellemzésére (Márk 4,34 *példabeszéd nélkül pedig nem szól vala nekik*, vö. *sine parabola autem non loquebatur eis*, a görögben az elöljáró után helyezett kontinuátorral: χωρὶς δὲ παραβολῆς).[6]

2.2.4. Ha a δέ elemnek nincs az adott kontextusban különlegesebb szemantikai értéke, tehát csupán kontinuátorként működik, a fordítás átcsúszhat a szemantikailag teljesen jelöletlen *és* kötőszóba, vö. Máté 2,8 (szereplő beszédében) ἐπὰν δὲ εὕρητε = *et cum inueneritis = és minek utána megtaláljátok*. Az ilyenfajta jelenség természetesen ritka, hiszen a szakrális szöveg fordításában szabadság nem engedhető meg, csak alkalmazkodás a célnyelv grammatikai szabályaihoz; mindamellett a latin fordító a kontinuátor helyett folyamodhat explicit névmási

[6] Ugyanezen kötőelem segítségével szerkesztett fontos kiegészítő megjegyzés Jézus halálra ítélésének elbeszélésében: János 18,40 ἦν δὲ ὁ Βαραββᾶς ληστής. = *Erat autem Barabbas latro = ez Barabás pedig vala tolvaj*.

utaláshoz, ha enélkül nem érzi koherensnek a mondatkapcsolódást. A következő példában egy tárgyatlan ige befejezett melléknévi igenevével szerkesztett önálló participiális mellékmondat (ún. genitivus absolutus) okozott neki nehézséget, amit nem tudott szó szerint átültetni latinra, ezért igenév helyett verbum finitumot és a tagmondatok közötti átvezetésül vonatkozó névmást használt: Máté 2,13 Ἀναχωρησάντων δὲ αὐτῶν megoldása *Qui cum recessissent* 'akik [ti. a napkeleti bölcsek] miután hazatértek'; a magyarban lehetséges lett volna egy *ők hazatérvén* típusú igeneves szerkezet, de Károli is ragozott igét használ, igaz, a kontinuátor megőrzésével: *minek utána pedig megtértenek volna*[7]. Döntése indokolt a világosság jegyében, mivel az igenevet követő főmondatnak új alanya lesz: *minek utána pedig megtértenek volna, íme az Úrnak angyala megjelenék Józsefnek álomba*. Másutt is megfigyelhető, hogy a görög anaforikus mutató névmással egyenértékű vonatkozó névmás elég erős kapocs a latin fordító számára, aki ezért megtakaríthatja a kontinuátort: Máté 2,14 ὁ δὲ ἐγερθεὶς παρέλαβεν τὸ παιδίον = *Qui consurgens accepit puerum* (hasonlóan Máté 2,21). A magyar fordítónak a *pedig* használata nem okoz nehézséget, viszont – szintén a világosság kedvéért – a névmást főnévvel helyettesíti: *az József pedig felkelvén, vevé az gyermeket* (a csaknem szó szerint ismétlő 2,21-ben egyébként a szövegösszefüggésnek megfelelően „értelmezi" a kontinuátort: *József azért felkelvén vevé az gyermeket*).

2.2.5. Visszatérve itt egy korábbi megjegyzésünkhöz, megállapíthatjuk, hogy az evangéliumokat jellemző szövegalkotás természetesen bizonyos mértékig örökli a klasszikus görög irodalmi stílusnak egy alapvető sajátosságát: az egymást követő mondatokban valahogyan explicitté kell tenni a kapcsolódást az előző mondathoz, kötőszókkal vagy kontinuátorokkal, az anaforikus utalásokon túl is.[8] Ezt a szabályt vagy inkább erős tendenciát a klasszikus szövegekben is el lehetett olykor hanyagolni, kihasználva az implicit mondatközi kapcsokat; az újszövetségi görög itt még több szabadságot enged meg magának, főként a nem narratív szekvenciákban, amilyenek a dialógusok és általában az élő beszéd egyenes leképezései vagy a narrátori eszmefuttatások és kommentárok. Magukban az elbeszélő szekvenciákban is fedezhetünk fel engedményeket a klasszikus szokásokhoz képest, így például dialógusokban az idéző mondatok nem tartalmaznak kötelezően kontinuátort: János 7,20–21 ἀπεκρίθη ὁ ὄχλος … ἀπεκρίθη Ἰησοῦς = *Respondit turba … Respondit Iesus = felele az sokaság … felele Jézus*.[9] A kap-

[7] A feltételes mód itt és későbbi példákban is a mellékmondatiság jelzése a latin mintának megfelelően. Úgy tűnik, Károli alapvetően a latin szövegből dolgozott, de a görög eredeti figyelembe vételével.

[8] Ld. erről Denniston monográfiáját, 1954: p, XLIII.

[9] Mintegy a stiláris szokáshoz alkalmazkodva a magyar szöveg ilyen kontextusban beiktathat kontinuátort akkor is, ha az a görög eredetiben és latin fordításában egyaránt hiányzik: Márk 10,29 *fe-*

csolódás kifejezésére a korábbi szokásokhoz képest megnövekedett a mellérendelést egyéb árnyalatok nélkül kifejező καί gyakorisága, ami a spontán szóbeli elbeszélés hatását mutatja, hasonlóan az *és* kötőszó halmozásához a nem irodalmi magyar beszédmódban. A gondozott latin és magyar szövegekben természetesen szintén megnyugtatóan kell jelezni a mondatok tartalmának kapcsolódását, az anaforikus alapú visszautaló hálózat azonban nem szorul mindig külön utalószavak segítségére.

2.2.6. A mondatközi kapcsolatok természetesen árnyaltabbak, minthogy az *és* kötőszó, valamint a (második helyen álló) *pedig* kontinuátor használata elegendő volna minden narrátori szándék leképezésére a szövegfolytonossági funkció megvalósulása során. Feltűnő ezen a ponton, hogy a görög δέ szócskát a latin szöveg olykor az *at* kötőszóval adja vissza, amelynek enyhén ellentétes jelentése van: ‘de/mindamellett’; a mondat elején áll, nem a kontinuátor-szerepre jellemző második helyen. Használatát értelmezhetjük a fordító kreatív beavatkozásaként; említsük példaként Péter jól ismert tagadó válaszait Jézus elfogatása után, amelyeket mind a négy evangélium feljegyez, közülük Máté, Márk és Lukács elbeszélésében egyaránt megtalálható az *at* mint a δέ megfelelője, mintegy a helyzet drámaiságának érzékeltetésére. Idézzük Márkot (14,67–70): „*Et tu cum hoc Nazareno, Iesu, eras!” At ille negauit dicens ... Et ancilla, cum uidisset illum, rursus coepit dicere ...: „Hic ex illis est!” At ille iterum negabat* (var. *negauit*) – az eredetiben ὁ δὲ ἠρνήσατο és ὁ δὲ πάλιν ἠρνεῖτο; hasonlóan δὲ = *at* a párhuzamos szövegrészekben. Károli megőrzi a kontinuátort: *te is az nazaretbeli Jézussal valál. Ő pedig megtagadá mondván ... És mikor az leányzó ismét látta volna őtet, mondá ... ez egyik azoknak. Ő pedig ismét megtagadá* (a párhuzamos részekben ugyanígy).

2.2.7. Nehezebb megmagyarázni a δέ szócskának egy másik latin fordítását, amely a magyar szövegben szintén nem hagy nyomot, és a latinban is ritka. A (szintén második helyen álló) *uero* elemről van szó, amely enyhe ellentéttel fejezi ki a szövegben új téma megjelenését, valamely korábbi rematikus kifejezés témává alakítását. A most idézett, környezetétől elég élesen elkülönülő jelenet bevezető mondatában szükséges, hogy *Péter* a téma szerepét töltse be: Máté 26,69 *Petrus uero sedebat foris in atrio = az Péter pedig ül vala kívül az palotában*; a görög mondat eleje hasonlóképpen ὁ δὲ Πέτρος. Ugyanez a tematikus váltást hangsúlyozó elem egyébként dialógusban is megtalálható: Márk 8,29 (Jézus kérdezi tanítványaitól, kinek gondolják őt az emberek, majd:) *Vos uero quem me dicitis esse?* Egyszerű kontinuátori megfelelőkkel a görögben: ὑμεῖς δὲ τίνα με

lelvén pedig Jézus mondá = respondens Iesus ait (var. *ait Iesus*); kontinuátor nélkül a görögben is. A kapcsolódást talán változatosabbá kívánja tenni egy-egy időhatározói kontinuátor beiktatása: Márk 11,14 *akkor Jézus felelvén mondá* (‘és’ kötőszóval a görögben és a latinban).

λέγετε εἶναι*;* (hasonlóképpen a magyarban: *ti pedig kinek mondotok engemet?*).[10] A *uerus* 'igaz, valódi' melléknévből származó *uero* elem jelentésfejlődése jól példázza a lexikai elemek grammatikai jelentésének kialakulását.

2.2.8. Eddig olyan mondatközi kapcsolóelemekről volt szó, amelyek alapvetően továbbvivő szerepűek, és csak alkalomszerűen telítődnek konkrétabb szemantikai tartalmakkal. Mindamellett ezek a tartalmak – és közöttük elsősorban az okszági viszony – kifejeződhetnek specifikusabb eszközökkel is, amelyek ugyanakkor a mondatkapcsolásról is gondoskodnak. Pontos jelentésük ingadozhat, jelenlétük azonban fontosnak látszik a szövegfolytonosság jelzése szempontjából. Az említett szemantikai ingadozás jellemzi a – nem nagyon gyakori – οὖν = *ergo* (második helyen álló) kapcsolóelemet, amelynek kétségkívül van magyarázó jelentése: egy már idézett kontextusban, ahol Jézus a templom újjáépítéséről beszél. Miközben testének feltámadására gondol, a narrátor egy magyarázat utólagos megerősítésére használja a szóban forgó elemet: János 2,22 ὅτε οὖν ἠγέρθη ἐκ νεκρῶν, ἐμνήσθησαν οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ ὅτι τοῦτο ἔλεγεν = *Cum ergo ressurexisset a mortuis, recordati sunt discipuli eius quia hoc dicebat = mikor azért feltámadott volna az halálból, megemlékezének az ő tanítványai, hogy ezt mondotta volna nekik*. A most idézett 'és valóban' típusú jelentés helyett a szokásosabb 'tehát' értelemben találjuk az οὖν = *ergo* = *azért* kapcsolást a következő részletben, Jézus érvelésében (itt tehát nem narratív szövegrészben): Máté 6,22–23 *Lucerna corporis est oculus ... Si ergo lumen, quod in te est, tenebrae sunt, tenebrae quantae erunt = az testnek lámpása az szem ... hogyha azért az tebenned való világosság homályosság: az homályosság mennyivel nagyobb leszen* (az eredetiben εἰ οὖν τὸ φῶς). A narrációban egyaránt megtalálható a következményt kifejező (ugyanakkor továbbvivő) és a pusztán továbbvivő, merőben redundáns οὖν = *ergo* = *azért*: az első használatot szemléltetheti János 1,38–39 „ῥαββὶ … ποῦ μένεις;" λέγει αὐτοῖς· ἔρχεσθε καὶ ὄψεσθε. ἦλθαν οὖν καὶ εἶδαν ποῦ μένει = *„Rabbi ... ubi manes?" Dicit eis: „Venite et uidebitis". Venerunt ergo et uiderunt, ubi maneret = „rabbi ... hol lakozol?" és mondá nekik: jertek el és lássátok meg. Elmenének azért, és megláták, hol laknék*[11]; a második, logikai szempontból tartalmatlan, inkább talán időhatározói jellegű használatra

[10] A *uero* szócskának (jelentése 'valóban' → 'valójában' → 'más részről valójában') ezt a használatát „adversative connective"-nek nevezi Kroon 1995: 315. Ugyanakkor latin szövegegyüttesünkben *uero* poliszém elemként viselkedik, mivel a fordító választhatja magyarázó kötőszó visszaadására is: Lukács 22,2 *Et quaerebant ... quomodo eum interficerent; timebant uero plebem* 'valójában azért, mert' → 'ugyanis az volt a helyzet, hogy'. Az árnyalatot *uero* pontosabban visszaadja, mint a γάρ okhatározói kötőszó, mivel általános háttérről van szó, a habozás és keresés okáról: *keresnek vala módot abban, mi módon őtet megölhetnék, mert félnek vala az községtől* [újabb szövegben: *a néptől*].

[11] A magyar szövegben a körülményeket erőteljesebben megjelölő változat: Márk 13,35 *vigyázzatok annak okáért = Vigilate ergo*, ill. οὖν a görögben.

példa idéző mondatokban, válasz és új kérdés közé ékelve: János 2,18 Ἀπεκρίθησαν οὖν οἱ Ἰουδαῖοι καὶ εἶπαν αὐτῷ = *Responderunt ergo Iudaei et dixerunt ei = felelének azért az zsidók, és mondának neki*, majd ugyanebben a szövegrészben 2,20 εἶπαν οὖν οἱ Ἰουδαῖοι = *Dixerunt ergo Iudaei = mondának azért az zsidók*. Az οὖν = *ergo = azért* szócska működése világosan mutatja a mondatközi kapcsolóelemek kettős státusát: lehetnek egyszerre továbbvivők és logikai jelentés hordozói.

2.2.9. Határozottabb szemantikai profillal rendelkezik a γάρ = *enim* kapcsolóelem, amely általánosabb háttérrel magyaráz bizonyos eseményeket vagy helyzeteket. A görög és latin szócska egyaránt a mondat második helyére kerül; megtalálható a narrátor és a szereplők diskurzusában egyaránt. Illusztrációul szolgálhat először egy Jézusra vonatkozó (pszichológiai) megjegyzés a narrátortól: János 2,25 [Jézus nem szorult rá, hogy valaki megmutassa neki, milyen az ember:] αὐτὸς γὰρ ἐγίνωσκεν τί ἦν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ = *ipse enim sciebat quid esset in homine = mivelhogy ő jól tudná, micsoda volna az emberben* [modernebb változat: *mert magától is tudta, mi volt az emberben*]; valamint egy dialógus-részlet: János 3,2 [egy farizeus beszél Jézushoz:] οὐδεὶς γὰρ δύναται ταῦτα τὰ σημεῖα ποιεῖν ἃ σὺ ποιεῖς = *nemo enim potest haec signa facere, quae tu facis = mert senki nem teheti az jeleket, amelyeket te teszesz*. Természetesen ez a „magyarázó kötés" felveti a mellérendelés és alárendelés közötti különbségtétel kényes kérdését. A mai magyar nyelvben disztribúciós különbséget tehetünk a *mert* típusú alárendelő kötőszó és az *ugyanis* / *hiszen* / *tudniillik* mellérendelő kötőszavak között: főmondati rámutató szó csak az első típussal állhat párban (*azért ... mert*), és itt a kötőszó helye is rögzített (*ugyanis*, *tudniillik* szabadabban mozognak, bár *hiszen* nem). Használat tekintetében a *mert* kötőszó a sorozat „jelöletlen" („merkmallos") tagja, amely a többi tagot helyettesítheti. Így a *mert* használható a szövegnek azokon a pontjain is, ahol egyébként az *ugyanis* típus szokott általánosabb magyarázatokat szolgáltatni. A görögben a mondathatárt túl nem lépő magyarázó elem, tehát alárendelő okhatározói kötőszó a ('hogy' jelentésben is használt) ὅτι, a latinban többek között *(eo) quod*, *quia*, *quoniam*. A szorosabb okság jelölésére a görögben használatos a διά 'által / miatt' elöljáróval és semlegesnemű névelővel ellátott főnévi igenév és mellette ennek alanya tárgyesetté transzformálva: Lukács 2,4 διὰ τὸ εἶναι αὐτὸν ἐξ οἴκου καὶ πατριᾶς Δαυίδ; a latin fordítás a szoros okság figyelembe vételével, tehát azonos mondaton belül *eo quod* mellékmondati kötőszóval történik: *eo quod esset de domo et familia Dauid*. Károli szövegében a *mert* egyetemes kötőszó: megfelelhet a háttér-magyarázatot szolgáltató γάρ = *enim*-nek, mint a fentebb idézett János 3,2-ben (*mert senki nem teheti*), de a mondaton belüli magyarázatra is alkalmas, tehát működhet úgy, mint az előképekben ὅτι = *quia*: János 1,15 ὁ ὀπίσω μου ἐρχόμενος ἔμπροσθὲν μου γέγονεν, ὅτι πρῶτός μου ἦν = *Qui post me uenturus est, ante me factus est, quia prior me erat = aki énutánam jött, énná-*

lamnál feljebb becsültetett, mert énnálamnál méltóságosabb (*mert* ritkább szinonimája *mivelhogy*, mint fentebb, János 2,25).[12] Visszatérve mármost a γάρ = *enim* kapcsolóelemre, megállapíthatjuk, hogy alapvetően valamely helyzet teljesebb ábrázolását, a részletek pontosabb megértését segíti elő. Feltűnik olyan megjegyzésekben, amelyek a tanítványok félelmére vagy értetlenségére utalnak: Márk 6,49–50 *kezdének kiáltani, mert mindnyájan látják vala azt* [hogy Jézus a tengeren jár]*, és megháborodának*, az előképekben γάρ, ill. *enim*: *omnes enim eum uiderunt et conturbati sunt*; Jézus színeváltozásának leírásakor Péter szavainak kommentárja, majd magyarázata, mindkétszer ugyanazzal a kapcsolószóval: Márk 9,6 *mert nem tudja vala, mit szólna* [modernebb változat: *nem tudja vala, mit beszél*]*, mert megrémültenek vala = Non enim sciebat quid responderet, erant enim exterriti*, a γάρ kettős használatával a görögben.[13] Példa eseménysorba szervesen illeszkedő magyarázatra (a Keresztelő János megöléséhez vezető eseménysor): Márk 6,19–20 *az Heródiás pedig ... igyekezik vala őtet megölni, de nem lehet vala, mert az Heródes féli vala az Jánost = Herodias autem ... uolebat occidere eum nec poterat: Herodes enim metuebat Ioannem* (hasonlóképpen γάρ a görögben). Olyan kapcsolóelemről van tehát szó, amely fenntartja a (narrátori és szereplői) diskurzus folyamatát, abba beilleszkedik, ugyanakkor azonban – a szövegegyüttesben elég rendszeres módon – egy másik, értelmező síkot teremt. Ez utóbbi gyakran gyökerezik a mindennapi tudásban vagy tapasztalatban, és utalhat a közös, a szöveg címzettjei számára oly fontos ótestamentumi hagyományra is: Márk 7,10 [régi törvények idézését bevezetendő] Μωϋσῆς γὰρ εἶπεν = *Moyses enim dixit = mert Mózes azt mondja* (az ilyen típusú jelentést a mai magyar nyelvben leginkább a *hiszen* kötőszó közelíti

[12] Mindamellett a magyar fordító olykor igyekszik külön tartani a ὅτι = *(eo) quod* / *quia* és a γάρ = *enim* megfelelőit: míg az utóbbi, általánosabb magyarázatot alapvetően a *mert* közvetíti, szorosabb okság esetén más megoldások is találhatók. Érdekes példa a következő: Márk 9,41 *Quisquis enim potum dederit uobis calicem aquae in nomine meo, quia Christi estis, amen dico uobis: non perdet mercedem suam* (*enim* = γάρ, *quia* = ὅτι) = *mert valaki innotok adand nektek csak egy pohár vizet az én nevembe, azaz hogy Krisztusé vagytok, bizony mondom, el nem veszti az ő jutalmát* – Károli az alárendelő kötőszót nem fordítja *mert*-tel, ehelyett kibontja az *in nomine meo = Christi* azonosítást (*azaz hogy*). Szoros függésben álló okokat mutat be a görög és a latin szöveg egy hosszabb fejtegetésben: János 2,24-25 *Ipse autem Iesus non credebat semetipsum eis, eo quod ipse nosset omnes, et quia opus ei non erat, ut quis testimonium perhiberet de homine*; a görög az első okságban a főnévi igeneves szerkezetet használja (διὰ τὸ αὐτὸν γινώσκειν πάντας), ehhez kapcsolódik a második okság (καὶ ὅτι); a magyarban a második kötőszó hiányzik (*mivelhogy … és*): *Jézus pedig nem bízza vala magát azokra, mivelhogy mindeneket jól ismerne, és nem szükség volna, hogy valaki ő neki valamely emberről bizonyságot tenne.*

[13] A kapcsolóelem kettőzése a rémült lelkiállapot kifejezésére máshol is: Márk 16,8 *Et exeuntes fugerunt de monumento; inuaserat enim eos tremor et pauor, et nemini quidquam dixerunt, timebant enim* (az eredetiben hasonló elrendezés: εἶχεν γὰρ αὐτὰς τρόμος καὶ ἔκστασις … ἐφοβοῦντο γάρ) = *és nagy hamar elmenvén elfutának az koporsótól, mert az félelem és álmélkodás elfogta vala őket, és senkinek semmit nem szólnak vala, mert félnek vala*.

meg).[14] Bár a szöveg szakrális jellege megköti a fordító kezét, éppen a magyarázó mellérendelés és az okhatározói alárendelés között létrejövő átmeneti formák és általában a mondathatárok e területen adódó bizonytalansága okozhat különböző ingadozásokat a fordító által alkalmazott kötésekben. A γάρ kétszintű használatára más-más választ ad a két fordító ebben: Márk 11,18 ἐζήτουν πῶς αὐτὸν ἀπολέσωσιν· ἐφοβοῦντο γὰρ αὐτόν, πᾶς γὰρ ὁ ὄχλος ἐξεπλήσσετο ἐπὶ τῇ διδαχῇ αὐτοῦ. Jeromos a kötőelemek megkülönböztetésével expliciten jelzi a két szintet: *quaerebant quomodo eum perderent; timebant enim eum, quoniam uniuersa turba admirabatur super doctrina eius* (az *enim* kéziratvariánsa egyébként *autem*); Károli viszont csupán két szinonim kötőszót alkalmaz: *keresnek vala módot benne, mi módon elvesztenék őtet, mert félik vala őtet, mivelhogy az egész sokaság csodálkozik vala az ő tudományán.* A γάρ = *enim* oksági értéke egyébként annyira meggyengülhet, hogy a szócskát egyszerű továbbvivőnek érezzük: Márk 15,14 [Pilátus kérdezi a tömegtől, mivel vádolják Jézust:] τί γὰρ ἐποίησεν κακόν*; = Quid enim male fecit?* A magyar szöveg meg is szünteti az itt fölösleges kapcsolóelemet: *micsoda gonoszt cselekedett?*

2.2.10. Említsük meg ezen a ponton a latin *enim* ritkább szinonimáját, a *nam* kapcsolóelemet, amely szintén teljesebb hátteret idéz fel magyarázatul.[15] Jeromos használja a γάρ fordításakor, így Jézus tanító diskurzusában, talán a nagyobb ünnepélyesség kedvéért: Lukács 22,27 *Nam quis maior est: qui recumbit, an qui ministrat? = mert melyik nagyobb? az-é aki leül* [modernebb változat: *asztalnál ül*]*, vagy aki szolgál?* (hasonló megfelelések: Márk 10,45). Különös módon a latin szöveg élesebb váltást alkalmaz – szintén Jézus szavaiban, és logikailag indokoltan – a *nam* kapcsolóelemet ὅτι megfelelőjeként alkalmazva: Márk 14,20–21 [Jézus árulója lesz] *Unus ex Duodecim, qui intingit mecum in catino. Nam Filius quidem hominis uadit, sicut scriptum est de eo = egy az tizenkettő közül, aki énvelem az tálba nyúl. Az embernek fia pedig elmegyen, az mint meg vagyon őfelőle írva*. Valójában a ὅτι = *nam* itt egy kéttagú kommentárt vezet be: az első rész Jézusról szól, a második pedig az ő jövendő árulójáról, aki meg fog bűnhődni, A görög szöveg ezúttal a kettéosztottság klasszikus jelzéséhez, a μέν … δέ szembenálláshoz folyamodik. A μέν szócska jelenik meg az első részben (jelentése az, hogy egy 'másrészt' kezdetű folytatás várható): ὅτι ὁ μὲν υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου ὑπάγει καθὼς γέγραπται περὶ αὐτοῦ (= *Nam Filius ... = Az embernek*

[14] A kapcsolóelem latin változatáról vö. Kroon (1995: 171): „*Enim* is a situating consensus particle which indicates an appeal to the involvement and cooperation of the addressee in the speech-event, and can thus be said to play a role on the interactional level of discourse".

[15] A *nam* és *enim* elemek etimológiai rokonságáról ld. Ernout–Meillet (1979, s. v. *enim*, *nam*). A *nam* klasszikus latin használatát illetően Kroon (1995: 144) azt emeli ki, hogy a magyarázatba új információk kerülhetnek, s ezek új tematikus kiindulópontot is szolgáltathatnak: „*nam* marks discourse units that provide subsidiary information, with regard to another, more central discourse unit". A *nam* elem a mondat első helyén áll, talán az általa bevezetett rész nagyobb önállósága miatt.

fia ...), a második rész pedig a δέ segítségével visszatér az árulóhoz és jövendő sorsáról beszél: οὐαὶ δὲ τῷ ἀνθρώπῳ ἐκείνῳ δι' οὗ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου παραδίδοται = *Vae autem homini illi, per quem Filius hominis traditur = de jaj annak az embernek, aki által elárultatik az embernek fia*. Érdekesen alakul a kapcsolóelemek átültetése. A latin fordítás a szöveg szakrális jellegét tiszteletben tartva megőrzi a ὅτι μέν … δέ hármasságot, amiből adódik *nam quidem … autem*, míg a magyar fordítás az első két elemet összevonja a *pedig* révén, és ezzel állítja szembe a második rész bevezetéseként a *de* kötőszót.[16]

2.3. A szövegeknek nem elbeszélő jellegű részeit főként Jézus tanításai alkotják, valamint kisebb mértékben dialógusok és az eseményektől némileg független okfejtések. Noha, mint láttuk, a mondatok közötti kapcsolatot ezekben a diskurzustípusokban is jelezhetik explicit kötőelemek, a szokásos anafora-hálózat is elegendő lehet a folytonosság fenntartásához. A nyelvtani személyek azonosságára, ill. különbözőségére épül a szövegösszefüggés Jézus itt következő szavaiban: János 6,43–45 ἀπεκρίθη Ἰησοῦς καὶ εἶπεν αὐτοῖς· μὴ γογγύζετε μετ' ἀλλήλων. οὐδεὶς δύναται ἐλθεῖν πρός με ἐὰν μὴ ὁ πατὴρ ὁ πέμψας με ἑλκύσῃ αὐτόν, κἀγὼ ἀναστήσω αὐτὸν ἐν τῇ ἐσχάτῃ ἡμέρᾳ … = *Respondit Iesus et dixit eis: „Nolite murmurare in inuicem. Nemo potest uenire ad me, nisi Pater, qui misit me, traxerit eum; et ego resuscitabo eum in nouissimo die ...*" = *felele azért Jézus, és mondá nekik: „ne háborogjatok tiköztetek. Senki nem jöhet énhozzám, hanem ha az Atya, aki engem elbocsátott, vonandja azt: én pedig feltámasztom azt amaz utolsó napon ...*". A hosszabb beszédfolyamokban megfigyelhető az elbeszélést jellemző kapcsolóelemek visszaszorulása; ezek mindamellett felléphetnek pregnánsabb jelentésben, amikor valódi viszonyítást vagy szembeállítást képviselnek. Jellegzetes példa Jézus ünnepélyes, küldetését megvilágító búcsúja tanítványaitól: János 15–16 ahonnan idézzünk egy részletet a Jézus által küldendő Ítélőről[17]: János 16,8–11 *Et cum uenerit ille* [sc. *Paraclitus*], *arguet mundum de peccato et de iustitia et de iudicio: de peccato quidem, quia non credunt in me; de iustitia uero, quia ad Patrem uado, et iam non uidetis me; de iudicio autem, quia princeps mundi huius iudicatus est = és mikoron az eljövend, megfeddi ez világot az bűnről, az igazságról és az ítéletről. Az bűnről megfeddi,*

[16] A μέν … δέ = *quidem … autem* szembenállásra másik példát nyújt János 19,24–25, ahol a narrátor lezárja a Jézus ruháira sorsot vető katonák jelenetét, és a kereszt mellett álló nőkről kezd beszélni: Οἱ μὲν οὖν στρατιῶται ταῦτα ἐποίησαν. Εἱστήκεισαν δὲ παρὰ τῷ σταυρῷ τοῦ Ἰησοῦ ἡ μήτηρ αὐτοῦ καὶ … Μαρία ἡ Μαγδαληνή = *Et milites quidem haec fecerunt. Stabant autem iuxta crucem Iesu mater eius et ... Maria Magdalene*. A latin fordító a következtetést jelentő οὖν-t elhagyja, a magyar fordító viszont a μέν-t szünteti meg az οὖν kedvéért, amelyet *azért*-tal ad vissza: *Az vitézek azért ezeket művelék. Állának vala pedig az Jézus keresztfája mellett az ő anyja és ... Mária Magdolna*. A *quidem* 'igaz ugyan, de' szócska egyébként határozottabb jelentésárnyalattal rendelkezik, mint a μέν; megjelenése a szövegben a szó szerinti megfelelés igényéből fakad.

[17] Aki ebben a részletben „Ítélőként" jelenik meg, más szöveghelyek és a görög szó jelentése alapján „Közbenjáró", παράκλητος, sajátos teológiai értelemben. A latin szöveg görög formában hagyja, Károlinál (és a fordítás modernizált változatában is) *Vigasztaló*.

mivelhogy nem hisznek énbennem. Az igazságról, mert én Atyámhoz megyek, és többé nem láttok engemet. Az ítéletről pedig, mivelhogy ez világnak fejedelme megítéltetett. A latin fordítás *quidem … uero … autem* hármassága a *bűn / igazság / ítélet* hármasságához kapcsolódik, és az eredeti μέν … δέ … δέ sorozatát hivatott átültetni, szembeállítva a második és harmadik fogalmat is *uero … autem* segítségével, a magyar szöveg viszont törli az első két megkülönböztető elemet, és csak a jelentés szempontjából tökéletesen elegendő *pedig*-et alkalmazza, a harmadik fogalom előtt. Anaforák és ismétlések segítségével, külön kötőelemek nélkül is jól formált tematikus előrehaladás épül fel a János evangéliumát bevezető filozófiai-teológiai elmélkedésben: János 1,1–1,4 Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ λόγος, καὶ ὁ λόγος ἦν πρὸς τὸν θεόν, καὶ θεὸς ἦν ὁ λόγος. οὗτος ἦν ἐν ἀρχῇ πρὸς τὸν θεόν. πάντα δι᾽ αὐτοῦ ἐγένετο, καὶ χωρὶς αὐτοῦ ἐγένετο οὐδὲ ἕν ὁ γέγονεν. ἐν αὐτῷ ζωὴ ἦν, καὶ ἡ ζωὴ ἦν τὸ φῶς τῶν ἀνθρώπων = *In principio erat Verbum, et Verbum erat apud Deum, et Deus erat Verbum. Hoc erat in principio apud Deum. Omnia per ipsum facta sunt, et sine ipso factum est nihil, quod factum est; in ipso uita erat, et uita erat lux hominum = az kezdetben vala amaz ige, és az az ige vala az Istennél, és az az ige Isten vala. Ez az ige kezdettől fogva az Istennél vala. Mindenek ez által teremtettek, és őnálanélkül semmi nem teremtetett, valami teremtetett. Őbenne vala az élet, és az élet vala az embereknek amaz világosságuk*. Az előzményekhez nem kapcsolódó, a tartalmi összefüggésben csak később helyére kerülő új téma is megjelenhet kötőelem nélkül: a folytatásban 1,6 Ἐγένετο ἄνθρωπος = *Fuit homo = Vala egy ember*; a további fejtegetésben régebbi téma megismétlése lehetséges egyszerű „és”-sel: 1,14 Καὶ ὁ λόγος σὰρξ ἐγένετο = *Et Verbum caro factum est = És amaz ige testté lett*. A szövegkoherenciát biztosíthatja a mondatok retorikai, líraisághoz közelítő párhuzama: Máté 5,3–10 *Beati pauperes spiritu, quoniam ipsorum est regnum caelorum. Beati, qui lugent, quoniam ipsi consolabuntur ... = Boldogok az lelki szegények, mert övék az mennyeknek országa. Boldogok az kik sírnak, mert ők megvigasztaltatnak* ..; a görög séma végig: „melléknév többes száma + határozott névelő többes száma + ... + kötőszó” (Μακάριοι οἱ … ὅτι). Így a szöveg funkcionálisan különböző részei olykor több nyelvi kritérium alapján is szembeállíthatók egymással, és e kritériumok között fontos szerepe lehet a mondathatárok viselkedésének.

3. A szövegen belüli határpontok kérdése

3.1. Az evangéliumok szövegének ránk hagyományozott tagolása mind a „részeket”, mind a „verseknek” nevezett kisebb egységeket illetően nagyjából megfelel a befogadó intuitív benyomásának; mindamellett nem érdektelen az a kérdés, hogy a négy, eredetileg nyilvánvalóan explicit határpontok nélküli szövegben találunk-e nyelvileg azonosítható demarkációs jegyeket. A fentiekből kiderül az (általában sematikus) idéző mondatok ilyen irányú szerepe, és az is, hogy ezek

lehetőleg kivonják magukat az elbeszélő részekben rendszeresen fellépő kontinuátorok hatálya alól. Jellegzetes példa Jézus egyik utolsó beszélgetése tanítványaival János elbeszélésében: János 13,36–14,9 λέγει αὐτῷ Σίμων Πέτρος … ἀπεκρίθη αὐτῷ Ἰησοῦς … λέγει αὐτῷ ὁ Πέτρος … ἀποκρίνεται Ἰησοῦς … λέγει αὐτῷ Θωμᾶς … λέγει αὐτῷ Ἰησοῦς … λέγει αὐτῷ Φίλιππος … λέγει αὐτῷ ὁ Ἰησοῦς …= *Dicit ei Simon Petrus … Respondit Iesus … Dicit ei Petrus … Respondet Iesus … Dicit ei Thomas … Dicit ei Iesus … Dicit ei Philippus … Dicit ei Iesus … = mondá neki Simon Péter … felele neki Jézus … mondá neki Péter … felelé neki Jézus … mondá neki Tamás … mondá neki Jézus … mondá neki Fülöp … mondá neki Jézus …*

3.2. Határpontot valósítanak meg természetesen a szöveg jellegének megváltozását bejelentő mondatok, nevezetesen Jézus példabeszédei előtt;[18] e mondatok alaptípusai: ‘példázatokban (= hasonlatokban) szólt hozzájuk’, ‘másik példázatot is mondott’. Ennek az elhatároló mondattípusnak a működését jól mutatja Máté 13,3 Καὶ ἐλάλησεν αὐτοῖς πολλὰ ἐν παραβολαῖς λέγων = *Et locutus est eis multa in parabolis dicens = és szóla nekik sokat példabeszéd által mondván*; 13,24 és 31 Ἄλλην παραβολὴν παρέθηκεν αὐτοῖς λέγων = *Aliam parabolam proposuit illis dicens* = (24) *más példabeszédet is ada eleikbe nekik Jézus ezt mondván*, (31, változat és további tagolási szándék) *ismét más példabeszédet ada eleikben mondván*. A példázatok után lezáró határponthoz érkezünk (a narrátor visszaveszi a szót): 13,34 ταῦτα πάντα ἐλάλησεν ὁ Ἰησοῦς ἐν παραβολαῖς τοῖς ὄχλοις = *Haec omnia locutus est Iesus in parabolis ad turbas = mindezeket mondá Jézus az sokaságnak példabeszéd által*. Ilyen típusú lezárást szövegeink többször is alkalmaznak összefoglaló anafora (‘ezek’, ‘mindezek’) segítségével, akár egy felvázolt keret kiegészítéseként is: ‘szólni kezdett’ ... ‘ezeket mondta’(megszólalás kezdete … megszólalás vége): János 8,12 ... 8,20 Πάλιν οὖν αὐτοῖς ἐλάλησεν ὁ Ἰησοῦς λέγων ... Ταῦτα τὰ ῥήματα ἐλάλησεν = *Iterum ergo locutus est eis Iesus dicens ... Haec uerba locutus est = Ismét szóla azért Jézus nekik ... Ezeket mondá*. (Hasonló összefoglalás a capernaumi zsinagógában elhangzottak után: János 6,59 *Haec dixit in synagoga docens in Capharnaum = Ezeket mondá a zsinagógában, mikor tanítana Kafarnaumban* – ugyanilyen mondatkezdettel az eredetiben: Ταῦτα εἶπεν.) Összefoglaló anafora zárja le – mintegy a szöveg irodalmi kiteljesítéseként – János evangéliumát, voltaképpen két ízben: először az utolsó előtti rész végén, Jézus feltámadás utáni megjelenéseihez kapcsolódva, János 20,31 ταῦτα δὲ γέγραπται ἵνα πιστεύσητε ὅτι Ἰησοῦς ἐστιν ὁ χριστὸς ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ = *haec autem scripta sunt, ut credatis quia Iesus est Christus Filius Dei = ezek pedig megírattattak, hogy higgyétek, hogy az Jézus*

[18] Eseménysor előzetes bejelentésére érdekes példa János 21,1 (a feltámadás után Jézus meg fog jelenni tanítványai előtt egy vízparton) *manifestauit se iterum Iesus discipulis … manifestauit autem sic = megjelentette magát ismét Jézus az tanítványoknak … ilyen módon jelentette pedig meg*; a görögben is előre utaló névmási határozószó: οὕτως.

Krisztus Istennek fia; és másodszor is utal önmagára a szöveg (és a narrátor), az utolsó rész utolsó előtti mondatában, még egyszer kinyilvánítva az elmondottak igaz voltát: János 21,24 Οὗτός ἐστιν ὁ μαθητὴς ὁ μαρτυρῶν περὶ τούτων καὶ ὁ γράψας ταῦτα, καὶ οἴδαμεν ὅτι ἀληθὴς αὐτοῦ ἡ μαρτυρία ἐστίν = *Hic est discipulus, qui testimonium perhibet de his et scripsit haec, et scimus quia uerum est testimonium eius = ez az az tanítvány, aki ezekről bizonyságot teszen, és ezeket írja, és tudjuk, hogy igaz az ő bizonyságtétele*.

3.3. Nem rendszeres, mégis észlelhető egyes szavak vagy kifejezések elbeszélést tagoló szerepe, amely egyébként némileg összemosódik egy-egy fontos esemény kidomborításával. Így az ἰδού = *ecce = íme* deiktikum bemutathat nagy fontosságú, fordulatot hozó dolgokat vagy lényeket, és ezáltal megnyithat egy újabb szakaszt az elbeszélő diskurzusban. A Máté-evangélium 2. részében a narrátor négyszer is él ezzel a tagolási lehetőséggel: 2,1 *ecce Magi* – a napkeleti bölcsek érkezése Jeruzsálembe; 2,9 *ecce stella* – a csillag elvezeti őket Betlehembe; 2,13 *ecce angelus Domini* – az Úr angyala megjelenik Józsefnek és családjával Egyiptomba küldi; 2,19 *ecce apparet angelus Domini* – Heródes halála után az Úr angyala megjelenik Józsefnek és családjával visszaküldi Izrael földjére (ἰδού és *íme* megfelelőkkel). A gyermek Jézus templomi bemutatásakor az istenfélő Simeont és Anna prófétaasszonyt színre hozó, hosszabb epizód ugyanígy különül el az elbeszélés fő vonalától: Lukács 2,25 Καὶ ἰδοὺ ἄνθρωπος ἦν ἐν Ἰερουσαλὴμ = *Et ccce homo erat in Ierusalem = És íme, vala Jeruzsálemben egy ember*. Hangsúlyt és lezárást egyszerre biztosíthat az ἐγένετο = *factum est* 'történt' formula (önálló szerkezetként, melyet nem követ *hogy* kötőszó); hosszabb tanító diskurzus után olvassuk: Máté 7,28 *Et factum est cum consummasset Iesus uerba haec, admirabantur turbae super doctrinam eius* (a magyar szöveg lezárásként megelégszik az összefoglaló anaforával: *és mikor elvégezte volna Jézus ez beszédeket, álmélkodik vala az sokaság az ő tudományán*; egészen hasonló lezáró megoldás az eredetiben és fordításaiban Máté 13,53, a *uerba haec* helyett *parabolas istas = ez példabeszédeket* kifejezésekkel, a görögben is τοὺς λόγους τούτους → τὰς παραβολὰς ταύτας).

3.4. A lineáris elbeszélő diskurzusban természetesen adódó időbeli elhatárolás megjelenik szövegeinkben, bár nem mindig pontosan jelölt időszakaszokkal. Egyszerű határpontot iktat be a történetmondásban τότε = *tunc = akkor*, esetleg apró, de fontos mozzanatok bevezetésére; így Jézus ördög általi megkísértésének eseményei között találjuk Máté 4,1–11 szerint: 4,1 *Tunc Iesus ductus est in desertum a Spiritu, ut tentaretur a Diabolo = Akkor Jézus viteték az lélektől az pusztába, hogy megkísértetnék az ördögtől*; 4,5 *Tunc assumit eum Diabolus in sanctam ciuitatem = Akkor vivé Jézust az ördög az szent városban*; 4,10 *Tunc dicit ei Iesus = És mondá neki Jézus*; 4,11 *Tunc reliquit eum Diabolus = Akkor elhagyá őtet az ördög* (az eredetiben is a τότε elemmel kezdődnek a megfelelő

mondatok). Az ilyen szorosan összefüggő események sorában az elhatároló elemek persze kétarcúak, és demarkatív szerepük mellett beillenek a fentebb tárgyalt kontinuátorok sorába is. Mindamellett gyakran lelhetők szövegeinkben élesebb időbeli metszések, az intervallum pontosabb megjelölésével. Egy új naphoz új eseménysor kezdete kapcsolódhat: τῇ ἐπαύριον = *altera die = másodnapon* (pl. Márk 11,12; János 1,29), δι' ἡμερῶν = *post dies = egynéhány nap elmúlván* (Márk 2,1); μεθ' ἡμέρας ὀκτὼ = *post dies octo = az után azért nyolcad nappal* (János 20,26). Gondos az idő kezelése Jézus perének, kivégzésének és feltámadásának elbeszélése során, és a lényeget tekintve az időpontokat és időközöket mind a négy szöveg ugyanúgy mutatja be. Ez az elrendezés Máténál: 27,1 *Mane autem facto, consilium inierunt omnes principes sacerdotum = És* [*pénteken*] *reggel tanácsot tartának mind az papi fejedelmek*; 27,46–50 *Et circa horam nonam … Iesus … iterum clamans uoce magna emisit spiritum = Kilenc órakor pedig … Jézus … mikor viszontag kiáltott volna nagy felszóval* [modernebb változat: *ismét nagy fennszóval kiáltván*]*, kibocsátá az ő lelkét*; 28,1 *Sero autem post sabbatum, cum illucesceret in primam sabbati, uenit Maria Magdalene et altera Maria uidere sepulcrum = Az szombatnak pedig végén, mikor virradna az hétnek első napjára* [a feltámadás reggelén]*, elmene Mária Magdolna és másik Mária, hogy meglátnák az koporsót* (az időpontok az eredetiben: πρωΐας δὲ γενομένης 'eljővén pedig a reggel' – περὶ δὲ τὴν ἐνάτην ὥραν – ὀψὲ δὲ σαββάτων, τῇ ἐπιφωσκούσῃ εἰς μίαν σαββάτων).[19] Új esemény bevezetésére szolgál, de az előzménnyel hidat is képez az alárendelt igenévi szerkezetté alakított „alany + állítmány" kapcsolat, ahol a függőséget a görögben birtokos eset, a latinban határozó eset jelzi („genitivus absolutus", ill. „ablativus absolutus"): Márk 5,35 [egyik csodatétel után nyílik alkalom a következőre] Ἔτι αὐτοῦ λαλοῦντος ἔρχονται = *Adhuc eo loquente, ueniunt*; a magyarban az igeneves szerkezet lehetséges volna külön esetjelzés nélkül: 'Jézus még beszélvén', de Károli – bár máshol használja a szerkezetet – itt az explicitebb igés mellékmondatot alkalmazza: *azonközben, hogy Jézus ezeket szólná, eljövének némelyek …*

3.5. Pillantást vetve szövegeink diskurzus-szerkezetére megállapíthatjuk, hogy az előadott cselekvéssort – amelybe a maguk helyén a példabeszédek és a dialógusok is beletartoznak – csak ritkán szakítják meg rövid tömörítő tudósítások, amelyek mintegy összefoglalóan, részletezés nélkül adnak hírt a történet valamely fordulatáról, rendszerint a szereplők helyváltoztatásáról vagy költözéséről. Jellegzetes példája az ilyen előadásmódnak Jézus tanító-gyógyító útjainak összegző említése: Máté 9,35 *és járja vala Jézus mind az városokat és falukat*

[19] A görög szövegben – és a latinban is, amely a görögöt szó szerint követi – fel kell oldanunk egy zavaró kétértelműséget. A héberből átvett σάββατον = *sabbatum* főnév kettős jelentésű, és az idézett részletben mindkét jelentés megtalálható: először a 'szombat' mint heti pihenőnap szerepel a 'szombat vége, szombat este' kifejezésben, majd 'a hét napjainak összessége' értendő, melyek közül az első a vasárnap, itt a feltámadás napja (Károli a maga fordításában megszünteti a zavart).

tanítván az ő zsinagógájukban és prédikálván az Isten országának evangéliumát és gyógyítván akárminemű betegséget és erőtlenséget az község között (egészen hasonló Máté 4,23) – az ilyen részletekben a görög és latin ige nem valamilyen elbeszélő múlt időben vagy elbeszélő jelenben van, hanem folyamatos múltban, amely hátteret képez a partikuláris cselekvések sorához képest: itt περιῆγεν, ill. *circumibat*. Elhatároló elem vezet be egy hasonlóan rövid, de fontos szakaszt olyan ponton, ahol már kezd kirajzolódni Jézus végzete: János 7,1 *Ezeknek utána jár vala Jézus Galileában, mert nem akar vala Júdeában járni, mivelhogy az zsidók akarják vala őtet megölni* (elhatárolás a görögben: Καὶ μετὰ ταῦτα, a latinban *Et post haec*; folyamatos múlt idők: περιεπάτει, ἤθελεν, ἐζήτουν, ill. *ambulabat*, *uolebat*, *quaerebant*). Klasszikus narratológiai megközelítést alkalmazva azt mondhatjuk, hogy az elbeszélők alapvetően „jeleneteket" hoznak színre, amelyeknek nyelvi „időtartama" nem esik nagyon messze a tényleges történésekétől (különösen igaz ez a beszéd szövegbeli reprezentációjára: a példázatokra, dialógusokra nézve), és kevéssé élnek az időbeli áthidalás eszközével.[20] Az innen adódó többé-kevésbé egyenletes elbeszélés, ahol a drámaiság az események elrendezéséből és nem a narrátor szubjektivitásából bontakozik ki, jellegzetes stílusjegye mind a négy evangéliumi szövegnek.

4. Kitekintés

A latin Újtestamentumban megfigyelhető mondatkapcsolási eljárások – amelyek a szakrális szövegek fordítási szokásai szerint nagyjából megfelelnek az eredeti görög szövegben alkalmazott eljárásoknak – nyomot hagytak a koraközépkori latin krónikák nyelvezetében. Elsősorban a mondatközi „kontinuátorok", vagyis az anaforikus vagy más utaló kapcsolatok megléte esetén is fellépő kötőelemek emlékeztetnek a Biblia szövegének nagyfokú folytonosságigényére. Iordanes, VI. századi történetíró főként nagyobb tartalmi egységek elején alkalmazza a *uero*, *nam* és *ergo* szócskákat, amelyek így egyszerre játszanak visszautaló, elválasztó és továbbvivő szerepet (vö. Getica 268 *Ergo, ut ad gentem, unde agimus, reuertamur* 'Most pedig, hogy visszatérjünk ahhoz a néphez [ti. a gótokhoz], amelyről értekezünk'). Az ilyenfajta elemek használata gyakori Paulus Diaconusnál, aki a VIII. században írta meg a longobárdok történetét; különösen új témák bevezetésekor lépnek fel eredeti jelentésüket elveszítő, csupán kapcsoló funkciójú szavak. Találomra idézhetjük a 6. könyv 26. és 27. fejezetét: *Deinceps uero Pemmo ducatum promeruit* 'ezután pedig Pemmo elnyerte a hercegséget' … *De hac igitur coniuge tres Pemmo filios … genuit* 'ezzel a [most említett] feleségével azután Pemmo három fiút nemzett' … *Hac denique aetate Gisulfus … Romanorum ciuitatem … cepit* 'egyébként ebben az időben Gisulfus

[20] Az elbeszélésben felelhető idő és a valós idő viszonyáról, különösen „scène" és „sommaire" most idézett megkülönböztetéséről ld. Genette 1972: 129.

elfoglalta a rómaiak egy városát' – a továbbvivő szavak eredeti jelentése *uero* 'másrészről', *igitur* 'tehát', *denique* 'végül'. Egészen rendszeres az említett kötésmód Egeria 400 körül készült palesztinai útleírásában, amelynek nyelve viszonylag közel áll a szóbeli elbeszéléséhez, a szerző műveltsége pedig elsősorban a Bibliára épül. A mű következő részlete (2,1–2) bemutat egy völgyet (bibliai reminiszcenciákkal), amelyen az utazóknak majd át kell kelniük: *Vallis autem ipsa ingens est ualde ... Ipsam ergo uallem nos trauersare habebamus ... Haec est autem uallis ingens et planissima, in qua filii Israhel commorati sunt his diebus ... Haec ergo uallis ipsa est, in cuius capite ille locus est...* 'az a völgy pedig igen hatalmas … szóval ezen a völgyön át kellett kelnünk … ez pedig az a hatalmas és egészen lapos völgy, ahol Izrael fiai időztek azokban a napokban … ez tehát az a völgy, amelynek végében az a hely van … Bár a latin-újlatin átmenet korában született latin nyelvű elbeszélő szövegek némelyike mozaikszerű eljárással készült, gondosan kimunkált koherencia nélkül, a folytonosságot többrétegűen biztosító bibliai modell hatása vitathatatlan.[21]

5. Összegezés

A tanulmányban megpróbáltuk megragadni az evangéliumi szövegek felépítésének néhány sajátos vonását a mondathatárok kialakítását illetően. Megállapítottuk, hogy e tekintetben az eredeti szövegek részben a hagyományos görög prózaírói stílushoz alkalmazkodnak: a kapcsolóelemek apparátusa révén kiemelhetik a diskurzus folytonosságát. A megvizsgált latin és magyar fordítás az eredeti megfogalmazást e ponton is igyekszik a szakrális szövegek esetében elvárt hűséggel követni.[22] Kétségtelen másfelől, hogy az evangéliumok szerzői lazítanak a görög irodalomból örökölt stiláris függőségen, a mondatok között a fölöslegesnek vélt kapcsokat sokszor megszüntetik, vagy – az egyszerűbb szóbeli előadásmódhoz közeledve – a sűrűn alkalmazott 'és' kötőszóra redukálják. Jellegzetes határjegyek vagy más szöveggrammatikai vonások segítségével a narrátor elkülönítheti az elbeszélésen belül a szereplők beszédét (példabeszédek, dialógusok), valamint a (nem tipikus) lírai vagy filozófiai-teológiai betéteket. Ezek a szövegtani megfigyelések korántsem érdektelenek az olvasóra vagy hallgatóra gyakorolt ha-

[21] Az idézett szövegek forrásai: *Itinerarium Egeriae (Peregrinatio Aetheriae)*, publ. O. Prinz, Heidelberg, Winter, ^{5}1960; Iordanis *Getica*, publ. Th. Mommsen, Monumenta Germaniae Historica, Auctores antiquissimi V, pars prior, Berlin, 1882; Pauli *Historia Langobardorum*, publ. L. Bethmann–G. Waitz, Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Langobardicarum et Italicarum saec. VI–IX, Hannover, 1878.

[22] Egy korábbi, az igeneves szerkezetek fordításának szentelt tanulmányban (Kiss 2018) megállapíthattuk, hogy Károli ragaszkodik az eredeti szövegekben található elrendezésekhez, ahol a magyar nyelv struktúrája ezt megengedi, és a szükséges módosítások is illeszkednek az eredeti tartalomhoz. Ugyanezt mondhatjuk a szövegtagolás átültetéséről is, hozzátéve, hogy a Károli-biblia nyelvi viszonya a forrásszövegekhez további termékeny szövegtani és nyelvtörténeti kutatások tárgya lehetne.

tás szempontjából. Az elbeszélő és a szereplők szavainak egyensúlya, a szereplők beszédének pontos illeszkedése az elbeszélő diskurzusba és az elbeszélés világos, egyenes vonalú előrehaladásának kiemelése külön súlyt adnak a végzetszerű és a végzeten mégis túllépő eseményeknek és a bennük feltáruló erkölcsi tanításnak.[23] Az elvégzett nyelvészeti vizsgálat – további megközelítésekkel kiegészítve – hasznos lehet az elbeszélő szövegek tipológiájának finomításában.

Irodalomjegyzék

ANTOINE, G. 1958. *La coordination en français*. Paris: Éditions D'Artrey.
BENVENISTE, É. 1966. *Problèmes de linguistique générale*. Paris: Gallimard.
DENNISTON, J. D. 1954. *The Greek Particles*. Oxford: Clarendon.
ERNOUT, A.–MEILLET, A. 1979. *Dictionnaire étymologique de la langue latine*. Paris: Klincksieck.
FIRBAS, J. 1971. On the Concept of Communicative Dynamism in the Theory of Functional Sentence Perspective. *Sborník Prací Filosofické Fakulty Brněnské Univerzity, Series Linguistica* Vol. 19. 135–144.
GENETTE, G. 1972. *Figures III*. Paris: Seuil.
HALLIDAY, M. A. K.–HASAN, R. 1976. *Cohesion in English.* London: Longman.
HARWEG, R. 1968. *Pronomina und Textkonstitution*. München: Fink.
KISS S. 2018. Igeneves szerkezetek és mondattagolás Máté evangéliuma Károli-féle szövegében és a forrásszövegekben. In: É. Kiss K.–Hegedűs A.–Pintér L. (szerk.): *Nyelvelmélet és dialektológia 4. A Károli-biblia nyelve.* Budapest–Piliscsaba: PPKE BTK. 97–119.
KROON, C. 1995. *Discourse Particles in Latin*. Amsterdam: Gieben.
PETŐFI S. J. 2004. *A szöveg mint komplex jel.* Budapest: Akadémiai K.

Források

A Károli-szöveget internetes régi magyar adatbázis alapján idézem: (http://omagyarkorpusz.nytud.hu/hu-search.html, 2022-03-06).
Latin szöveg: *Novum Testamentum Latine* (ed. Nestle–Aland). Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1984.
Görög szöveg: *Greek–English New Testament.* In: *Novum Testamentum Graece* (ed. Nestle–Aland). Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1981.

[23] A szövegfelépítés „kommunikatív jelentésével" kapcsolatban ld. Petőfi S. János meghatározásait (2004: 104).

Continuity, Discontinuity, and Delimitation in the Gospels and their Translations

In the Greek text of the Gospels, narrative sequences are often characterized by the presence of discourse particles that have a "continuator" function: their task is to warrant the cohesion of the text, besides the network of anaphora and other cohesive devices. Prototypes of those specific "conjunctions" are δέ in Greek, *autem* in Latin, and *pedig* in Hungarian. Monologues, dialogues, and philosophical argumentations have fewer constraints, and from a stylistic point of view, seem to have greater freedom. Sequences of different types can be separated by introductory or conclusive expressions (*ecce*, *post haec*). Latin chronicles of the Early Middle Ages often adopt stylistic features of the Bible.

8.
Metaforikus anaforák

Csatár Péter–Haase Zsófia

1. Elöljáróban

Egy korábbi tanulmányban (Haase 2020) már szó esett arról, hogy a szövegen belüli referenciális utalás egyik legfőbb eszközének tekinthető anaforákra a kutatások hagyományosan mint stabilitást őrző, kontinuitást szolgáló nyelvi elemre tekintenek, holott a szövegkoherencia létrehozásának, illetve fenntartásának ezen eszközei korántsem csupán tematikus funkcióval bírnak, azaz nem kizárólag régi, már ismert információt hordoznak. Számos anaforatípus szolgálja a kontinuitás mellett a progressziót is a szövegekben, ami azt jelenti, hogy amellett, hogy egy már korábban megemlített, azaz aktivált referensre vagy referensekre utalnak vissza, új információkkal is gyarapítják a szövegvilág-modellt, a referensek mentális reprezentációját, azaz rematikus funkciójuk is van.

A régi és új információt egyszerre hordozó progresszív anaforatípusok körébe sorolhatók az ún. „specifikáló anaforák", a „kombinációs anaforák", a „többes számú anaforák", a „megváltozott referensekre utaló anaforák" (Haase 2020), illetve a korábban részletesen is tárgyalt „komplex anaforák" (Haase 2016) és „indirekt anaforák" (Haase 2012) is. A felsorolásból kimaradtak az ún. „metaforikus anaforák", melyeknek szintén kettős arculatuk van: a stabilitást, a kontinuitást, illetve a szövegekben megmutatkozó dinamikát, progressziót, a szöveg kiterjesztését egyaránt szolgálják, egyszerre tehát tematikusak és rematikusak.

Jelen tanulmány arra vállalkozik, hogy bemutassa a metaforikus anaforák e kettős szövegszintű szerepét, illetve rávilágítson arra, hogy a szövegvilág-modell (SZVM) mint kognitív elméleti keret (Schwarz 2008) miért alkalmas ennek az anaforatípusnak (is) a leírására. Skirl (2007) munkájából kiindulva, azt összefoglalva és továbbgondolva azt is megmutatjuk, hogy miért tekinthetők a metaforikus anaforák szemantikai-pragmatikai interfész jelenségnek, illetve megkíséreljük megválaszolni azt a kérdést, hogy miben áll az az új információ, amellyel ezek az anaforák gazdagítják a szöveget.

Elöljáróban fontos felhívnunk a figyelmet arra, hogy a bemutatandó jelenség, a metaforikus anaforák vizsgálata korábban nem tartozott a nyelvészeti indíttatású metaforakutatás fősodrába. Ennek okai a metaforakutatás hangsúlyaival magyarázhatók a legegyszerűbben. A metaforakutatók ugyanis a metaforára elsősorban szemantikai jelenségként tekintettek: mind a pragmatikai újraértelmezési elmélet (Searle 1979) követői, mind a klasszikus fogalmi metaforaelmélet

(Lakoff–Johnson 1980; Lakoff 1993; Kövecses 2005) képviselői jelentéseken, illetve jelentésekkel végzett mentális folyamatként, valamint annak eredményeként értelmezték a metaforát.[1]

A metaforikus anaforák azért is kívül estek a metaforakutatók érdeklődésén, mert a kutatók a metafora kognitív státuszának felderítéséhez elegendőnek tartották egy megnyilatkozáson belül azonosítani és elemezni a metaforikus kifejezéseket, és nem foglalkoztak különösebben sem a metaforák konnotatív jelentésének vizsgálatával (vö. Kocsány 1995), sem pedig a metaforák különféle szövegben betöltött funkcióival.

Az is megjegyzendő, hogy a metaforával ellentétben a metonimikus kifejezésekre történő anaforikus utalással több tanulmány is foglalkozott (vö. Warren 2004-et és az ott bemutatott szakirodalmi összefoglalót). Ezek a munkák azonban szintén nem a metonímia szövegbeni funkciójára, hanem sokkal inkább a metonimikus kifejezések és az anaforikus névmás megválasztásának és egyeztetésének kérdéskörére koncentrálnak, ami a metaforikus anaforák esetében nem releváns (vö. Warren 2004: 105). Összességében tehát úgy tűnik, hogy a megnyilatkozások, illetve a mondathatárokon átívelő figurativitás, illetve annak a szövegben betöltött funkcióinak a kutatása olyan kevéssé feltárt jelenség, amelyet érdemes részletesebben is górcső alá venni.

Tanulmányunk első fejezetében ezért összefoglaljuk Skirl (2007)-es munkájának tanulságait a metaforikus anaforák szövegbeli funkciójáról, majd a második és harmadik fejezetben felvázoljuk, hogy milyen elméleti modellekre támaszkodva lehetne átfogó leírást adni a metaforikus anaforák természetéről. A tanulmányt a negyedik fejezetben egy összefoglaló zárja, amelyben elhelyezzük a metaforikus anaforát az anaforák rendszerében. Dolgozatunk mindazonáltal ennek a komplex kérdéskörnek inkább felvázolására, a leírási modellek bemutatására, semmint egy részletes kép megrajzolására vállalkozik.

2. A metaforikus anaforák mint rematikus tematizálások

Egy kifejezés anaforikus és metaforikus használata nem zárja ki egymást. Metaforikus anaforákkal gyakran találkozhatunk irodalmi szövegekben, de az újságcikkek, médiaszövegek is gazdag forrásai ennek az anaforatípusnak, vagyis a

[1] A metafora mint mentális reprezentáció kutatása a pszicholingvisztikai projekteket is inspirált (Gibbs 1994) és számos rivális értelmezési modell jelent meg a ’90-es évek végétől (Boroditsky 2000; Bowdle–Gentner 2005; Glucksberg 2001), amelyek vagy kritikailag és elutasítólag, vagy legalábbis csak részben támogatólag viszonyultak a kor uralkodó paradigmájához, a fogalmi metaforaelmélethez. Ezeket az elméleteket a metaforikus jelentés mentális alapjainak empirikus, kísérleti azonosítása érdekelte leginkább, és csak kevés vizsgálódás irányult a metaforikus anaforákra (vö. Budiu–Anderson 2002, 2003; Corazza–Genovesi 2020).

mindennapi nyelvhasználattól sem idegen jelenséggel van dolgunk (Skirl 2007: 103). Tekintsük a következő példát:

(1) *A csecsemő édesen aludt a babakocsiban.* ***A csomag*** *meg sem mozdult, csak halkan szuszogott.*

A példa második mondatában szereplő *a csomag* névszói csoport határozott névelővel áll, ami azt hivatott jelezni, hogy a nyelvi kifejezés referense már meg lett említve korábban a szövegben, így régi, már ismert információnak számít, témaként jelentkezik tehát. A definiáltság jelzi, hogy a referens az olvasó szövegről alkotott mentális reprezentációjában könnyen elérhető, hozzáférhető, a referensnek a puszta reaktiválása történik, nem pedig egy új referens aktiválása, azaz létrehozása. A probléma, vagyis a kiemelt névszói csoport referensének azonosítása, valamint az adott szövegrészlet feldolgozási sebességének viszonylagos lassúsága éppen abból adódik, hogy a példa első mondatában nincs olyan kifejezés, melynek referense egyértelműen és világosan kompatibilis lenne *a csomag* leíró tartalmával. Az *a csecsemő* névszói csoport – mint a leginkább valószínű antecedens – referense ontológiailag különbözik *a csomag* névszói csoport egy szó szerinti lehetséges referensétől. A koherens olvasat mégis létrejön. Ez pedig csak úgy lehetséges, hogy a befogadó *a csomag* nyelvi kifejezést korreferens direkt anaforaként értelmezi, amely ugyanarra a referensre utal, mint az *egy csecsemő* névszói csoport. A befogadói kognitív aktivitás, erőfeszítés tehát elengedhetetlen ahhoz, hogy az *a csecsemőt*-t *a csomag* mint anafora antecedensének ismerjük el, ami azonban azzal jár, hogy a szöveg megértése, a feldolgozás is nehezebb, lassabb lesz. A metaforikus anafora referensének azonosítása a vonatkozó kifejezés referensével jelen esetben a befogadóban azt a rekurzív olvasatot indítja el, hogy *a csecsemő* referense és *a csomag* referense valamiféleképpen egybeesik. Ugyanakkor a nyelvi intuíciónk azt sugallja, hogy itt nem pusztán egy korábban ismert elem újraemlítése történik, amire a határozott névelő használatából is következtethetnénk. A metaforikus kifejezés használata sokkal inkább arra utal, hogy új információval bővül a szöveg az anaforikus utalás révén. Ezt a kérdést, vagyis azt, hogy az ilyen típusú, új információt is hordozó metaforikus anaforák utalásrendszere pontosan hogyan ragadható meg, vagyis hogy miként gazdagítja, specifikálja egy adott szövegben a metaforikus anafora az antecedens referensének jelentését, a következő fejezetben tárgyaljuk.

3. Az elméleti keret

Az előző fejezetben leírt megfigyelés leírásához általános kommunikációelméleti keretként a relevanciaelmélet ígérkezik olyan modellnek, amely megfelelően átfogó jelentéstani keretként is szolgál. A metaforikus jelentés megragadá-

sára a relevanciaelmélettel kompatibilis strukturális összehangolás modellje (*structural alignment theory*, vö. Bowdle–Gentner 2005) szolgál, ahogyan ezt Romero és Soria tanulmányára támaszkodva be fogjuk mutatni (Romeros–Soria 2014). Az anaforák szövegbeni funkcióinak megragadására pedig Schwarz kognitív szövegvilág-modellje (Schwarz 2008) az egyik legelterjedtebb elképzelés, amihez mi is kapcsolódni fogunk. Itt most nem foglalkozhatunk a fenti elméletek összekapcsolhatóságának kérdéseivel, és a továbbiakban csak vázlatosan ismertetjük a metaforikus anaforák leírásához legszükségesebb fogalmakat a fenti elméleti keretekből. A hangsúlyt ugyanis inkább arra helyezzük, hogy bemutassuk, miként lehet megragadni a segítségükkel a metaforikus anaforák jelentésstruktúráját és szövegbeni funkcióját.

3.1. A strukturális összehangolás elmélete és a relevanciaelméleti keret

A relevanciaelmélet általános kognitív-pragmatikai elmélet, amely átfogó módon kívánja megválaszolni egyfelől azt a kérdést, hogy milyen mentális folyamatokat és reprezentációkat kell előfeltételeznünk ahhoz, hogy modellálni tudjuk a nyelvi jelentések létrejöttét és nyelvi kombinációjukat, másfelől pedig arra a kérdésre keresi a választ, hogy milyen tényezők befolyásolják egy-egy jelentés megválasztását vagy létrehozását, illetve megértését az adott nyelvi szituációban. Ennek a nagyívű programnak a részleteibe itt nem bocsátkozunk (vö. Wilson–Sperber 2012), hanem csupán felidézzük, hogy a relevanciaelmélet abból az alapfeltevésből indul ki, hogy egy megnyilatkozás befogadói értelmezését az ún. optimális relevancia elve irányítja: „The presumption of optimal relevance conveyed by each utterance (metaphorical or not) makes the hearer follow a path of least processing effort and when positive cognitive effects are sufficient to give good reasons for the devoted effort, his expectations of optimal relevance are achieved and he stops. In particular, the presumption of optimal relevance gives him the route by which the hearer must enrich the decoded sentence meaning (or logical form) at the explicit level (by disambiguating, assigning reference, and adjusting meanings if needed), and complement it at the implicit level" (Romero–Soria 2014: 490).

Az optimális relevancia elve a metaforikus jelentések használatára is kiterjed, azonban mielőtt erre rátérnénk, fontos rámutatni arra, hogy a relevanciaelmélet klasszikusai elvetették magának a *metafora* kifejezésnek még a használatát is. Sperber és Wilson, valamint Carston amellett érveltek, hogy azok a jelenségek, amelyeket metaforaként ír le a nyelvészeti szakirodalom, megragadhatók átfogó jelentéstani elvekkel is (Sperber–Wilson 2008, Carston 2002). Ezt a radikális elképzelést sok kritika érte, és többen is igyekeztek összebékíteni a *metafora* terminust a relevanciaelmélet központi, általános nyelvhasználati elveivel (pl. Romero–Soria 2014). Romero és Soria (2014) gondolatmenetét követve mi is

amellett érvelünk, hogy a relevanciaelmélet és a kísérletes kognitív pszichológiai alapokon nyugvó strukturális összehangolás elmélete összekapcsolható és hatékonyan használható a metaforikus anaforák leírásában, mivel választ tud adni arra a kérdésre, hogy
(i) miképpen vagyunk képesek egy olyan megnyilatkozás esetében, mint (1) azonosítani a *csomag* referensét a *csecsemő* referensével, azaz reaktiválni egy korábbi referenst, miközben a két referens alapesetben szemantikailag nem kapcsolódik egymáshoz;
(ii) miképpen ragadható meg az az intuíciónk, hogy a *csomag* kifejezés használata új információkkal gazdagítja a szöveget, azaz, hogy mit jelent az, hogy a metaforikus anafora rematikus elem a szövegben.

Nézzük először is azt a kérdést, hogy miként vagyunk képesek a *csomag* referensét mint a *csecsemő* reaktivált referensét azonosítani. A válasz egyfelől abban az általános humán kognitív képességben gyökerezik, mely szerint relációkat tudunk felállítani olyan dolgok között, amelyek egymástól elkülönítetten is megragadhatók az elme számára. Ez a képesség az analógiák létrehozásának képessége, amelynek szerepét a metaforikus jelentésalkotásban több empirikus kutatás is alátámasztja (Gentner–Bowdle 2008).

A metaforikus jelentésalkotás analogikus modellje szerint a metaforikus jelentés a világról való tapasztalatainkat az elmében reprezentáló fogalmi tartományok egymásra való leképezésének (*mapping*) a fogalmával írható le. Anélkül, hogy a leképezés sokrétű kérdéskörét és történetét akár csak vázlatosan is érintenénk, illetve anélkül, hogy a leképezés különböző formáit ismertetnénk, Romero és Soria metaforaértelmezéséhez csatlakozva a következőképpen írhatjuk le *a csecsemő* referens reaktiválásának metaforikus leképezés révén megvalósuló folyamatát. Először is a metaforikus leképzés során két egymástól függetlenül is megragadható fogalmi tartomány kapcsolódik össze egymással oly módon, hogy az egyik tartomány fogalmi elemeit (a forrástartományét) rávetítjük a másik tartományra (a céltartományra). Nyelvi szinten ez úgy csapódik le, hogy a forrástartomány fogalmi jelentését jelölő nyelvi kifejezéseket használjuk a céltartomány bizonyos tartalmi elemeinek megragadására, azaz tulajdonképpen a forrástartomány nyelvi szemüvegén keresztül azonosítjuk a céltartomány bizonyos elemeit, illetve elemeinek egységét.

A fenti példában a CSECSEMŐ a céltartomány (*target domain* – T), a CSOMAG fogalmi tartománya pedig a forrástartomány (*source domain* – S).[2] Ez utóbbi tartomány fogalmi alkotóelemeit a következőképpen ragadhatjuk meg (a → után az alkotóelemet megragadó nyelvi kifejezések állnak):

[2] A fogalmi tartományokat a szakirodalomban megszokott formában, nagybetűvel szedve jelöljük.

[S1] A csomagok valamilyen értékes dolgot tartalmaznak → *nagy értékű csomag*
[S2] A csomagolt dolgot óvják a becsomagolással. → *átkötött holmi, csomag*
[S3] A csomagokra jellemző a nagyságuk. → *nagy csomag, terjedelmes*
[S4] A csomagokra jellemzők a szállítás körülményeik. → *törékeny, állítva szállítani, konténer*
[S5] A csomagoknak van feladója, címzettje és szállítója. → *postai csomag, csomagfutár*
[S6] A csomagokat A helyről B helyre szállítják. → *külföldi csomag, felad*

A CSECSEMŐ céltartományát a következőkkel jellemezhetjük:

[T1] A csecsemők értékes dolgok. → *drága kincsem, apró kincsem*
[T2] A csecsemőkre jellemző a ruházatuk. → *pólya, rugdalózó*
[T3] A csecsemőkre jellemző a nagyságuk, formájuk. → *apró, formás,*
[T4] A csecsemők hordozása, szállítása speciális eszközt igényel. → *babakocsi, hordozó*
[T5] A csecsemők ellátásra szorulnak. → *anya, apa, nagymama, nagypapa*
[T6] A csecsemőket A helyről B helyre vinni, tenni kell. → *felvitte az emeletre, átrakta a kiságyból a kanapéra.*[3]

Ha egy kommunikációs helyzetben össze kívánjuk kapcsolni egymással a CSECSEMŐ és a CSOMAG fogalmi tartományait, akkor a céltartományt és a forrástartományt strukturálisan összehangoljuk egymással, és az összehangolás eredményéből azokat az elemeket emeljük ki és verbalizáljuk, amelyekre a beszélő, illetve a befogadó szerint a beszédhelyzetben az adott ponton szükség van. A strukturális összehangolás első lépése tehát a forrástartomány általános leképezése a céltartományra, amivel tulajdonképpen a két tartomány összehangolásának lehetősége tételeződik, illetve kijelölődnek a leképezés határai (*structural parallelism*). A forrás- és a céltartomány leképezésének alapkövetelménye a strukturális koherencia: „Coherence is an inferential requirement for mappings to determine what features of the source domain fit or correspond to the features of the target domain: we can only transfer information that does not make our conception of the actual target domain incoherent" (Romero–Soria 2014: 501).

Miként ez a két fogalmi tartomány jelentéskomponenseinek fenti – csupán illusztratív – áttekintéséből is kiderül, a két tartomány több szempontból is összekapcsolható egymással metaforikusan, hiszen megvan köztük az a strukturális párhuzam, amelyet a modell a metaforikus projekció előfeltételéül szab.

A metaforikus leképezhetőség megállapítását – a modell szerint – második lépésként azoknak az elemeknek a kiemelése (*highlighting*) követi, amelyeket az

[3] A tartományok fogalmi alkotóelemeinek sorrendje itt csupán szemléltetési célokat szolgál, nem jelent sem hierarchikus, sem fontossági sorrendet. Azt kívánjuk a két listával szemléltetni, hogy mely elemek azok, amelyek az összehangolást lehetővé teszik.

adott beszédhelyzet kommunikációs sikeressége az optimális relevancia elve alapján értelmezői szempontból megkíván. Az értelmezői szempont nem más, mint az értelmezőnek a szövegelőzmények alapján és a szituációban aktivált tudásának az összekapcsolása egy tudásbázissá, amelyből kiindulva az értelmező a szituáció következő szakaszával szemben elvárásokat tételez. Ezeket az elvárásokat a metaforikus anafora esetében az értelmező úgy érvényesíti, hogy az antecedens, azaz a CSECSEMŐ fogalmának a szituációhoz illesztett értelmezését a CSOMAG egy olyan értelmezésével kapcsolja össze, amelyben a CSOMAG forrástartományának csak azok az elemei emelődnek ki, amelyek kompatibilisek a CSECSEMŐ-nek a korábbiakban megalkotott szituatív jelentésértelmezésével, és illeszkednek a szituáció adott pontján aktív tudásbázissal.

Modelljükben Romero és Soria ezt a jelentéstranszferálási folyamatot egy F funkcióval jelölik, ami egymáshoz rendezett párok sorozatát hozza létre úgy, hogy a forrástartomány egyes elemeit hozzárendeli a céltartomány egyes elemeihez (S→T). Az (1)-es példában ilyen leképeződésként értelmezhető *a csomag* → *újszülött*. Az, hogy a két tartomány között fenntartható a leképezés viszonya, abból is látszik, hogy további, a már kiemelt strukturális párhuzamhoz illeszkedő rendezett párhoz hozzárendelhető nyelvi kifejezést is be tudunk illeszteni a példánkba, ami praktikusan azt jelenti, hogy a metafora nyelvi kiépítésével kiegészíthető vagy akár folytatható is lesz a szöveg:

(2) ***Az apró csecsemő*** *édesen aludt a babakocsiban.* ***A törékeny csomag*** *meg sem mozdult, csak halkan szuszogott. A baba lába kilógott* ***a takaró*** *alól, ezért az anya óvatosan megigazította a* ***csomagolást****.*

Eddig amellett érveltünk a strukturális összehangolás modellje alapján, hogy lehetséges a CSECSEMŐ és a CSOMAG tartományainak metaforikus egymásra vetítése. A metaforikus projekcióval a CSECSEMŐ fogalmi tartománya a CSOMAG fogalmi tartománya alapján részben újrastrukturálódik, ami által egy konstruált jelentés jön létre, melyet a modellben a relevanciaelméletből kölcsönzött *ad hoc* jelentésnek tekintenek. Esetünkben ez azt jelenti, hogy a CSECSEMŐ fogalmi tartományának olyan jelentéskomponensei emelődnek ki, mint [S2], azaz: A csomagolt dolgot óvják a becsomagolással → *átkötött holmi, csomag*. A CSECSEMŐ további szituatíve illeszkedő jelentéskomponensei ehhez a kiemelt jelentéshez képest alkotják meg az anaforikus utalás számára a CSECSEMŐ ad hoc jelentését, amely tehát a CSOMAG révén válik hozzáférhetővé, és válik egyúttal a szövegben *a csomag* kifejezés referensévé.

Összességében tehát egyfelől azt tekinthetjük igazoltnak, hogy (1)-ben a CSECSEMŐ és a CSOMAG összekapcsolása a jelentések szintjén elképzelhető, és mivel egyébként sincs más olyan konkurens kifejezés, amely *a csomag* névszói csoport anaforikus referenseként funkcionálhatna, jól motiváltnak tűnik *a*

csecsemő referensét mint reaktivált referenst értelmezni. Ezt az is alátámasztja, hogy ha kiegészítjük a példát egy konkurens antecedens kifejezéssel, akkor a példa nyelvi elfogadhatósága megkérdőjelezhető lesz, mivel a befogadó elbizonytalanodik, hogy a CSECSEMŐ vagy a KISCICA, esetleg egyszerre mindkét fogalom metaforikus újraértelmezését szándékolja-e a beszélő a CSOMAG jelentése révén:

(3) (?) *A csecsemő és* ***a kiscica*** *édesen aludt a babakocsiban.* ***A csomag*** *meg sem mozdult, csak halkan szuszogott.*

Másfelől az is belátható a fentiek alapján, hogy – bárhogyan is álljon a helyzet (3) elfogadhatóságával – az anaforikus utalás csak akkor működőképes, ha a befogadó *a csomag* referensét a metaforikus projekció révén részben újraértelmezi. Az (1)-ben a CSECSEMŐ metaforikus újraértelmezése az anaforikus utalásban a CSOMAG fogalmi tartományára támaszkodva jön létre. Azaz *a csecsemő* referense úgy reaktiválódik, hogy a metaforikus projekció révén létrejövő *ad hoc* CSECSEMŐ jelentés válik a CSOMAG jelentésének szövegbeni referenciájává.

A referens kijelölésében, reaktiválásában erre – azaz a CSOMAG – metaforikus jelentésére támaszkodik a befogadó, amikor fenn akarja tartani a kommunikációt. Ez az a pont, ahol visszakanyarodunk az optimális relevancia elvéhez. Úgy tűnik, hogy az optimális relevancia elve az olyan anaforikus utalások esetében, amelyeknél egy névszói csoportnak látszólag nincs egyértelműen azonosítható antecedense a szövegelőzményben, arra ösztönzi az értelmezőt, hogy strukturális párhuzamok keresésével jelölje ki a potenciális antecendenst, és állítsa elő az anaforikus utalás relációját (vö. Haase 2020: 71–73). És ha a metaforikus projekció az, amelyik elegendő kognitív hatást tud kiváltani az adott beszédhelyzetben, az értelmező olyan kifejezést keres a szövegelőzményben, amelyik betöltheti a metafora céltartományának a szerepét. Az értelmezőt ezen kifejezés megtalálásában a szöveg szerveződése is segíti, amelyet a következő fejezetben világítunk meg.

3.2. Schwarz szövegvilág-modellje

A szövegekről, szövegtípusokról való tudásunk minden szövegértelmezéskor aktiválódik, és jelentős szerepet játszik a szövegek egyes részeinek értelmezésében is. A szövegek értelmezésekor a befogadó egy szövegvilág-modellt alkot, amelyen olyan mentális reprezentációt értünk, melybe a befogadó integrálja a szövegben fellelhető szemantikai információkat, valamint a szövegen kívüli, pragmatikai tudást is. Ez utóbbi annak érdekében aktiválódik, hogy a szövegnek minél koherensebb olvasata jöjjön létre, egy olyan olvasat, amely jól illeszkedik a befogadó tudásához és elvárásaihoz. A szövegvilág-modellre tehát úgy tekint-

hetünk, mint a szövegben megjelenő referensek és a szituáció egy bővített, kiegészített mentális reprezentációjára (Skirl 2007: 112), melynek ismeretében a befogadó képes következtetéseket megfogalmazni a szöveg mondanivalójáról általában, és képes az egyes szöveghelyeken értelmezői döntéseket hozni, amelyek a tudásához és az elvárásaihoz kapcsolódnak.

Az, hogy a szövegértés során milyen mentális szövegvilág-modell jön létre, nagyban függ az adott szöveg típusától (ld. Skirl 2007: 113). A szövegtípus, illetve a róla való tudásunk – amely pragmatikai, azaz a nyelv használatáról való tudásnak tekinthető – a szöveg befogadásának első pillanatától befolyásolja a szöveg alapján kialakított mentális reprezentációt, azt is tehát, hogy egy adott határozott névszói csoportot metaforikusan vagy szó szerint értelmezünk-e. Az alábbi példát tekintve:

(4) *A **boszorka** suhintott egyet **a varázspálcájával**, és pillanatokon belül ott rotyogott **a főzet az üstben**.*

Ha a fenti példa egy mesében szerepel, akkor a kiemelt főnévi csoportokat szó szerint értelmezhetjük. A meséről mint szövegtípusról való tudásunk alapján ugyanis feltételezzük, hogy a szereplők, tárgyak, állatok között szerepelni fognak varázslatos lények, mágikus rekvizitumok, melyek a valóságban nem fordulnak elő. Szövegvilág-modellünk tehát a kezdetektől tekintetbe veszi a szövegtípust, ami tehát azt jelenti, hogy a létrejövő mentális reprezentáció számol jelen esetben a mesevilág fiktív entitásainak ontológiai státuszával. A befogadó konstruktivitása révén a kiemelt névszói csoportok referenseinek szó szerinti értelmezésével jön létre egy koherens olvasat, melynek kialakításakor a szövegtípusról való tudás kulcsszerepet játszik.

Egy nem fiktív szöveg esetében a koherens olvasat akkor jön létre, ha a kiemelt névszói csoportok referenseit metaforikusan értelmezzük. Tegyük fel, hogy a szövegben leírt szituációban egy nő szerepel, aki a konyhában sürög-forog. Fakanalával egy fazékban kavargatja az éppen készülő levest, amely nem sokkal később tálalásra kész is. Ha a szövegben a későbbiekben a nőre, a fakanalára, a készülő levesre, illetve a fazékra a (4) példában kiemelt kifejezésekkel utalunk vissza, akkor ezeket metaforikusan kell értelmezni ahhoz, hogy őket plauzibilisen integrálni tudjuk a szövegvilág-modellbe. A szövegtípus meghatározó tehát a metaforikus anaforák azonosításában és értelmezésében. Így hoz döntést a mentálisan megkonstruált szövegvilág-modell háttere előtt a befogadó arról, hogy a fenti, az (1)-ben megjelenő határozott névszói csoport metaforikus anaforaként azonosítható-e.

A szövegtípus mellett azonban a szöveg témája is fontos szerepet játszik a szövegvilág-modell létrehozásában. A már gyakran a szöveg címében megjelenő

szövegtéma az, amely érdemben befolyásolja a metaforikus anaforák recepcióját (Skirl 2007: 113).

(5) EGY NAP AZ ÓVODÁBAN
*A gyerekek ma nagyon szertelenek. **A méhecskék** egész nap zsonganak.*
(6) EGY ZAJOS NAP
*A gyerekek ma nagyon szertelenek. **A méhecskék** egész nap zsonganak.*

Az (5) példában *a méhecskék* metaforikus anaforaként való értelmezése eredményezi a plauzibilis olvasatot. A (6) példában olyan entitások jelennek meg egymás után, melyek a címben szereplő tulajdonsággal bírnak, tehát zajosak: a gyerekek, illetve a méhecskék. Ez utóbbit itt szó szerint, mint újonnan bevezetett referenst értelmezzük.[4]

4. A metaforikus anafora mint szemantikai-pragmatikai interfész jelenség

Már fentebb is szó esett róla, hogy metaforikus anaforák esetében az anafora és antecedense között nincs szemantikai kompatibilitás (ld. *a csomag – egy csecsemő*). Annak érdekében azonban, hogy létrejöhessen egy konzisztens és koherens szövegolvasat, a befogadó a kérdéses referenciális névszói csoportot (*a csomag*) metaforikusan fogja értelmezni, amely olvasat így pragmatikailag motivált lesz, hiszen az, hogy egy szöveg koherenciát mutasson, továbbra is a szövegértelmezés egy általános pragmatikai elve. Összességében az a kép rajzolódik ki előttünk, hogy az anaforikus utalás (így a metaforikus anaforák is) egyszerre igényelnek értelmezést a jelentésalkotás, valamint a szövegértelmezés szintjén is, ezért a jelenségkör szemantikai-pragmatikai interfész jelenségnek tekinthető (Skirl 2007: 109).

Egy határozott névszói csoportról a befogadónak el kell döntenie, hogy egy újonnan bevezetett referenst jelöl, vagy egy már bevezetett referensre visszautaló anaforának tekinthető. Metaforikus anaforák esetében ez a döntés összetett, hiszen ahhoz, hogy a névszói csoportot anaforaként értelmezzük, egyfelől meg kell találnunk antecedensét, másfelől pedig meg kell határoznunk a névszói csoport metaforikus leíró tartalmát (Skirl 2007: 110).

Az anaforahasználat szövegszintű jelenség. A mondat szintjén kontextus vagy kotextus hiányában nem azonosítható egy metaforikusan használt referen-

[4] Megemlítjük, hogy miután egy határozott főnévi csoportot metaforikus anaforaként értelmeztünk a szövegvilág-modellel a háttérben, az, hogy mennyire könnyen értjük meg, értelmezzük az anaforát, a metaforikus használat konvencionalitásától függ. Általános szabályként megfogalmazható, hogy minél konvencionálisabb egy metafora, annál könnyebb lesz megérteni. Példákért és további magyarázatért ld. Skirl (2007: 113–114).

ciális névszói csoport. Ugyan az igére vonatkozó szemantikai korlátozások megsértése néhány esetben utalhat arra, hogy metaforikus olvasattal van dolgunk, de a mondat szintjén nem világos, hogy az alanyt, az állítmányt, esetleg mindkettőt kell-e metaforikusan értelmeznünk (példákért ld. Skirl 2007: 110). Az első példában a *mozdul*, illetve a *szuszog* igékre vonatkozó szemantikai korlátozásokat sérti meg az alany, vagyis *a csomag*, mivel mindkét ige olyan alanyt kíván, mely az EMBER vagy ÁLLAT kategóriákba sorolható.

Ezenfelül a fent említett korlátozások megsértése egyáltalán nem garancia a metaforikus olvasatra. Szövegtípustól függően, melynek sajátosságai annak a pragmatikai tudásnak a részei, amit a befogadó a szövegértés során aktivál, egy más helyütt metaforikus anaforaként értelmezett névszói csoport szó szerinti olvasatot is kaphat, ha a szöveg koherenciája ezt megkívánja (ld. Skirl 2007: 110–111).

Továbbá előfordulhat az is, hogy a metaforikus anafora nem is sérti az igére vonatkozó szemantikai korlátozásokat:

(7) *A csecsemő édesen aludt a kocsiban. **A csomag** a hátsó ülésen pihent.*

A *pihen* igére vonatkozó szemantikai korlátozásokat nem sérti *a csomag* mint alany, *a csomag* névszói csoportot az első mondat alapján, illetve további kon- vagy kotextus hiányában értelmezhetjük metaforikus anaforaként (Skirl 2007: 111).

Mint ahogy a metaforikus anaforák azonosítása, úgy leíró tartalmuk megértése, meghatározása is túlmutat a mondathatáron. Tekintsük a következő két példát:

(8) *A fiú belépett a terembe. **A szikla** lassú léptekkel közeledett a pulpitushoz. A legimpozánsabb ember volt, akit valaha láttam.*
(9) *A fiú belépett a terembe. **A szikla** lassú léptekkel közeledett a pulpitushoz. A legfélelmetesebb ember volt, akit valaha láttam.*

A (8) és (9) példákban *a szikla* névszói csoport leíró tartalma az utolsó mondattól mint kotextustól függ. Mindkét példában a szikla anaforaként szolgál, antecedense az első mondatban szereplő *a fiú*. A (8) példában a metaforikus anafora a fiú egy pozitív, a (9) példában ugyanez az anafora a fiú egy negatív vonását hordozza inkább (Skirl 2007: 111).

Figyelemre érdemes, hogy *a szikla* névszói csoport metaforikus értelmezésekor nem a SZIKLA (szó szerint értendő) ontológiai tulajdonságai az alapvetőek. A szövegben megjelenő fiú nem olyan tulajdonságokkal lesz felruházva, mint KEMÉNY, NEM EMBERI, ÉLETTELEN stb. Inkább olyan pszichikai, jellembeli tulajdonságok fognak rá vonatkozni, mint ÉRZÉKETLEN, SZÍVTELEN, FÉLELMETES, KARIZMATIKUS stb. Egy (szó szerint vett) szikla ez utóbbi tulajdonságokkal nyilvánvalóan nem rendelkezik, csak megszemélyesítés révén

ruházható fel velük. A szikla felruházása ezen tulajdonságokkal nem a metaforikusan értelmezendő mondat propozíciójából adódik, hanem a befogadó kognitív aktivitása révén jön létre. Schwarz (2008: 70) alapján a metaforikus olvasatnál a teljes konceptuális reprezentáció révén létrejött többlet jegyek, tulajdonságok a meghatározók. Schwarz emergens jegyekről beszél, amelyek nem közvetlenül az egyes bázisjelentésekből, ill. konceptusokból vezethetők le, hanem a kontextus által indukált specifikus relációk révén konstruálódnak.[5] A (8) és (9) példákban ilyen emergens jegy az IMPOZÁNS, illetve a FÉLELMETES.[6]

Anélkül, hogy a metaforikus projekció eredményeként megjelenő emergens jegyek kérdéskörével részletesebben is foglalkoznánk – ehhez lásd Skirl a témában íródott disszertációját (Skirl 2009) –, vegyük észre, hogy a korábban már elemzett (1) és (2) példákban nem lépnek fel olyan emergens jegyek, amelyek sem a forrás-, sem pedig a céltartományhoz nem köthetők. Annyit tehát leszögezhetünk, hogy a metaforikus anaforák esetében nem feltétlenül szükséges emergens jegyeknek megjelenniük. Azonban felmerül a kérdés, amelyet tanulmányunk elején a nyelvi intuíciónkra hivatkozva már felvetettünk: Mit jelent az, hogy a metaforikus anafora rematikus elem, azaz új információval gazdagítja a szöveget? Úgy véljük, hogy a válasz a metaforikus projekcióban keresendő. A strukturális összehangolás révén ugyanis a forrástartomány számára (CSOMAG) megnyílik a céltartomány (CSECSEMŐ) jelentéskomponseinek a szituációhoz illeszkedő újraértelmezése. Így a CSOMAG jelentésstruktúrája a metaforizáció révén új referenst képes elérni, mégpedig a CSECSEMŐ fogalmi tartományának referensét. A szövegben az előzményekhez képest tehát a metaforikus anafora azzal hoz új információt, hogy egy a *csomag* kifejezés számára korábban nem elérhető referenst tesz elérhetővé. A referens elérése pedig azáltal jön létre, hogy – esetünkben – egy bizonyos jelentésjegy a forrástartományból kiemelődik, és a céltartományban fókuszálódik: [S2] A csomagolt dolgot óvják a becsomagolással → *átkötött holmi, csomag*. A fókuszált tulajdonságjegy révén pedig a szöveg tematikus kifejlése is a szövegalkotó által szándékolt irányba mozdul el. Mindent összevetve a metaforikus anafora tehát

[5] Vö. Skirl (2009: 9) emergenciameghatározásával is: egy fogalmi rendszer magasabb szintű egységeiben (például egy metaforában) olyan tulajdonságjegyek lépnek fel, amelyek nem fordulnak elő a rendszer – ezeknek a nagyobb egységeknek létrehozásában közreműködő – kisebb egységeiben, és a kisebb egységek egyszerű kombinációjával sem hozhatók létre, illetve nem jósolható meg a megjelenésük minden további nélkül.

[6] Asher és Lascarides (2001) odáig mennek, hogy egy névszói csoport metaforikus használatának lehetőségeit, korlátozásait lexikon formájában rögzítenék. Ezeket a korlátozásokat „metaforikus lexikális szabályok"-nak (*Metaphorical Lexical Rules*) nevezik. Elismerik azonban, hogy a metaforikus leíró tartalmakat nem lehet egy lexikonban rögzíteni, mivel azok az őket körülvevő, ill. tartalmazó szemantikai ko-textustól, illetve pragmatikai kontextustól függnek. Egy adott kifejezés konvencionális metaforikus használatának rögzítésére azonban alkalmasak (lehetnek) a metaforikus lexikai szabályok. (ld. Skirl 2007: 111).

nem feltétlenül csak új jelentéssel (emergens jegyek révén), hanem a szövegprogresszió új irányának rögzítésével is újat hozhat a szövegben.

5. Összegzés

Összefoglalva elmondható, hogy a metaforikus anaforák azonosítása és megértése olyan jelenség, amely a szemantikai és a pragmatikai eszközök összehangolt alkalmazásával lehetséges. A megnyilatkozásban megjelenő szemantikai információk, továbbá a nyelvhasználat általános pragmatikai elvei, valamint a szövegtípusokról, szövegalkotó elvekről létrejött tudás és a szöveg tematikájából adódó elvárások azok az elemek, melyeket a befogadó figyelembe vesz akkor, amikor felépíti a szöveg egy – megítélése szerint – teljes és koherens olvasatát, és ezekre támaszkodik akkor is, amikor azonosít és értelmez egy metaforikus anaforát a szövegben.

Egy metaforikus anafora esetében a szemantikai információ hordozója maga a névszói csoport, illetve a mondat, amelyben megjelenik, továbbá a kotextus, a szövegkörnyezet, azaz a metaforikus anaforát tartalmazó megnyilatkozást megelőző és az azt követő mondat(ok). Mindezen információk szolgáltatják az explicit alapot a metaforikus anafora értelmezéséhez. A pragmatikai információ egyfelől olyan pragmatikai elvekből áll, mint az optimális relevancia elve, de ide tartoznak olyan kontextuális tényezők is, mint a szövegtípusról való tudás, a kommunikatív helyzet, illetve a világról való általános, enciklopédikus tudás. Ezekre mind szüksége van a befogadónak annak érdekében, hogy kiegészítse, pontosítsa, illetve gazdagítsa a szöveg által nyújtott információmennyiséget (Skirl 2007: 112).

A metaforikus anaforák értelmezéséhez a szövegvilág-modell szolgáltatja a hátteret, az értelmezésük azonban új információval is gazdagítja a meglévő szövegvilág-modellt. Egy már bevezetett referensre való visszautalás a szövegkontinuitást szolgálja, a metaforikus anaforák leíró tartalma azonban a szövegprogresszióhoz járul hozzá, amennyiben a referens mentális reprezentációját újabb, specifikáló információkkal bővíti. A metaforikus leíró tartalom megragadásában meghatározóak lehetnek a teljes konceptuális reprezentáció révén létrejött többlet jegyek. Ezek az ún. emergens jegyek (Schwarz 2008: 70), amelyek nem közvetlenül az antecedens és az anafora bázisjelentéseiből, ill. konceptusaiból vezethetők le, hanem a kontextus által indukált specifikus viszonyok révén jönnek létre, „bukkannak fel". Ugyanakkor, amint ezt az (1) és (2) példák mutatják, azzal is új információ jelenik meg a szövegben, hogy a metaforikus anafora egy mindkét tartományban meglévő tulajdonságjegyet emel ki. A különbséget talán abban lehetne megragadni, hogy míg az emergens tulajdonságokat felmutató metaforikus anaforák a propozíciók szintjén gazdagítják a szöveget új információval, addig a fókuszált tulajdonságot utalással rögzítő metaforikus anaforák a szöveg tematikus kifejlésének várható irányát értelmezik újra.

Mindezek alapján a metaforikus anaforák egyértelműen a progresszív anaforák körébe sorolhatók, kettős szövegszintű szerepük vitathatlan. Még akkor is a koherenciateremtés és -fenntartás hatékony eszközeinek tekinthetők, ha feldolgozásuk meglehetősen nagy kognitív erőfeszítést kíván a befogadótól. Ezt kompenzálja azonban az a leíró tartalom, amely a mentális reprezentációt differenciálja, új információval gazdagítja, természetesen a befogadó kognitív kreativitása, konstruktivitása révén.

Irodalomjegyzék

ASHER, N.–LASCARIDES, A. 2001. Metaphor in discourse. In: Bouillon, P.–Busa, F. (eds.): *The Language of Word Meaning.* Cambridge: Cambridge University Press. 262–290.

BORODITSKY, L. 2000. Metaphoric structuring: understanding time through spatial metaphors. *Cognition* Vol. 75. 1–28.

BOWDLE, B. F.–GENTNER, D. 2005. The carrier of metaphor. *Psychological Review* Vol. 112. 193–216.

BUDIU, R.–ANDERSON, J. R. 2002. Comprehending anaphoric metaphors. *Memory and Cognition* Vol. 30. 158–165.

BUDIU, R.–ANDERSON, J. R. 2003. Verification of Sentences Containing Anaphoric Metaphors: An ACT-R Computational Model. In: Detje, D.–Doerner, D.–Schaub, H. (eds.): *Proceedings of the Fifth International Conference on Cognitive Modeling*. Bamberg: Universitätsverlag. 39–44.

CARSTON, R. 2002. *Thoughts and Utterances: The Pragmatics of Explicit Communication.* Oxford: Blackwell.

CORRAZZA, E.–GENOVESI, CH. 2020. On anaphors linked to names metaphorically. *Organon F.* Vol. 28 No. 1. 253–268.

GENTNER, D.–BOWDLE, B. 2008. Metaphor as structure-mapping. In: Gibbs, R. W. (ed.): *The Cambridge Handbook of Metaphor and Thought.* Cambridge: Cambridge University Press. 109–128.

GLUCKSBERG, S. 2001. *Understanding Figurative Language. From Metaphors to Idioms.* Oxford: Oxford University Press.

GIBBS, R. W. 1994. *The Poetics of Mind. Figurative Thought, Language, and Understanding.* Cambridge: Cambridge University Press.

HAASE ZS. 2012. A névmás mint indirekt anafora. In: Dobi E. (szerk.): *Officina Textologica 17. A szövegösszefüggés elméleti és gyakorlati megközelítési módjai. Diszkusszió.* Debrecen: Debreceni Egyetemi K. 116–138.

HAASE ZS. 2016. A komplex anaforák koherenciateremtő szerepéről. In: Dobi E.–Andor J. (szerk.): *Officina Textologica 19. Tanulmányok a szövegkoherenciáról.* Debrecen: Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék. 178–194.

HAASE ZS. 2020. A szöveggé szerveződés típusai. Szövegstruktúra és anaforikus utalás. In: Dobi E.–Andor J. (szerk.): *Officina Textologica 21. Tanulmányok Petőfi S. János emlékére.* Debrecen: Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék. 70–84.

KOCSÁNY P. 1995. A metafora célja. In: Laczkó K. (szerk.): *Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára.* Budapest: ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék. 242–248.

KÖVECSES, Z. 2005. *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Budapest: Typotex K.

LAKOFF, G. 1993. The contemporary theory of metaphor. In: Ortony, A. (ed.): *Metaphor and Thought*. Cambridge: Cambridge University Press. 202–251.

LAKOFF, G.–JOHNSON, M. 1980. *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press.

ROMERO, E.–SORIA, B. 2014. Relevance Theory and metaphor. *Linguagem em (Dis)curso* Vol. 14. No. 3. 489–509.

SCHWARZ, M. 2008. *Einführung in die Kognitive Linguistik.* Tübingen: A. Francke.

SEARLE, J. R. 1979/1993. Metaphor. In: Ortony, A. (ed.): *Metaphor and Thought*. Cambridge: Cambridge University Press. 83–111.

SKIRL, H. 2007. Metaphorical anaphors. A phenomenon of the semantics-pragmatics interface. In: Schwarz-Friesel, M.–Consten, M.–Knees, M. (eds.): *Anaphors in Text. Cognitive, Formal and Applied Approaches to Anaphoric Reference.* Amsterdam: John Benjamins, 103–119.

SKIRL, H. 2009. *Tübinger Beiträge zur Linguistik 515. Emergenz als Phänomen der Semantik am Beispiel des Metaphernverstehens. Emergente konzeptuelle Merkmale an der Schnittstelle von Semantikund Pragmatik.* Tübingen: Narr.

SPERBER, D.–WILSON, D. 2008. A deflationary account of metaphors. In: Gibbs, R. W. (ed.): *The Cambridge Handbook of Metaphor and Thought.* Cambridge: Cambridge University Press. 84–105.

WARREN, B. 2004. Anaphoric pronouns of metonymic expressions. *metaphorik.de* Vol. 7. 105–114.

WILSON, D.–SPERBER, D. 2012. *Meaning and Relevance.* Cambridge: Cambridge University Press.

Metaphorical Anaphors – Research Perspectives

Metaphorical anaphors are identified by Skirl (2007) as a special case of textual anaphors which have not yet been investigated thoroughly either by linguistic theories of metaphor or by theories of anaphors with a text linguistic basis. Taking Skirl's observations as a starting point and applying them to Hungarian, we use the text-world model of Monika Schwarz (2008) to argue that metaphorical anaphors can be considered as a type of progressive anaphor,

which – similar to other types of progressive anaphors – enrich the text-world model with a rhematic (comment) element, thus serving continuity and progression within a text simultaneously.

9.
Az empirikus koherenciavizsgálat alapjai
Bevezetés a korrelációs korpuszelemzésbe[1]

CSŰRY ISTVÁN

1. Bevezetés: megjegyzések a koherenciavizsgálat módszertani adekvátságáról

Ha a koherencia valódi természetéről, működéséről és tényezőiről empirikusan alátámasztott képet akarunk alkotni annak a koncepciónak megfelelően, melyet az Officina Textologica 20. kötetében megjelent, *A zabolátlan koherencia* című tanulmány (Csűry 2017) fejt ki, akkor a szövegek vizsgálatához sajátos módszerre van szükségünk. Ez a felfogás ugyanis a koherenciát egy szövegnek (diskurzusnak) az értelmezésével (értelmezéseivel) és az az alapján levont következtetéssel (következtetésekkel) fennálló relációjaként határozza meg. Ennek értelmében lehetetlenség a koherenciáról bármilyen releváns megállapítást tenni kizárólag a szöveg határain belül maradva, hisz az – a konnexitástól és a kohéziótól eltérően – nem immanens szövegsajátosság. Legalább még egy, az elemzés kiindulópontjául szolgáló szövegre reflektáló másik szöveget is vizsgálnunk kell, hogy az előbbiről megállapíthassuk: milyen értelmezési tartomány(ok) viszonylatában ítélhető ellentmondásmentesnek, ebben a keretben milyen konklúziókat tesz lehetővé, és melyek azok az elemei/sajátosságai, melyeket ez az interpretáció koherenciaszervezőként vagy koherenciajelzőként alapul vesz.

Ez a vizsgálati mód az elemzett szövegre egy másik szöveg optikáján keresztül tekint, szemben állva azzal a megszokott módszerrel, melyet a (képzett, szakértő) elemző objektívnek tételezett nézőpontjából végzett közvetlen (csupán az önmagában vett tárgyra irányuló) elemzésmódja jelent. A két módszer közötti ellentmondás akkor oldható föl, ha úgy tekintjük, hogy csak „a" szöveg önmagában való koherencia-szempontú elemzése ugyanúgy két diskurzus relációjából fakad, mint ahogyan azt a mi koherenciafelfogásunk elvárja, csupán egyikük, az elemző által részben virtuálisan konstituált értelmező szöveg látens, illetve egybemosódik az elemzéssel mint metadiskurzussal. A szakértői elemzés csak egy (és ugyanúgy szubjektív, bár kétségkívül kitüntetetten releváns) a lehetséges értelmező diskurzusok közül, ugyanakkor az esetleg ténylegesen (a szakértői elemzést megelőzően) létező értelmező diskurzusok sokasága sem meríti ki feltétlenül az értelmezési lehetőségeket, még a szöveg alkotója által szándékol-

[1] A kutatás az EFOP-3.6.1-16-2016-00022 DE „Debrecen Venture Catapult Program" című projekt támogatásával valósult meg.

takat sem. Így kétségtelen, hogy az elemző (nyelvész, szemiológus, a koherencia kutatója) saját értelmező diskurzusának föltétlen létjogosultsága van. Célszerű azonban explicitté tenni a vizsgálati szöveget *értelmező* és a koherencia tényezőit, működésmódját *elemző* diskurzus különbségét, és mindvégig szem előtt tartani, hogy interpretációról, nem pedig a szövegben eleve adott tényekről van szó.

A megszokott, introspektív megközelítést nemcsak azért szükséges a reflektáló/értelmező diskurzusokat is tekintetbe vevő megközelítéssel kiegészíteni, mert az ismertetett koherenciafelfogásból ez logikusan következik. Aligha érvelhetünk triviális, „értelmezéstől függetlenül megálló" szövegtartalmakkal: az ilyennek véltekből is fakadhatnak váratlan interpretációk, és vetődhet új fény a koherencia tényezőire. Kissé elnagyolt fogalmazással úgy mondhatnánk, hogy a koherencia ott kezdődik, ahol a kohézió véget ér: az interdiskurzus terében. Emellett hasznos, ha a koherenciára vonatkozó állításokat kvantitatív, korpuszalapú vizsgálatokkal nyert empirikus adatokkal is alá tudjuk támasztani. Egy szövegnek más szövegek optikáján át történő megvizsgálása sajátos szövegegyüttest feltételez: „központi" szövegek körül gravitáló, esetleg egymáshoz is kapcsolódó (egymásra reflektáló) különböző szövegekét. Nevezzük az ilyen szövegcsoportokból álló szövegegyüttest *korrelációs korpusz*nak. A jelen tanulmány tehát az előzőben (Csűry 2017) felvázolt projektum soron következő lépésére: ennek az elemének a részletesebb tárgyalására vállalkozik.

2. A korrelációs korpusz

A koherenciakutatás számára adekvátnak tekintett korpuszfajta meghatározásához a következő alapkérdéseket kell tisztázni:
– Mit értünk korrelációs korpuszon, különös tekintettel a más, ismert korpuszfajtákhoz való viszonyára, megkülönböztető sajátosságaira?
– Milyen típusai képzelhetők el a korrelációs korpusznak, és mi lehet ennek a tipológiának az alapja?
– Hogyan képzelhető el a korrelációs korpusz elemzése, különös tekintettel az alkalmazható/alkalmazandó annotációtípusokra?

2.1. A korrelációs korpusz meghatározása, szerkezete és viszonya más korpuszfajtákhoz

Az elemi korrelációs korpusz minimum két olyan megnyilatkozásból álló diskurzuskomplexum, ahol minimum egy megnyilatkozás a másikhoz/többihez képest elsődleges, amennyiben keletkezése időben azét/azokét megelőzi, miközben rá a másik/többi explicite vagy a kontextusból kikövetkeztethető módon akár direkt, akár indirekt formában reflektál.

Az (elemi) korrelációs korpuszt az elemeit és a közöttük lévő relációkat leíró annotációegyüttes teszi teljessé. Ez összességében bonyolult relációs adatbázis képét vetíti elénk.

Tágabb értelemben korrelációs korpusznak nevezhető olyan elemi korrelációs korpuszok mint alkorpuszok együttese, melyek között nem áll fenn ez a függőségi viszony, csupán a rendeltetési céljuk, szerkesztési és annotációs elveik, valamint felhasználásuk kapcsolja össze őket.

Bár a fönti meghatározás bizonyos elemei csak később, a tipológiai fejtegetések fényében nyernek igazán indoklást, már most, a továbblépéshez szükség lehet kommentálásukra.

A *megnyilatkozás* terminus – bennfoglaló volta révén – alkalmasabb a *szöveg* vagy a *diskurzus* terminusoknál, ha a dialógusokat nem akarjuk kizárni a korrelációs korpuszok lehetséges alkotóelemei köréből. Márpedig ez aligha volna célszerű, lévén a dialógus a koherenciát létrehozó reláció elemi közege. Ugyanakkor indokolt a megnyilatkozások (szövegek, diskurzusok), nem pedig a megnyilatkozók többességét kikötni, mivel az öninterpretáció eseteit is figyelembe kell vennünk, tekintettel a koherencia kettős – a befogadói interpretáció mellett a megnyilatkozói szándékban is gyökerező – természetére.

Az időbeliség triviális volta ellenére hasznos definícióelem: rámutat arra, hogy a kiinduló szöveg elsődlegessége nem relevanciabeli különbséget, hanem egy folyamat dinamikájában elfoglalt pozíciót jelent. Észrevesszük emellett, hogy egynél több értelmező megnyilatkozás esetén közöttük párhuzamosság és egymásutániság is lehetséges. Az utóbbi esetet az értelmező megnyilatkozások egymásra reflektálásának lehetősége teszi érdekessé: ekkor nemcsak „másodlagosan elsődleges" korpuszelemeket kapunk, melyeknek koherenciáját önmagában is vizsgálhatjuk az őket (is) értelmező újabb megnyilatkozások fényében, hanem a kiinduló megnyilatkozás koherenciája is komplexebb megvilágítást nyerhet.

Valamely megnyilatkozás a koherenciarelációk vizsgálata szempontjából nemcsak akkor vehető figyelembe, ha explicite – annak azonosítást lehetővé tevő bármilyen említésével és esetleg egyes konkrét szövegelemeinek a felidézésével – utal egy bizonyos elsődleges megnyilatkozásra, hanem akkor is, ha ez az értelmező-reflektáló viszony a kontextusból kikövetkeztethető, például dialógusbeli rákövetkezéséből, a vizsgált megnyilatkozások intézményes kommunikációs kereteiből, közös tartalmi elemekből stb.

Végezetül: az indirekt formában való reflektálás lehetősége annyit tesz, hogy nem várjuk el feltétlenül az interpretáló megnyilatkozástól, hogy benne az értelmezés tárgyát vagy forrását képező szövegelemek konkrét (szó szerinti) formában említést nyerjenek.

Az egymással összekapcsolt, illetve kapcsolataik szerint tekintetbe vett korpuszelemek okán indokolt annak a meghatározása, hogy miben áll a korrelációs korpusz sajátossága a hasonló korpuszfajtákkal szemben. A *párhuzamos*

korpuszok fordítás vagy átdolgozás révén létrejött szövegpárokat tartalmaznak, és mindenekelőtt az e műveletekkel érintett nyelvi-tartalmi jelenségek vizsgálatát szolgálják, ami természetesen a koherenciarelációk szempontjából is érdekes lehet, de önmagában nem elegendő az itt követett koherenciafelfogás érvényre juttatásához. Az *összehasonlító korpusz* a kontrasztív nyelvészeti kutatás vagy a nyelvváltozatok egybevető elemzésének eszköze lehet, az ebből a koherenciára nézve nyerhető következtetések köre is korlátozott. Az olyan *tematikus-funkcionális* alapon összeállított korpusz pedig, amilyen például bizonyos diskurzuselemzési keretek között használatos (mint például egy választási kampány beszédeiből készült korpusz), ugyan tartalmaz(hat) egymásra reflektáló szövegeket, de abban a korpuszépítésnek és -feldolgozásnak nem vezérelve mindaz, amit föntebb a koherenciavizsgálat szempontjából sarkalatosnak vettünk. Emellett ráadásul a megnyilatkozók közötti (diszkurzív, pragmatikai) együttműködés, melyre pl. egy választási kampány résztvevői nem föltétlenül mutatnak hajlandóságot, fontos feltétele annak, hogy a koherencia működéséről minél teljesebb képet kapjunk.

A leírt céloknak és követelményeknek megfelelő korpusztípus tehát eltér azoktól, melyek a korpusznyelvészetben elterjedten használatosak. Jegyezzük meg: az utóbbi évtizedekben látványosan gazdagodott a koherenciaviszonyok korpuszalapú kutatása és szakirodalma, csakhogy az általunk követett koherenciafelfogástól eltérő keretekben. Tény ugyanakkor, hogy az ott elért eredményekkel nekünk is számot kell vetnünk, sőt azt kell vizsgálnunk, hogyan illeszthetők be a korrelációs korpusz alapú megközelítés kereteibe. Minderre alább, az annotáció kérdéseihez érve térünk ki bővebben.

A korrelációs korpusz elemeinek forrása természetesen nem korlátozandó az írásos médiumú diskurzusra, ellenkezőleg: célszerű törekedni a multimodális kommunikáció legváltozatosabb produktumainak a vizsgálatba vonására. Ez persze tovább növeli a feladat komplexitását, különösen az annotáció és az annotálandó jelenségek terén.

2.2. A korrelációs korpusz lehetséges típusai: a tipológia alapjai

A korpusznyelvészetből ismert számos paramétert használhatunk a rendszerezéshez, osztályozáshoz e korpuszfajta esetében is, mint a korpuszelemek egy- vagy többnyelvű, írott vagy orális/multimediális (multimodális) volta, „műfaja", stiláris vagy szociolingvisztikai jellemzői stb. A speciális rendeltetéséből fakadó sajátos felépítése azonban egy másik rendezőelvet állít minden más elé, s ez nem más, mint a kiinduló megnyilatkozáshoz kapcsolódó értelmező megnyilatkozások kommunikációs jellemzői, ezek forrása. Lássuk, milyen esetekkel, elméleti lehetőségekkel számolhatunk ezek alapján.

1. *Monologális* interpretáló megnyilatkozások (amelyek – önmagukban – nem a szó szoros értelmében vett párbeszéd vagy társalgás fordulói).
   a) *A kiinduló megnyilatkozás létrehozója* (nevezzük a továbbiakban megnyilatkozónak, és jelöljük M-mel) *nem azonos az interpretáló megnyilatkozásával* (nevezzük a továbbiakban interpretátornak, és jelöljük I-vel). Jóllehet a kiinduló meghatározásaink alapján eredetileg bajos is más helyzetet elképzelni, mégis érdemes, ahogyan mindjárt látni fogjuk, ezt az alapesetet külön típusként kezelni. Itt tehát a kiinduló és az értelmező megnyilatkozások más-más személytől (közlőtől, beszélőtől) származnak, és formailag lehetnek teljes egész szövegek vagy szövegfragmentumok is (azaz az értelmezés tárgya lehet M egy teljes szövege vagy csupán annak egy része, és az értelmezés is alkothatja I teljes szövegét vagy szövegének csupán egy fragmentumát). Verbális műalkotás és annak értelmező elemzése vagy kritikája, egy polémia irományai, egy per iratai, egy közszereplő megnyilvánulása és az általa kiváltott sajtóbeli reakciók lehetnek többek között a példái az ilyen típusú korrelációs korpusz céljaira alkalmas anyagnak.
   b) *M és I ugyanaz a személy* (vagy entitás, pl. intézményi közlés esetén). Bármilyen meglepőnek tűnhet is első látásra a kiinduló megfontolásaink után ennek a lehetőségnek a megengedése, nem zárhatjuk ki az önінterpretáció eseteit sem, hiszen – egyrészt – ezekből más, M-mel nem azonos, létező vagy virtuális I-k létező vagy feltételezett értelmezéseit lehet (direkt vagy indirekt módon) megismerni, másrészt pedig az így elénk táruló perspektíva a koherenciát a beszélői szándék oldaláról világítja meg. Több altípust célszerű ezen belül megkülönböztetni.
      i. Az egyik *az önінterpretációt tartalmazó szekvenciáé egyazon megnyilatkozáson (szövegen) belül*.

         Belátható, hogy ha ezt a típust korrelációs korpusztípusként, illetve ilyen korpusz elemeként elfogadjuk, látszólag az olyan egyszerű korpuszhoz jutunk vissza, amely egy szövegen belül maradva próbálja reprezentálni a koherenciaviszonyokat. Ez eltérne a kiinduló koncepcionktól. Mégsem erről van azonban szó, mivel a korrelációs megközelítés nem a szokványosan „koherenciarelációknak" nevezett szövegstruktúrák feltérképezését célozza, hanem a polifónia-jelenségeket mutató szekvenciák azonosítását, elemzését, melyekben tehát M a sajátjától megkülönböztetett nézőpontokat is megjelenít, explicite vagy kikövetkeztethető formában. Ebből a szempontból pedig az említett relációknak vagy struktúráknak csak egy része jön számításba, mint például a kifejtés, az újrafogalmazás vagy az ellentét, a megengedés bizonyos formái. Sajátos átmeneti változatot jelenthetnek az olyan szövegek, melyek többé-kevésbé változatlanul ismétlik meg M egy korábbi

szövegének tartalmait, de reflektálnak egyes – időközben született – hozzájuk kapcsolódó interpretációkra. Ezzel a jelenséggel találkozhatunk például a politikai diskurzusban, egy jelöltnek egy választási kampány során elmondott beszédeit egybevetve.

Számítanunk kell arra, hogy az (ön)interpretáció jelenségei kevésbé nyilvánvaló formákban is tetten érhetők. Egy olyan, vizsgált szempontunkból „ártatlannak" tűnő szövegrelációban, mint egy tulajdonnévvel említett referenshez (pl. *Mr. Gorsky*) kapcsolódó korreferáló elemek anaforaláncolata, nem mindegy, hogy az illetőt a szöveg egy későbbi pontján *az idős úr* vagy *a vénember* formában látjuk/halljuk újra említeni. Ami persze megint csak a kohézió és a koherencia közötti viszony újragondolásához vezet.

ii. A másik *a kiinduló megnyilatkozástól elkülönülten, később létrehozott megnyilatkozásé*, mely az első interpretációja vagy ilyen tartalmú/funkciójú öninterpretáló szekvenciát tartalmaz. Változatos műfajú, kommunikációs funkciójú, terjedelmű, formai, szerkezeti, tartalmi és kontextuális sajátosságokkal jellemezhető megnyilatkozásokról, szövegekről lehet szó. Ebben az esetben M és I azonossága ellenére is megállnak a korrelációs korpusz szerkezetéről mondottak. Az ilyenfajta vizsgálati anyagtól is azt várhatjuk elsősorban, hogy a koherenciát a beszélői szándék oldaláról világítja meg, indirekt módon azonban nagy valószínűséggel lehetőséget ad más I-k koherenciaítéleteinek a megismerésére is. Ebbe a típusba tartoznak például a valamely korábbi megnyilatkozásból és az általa kiváltott visszhangra, kritikára, támadásra az eredeti megnyilatkozó által válaszként közölt/közzétett reakcióból, nyilatkozatból alkotható korpuszok.

2. *Dialogális* interpretáló megnyilatkozások (amelyek önmagukban párbeszéd, társalgás vagy ezek írásbeli megfelelőinek – mint amilyenek az online fórumok, kommentárok – a fordulói, de szélsőséges példaként ide sorolható akár törvények, bírósági eljárások/döntések és kúriai jogegységi határozatok alkotta szövegegyüttesek is). Esetükben M és I különböző voltát szükségszerűnek tekinthetjük azzal, hogy az egyetlen M által dialógusformában megírt fejtegetés csupán felszíni jegyeiben mutat rokonságot ezzel a fajta diskurzussal. Ez utóbbi kikötést kiterjeszthetnénk akár a műalkotásként létrehozott, irodalmi vagy filmbeli dialógusokra is. A tapasztalat azt sugallja, hogy ezeket kellő körültekintéssel, afféle dialógusszimulációként – nem kizárólagos vizsgálati anyagként ugyan, de – felhasználhatjuk korrelációs korpusz céljaira.

Meg kell jegyeznünk, hogy a leírt monologális/dialogális, illetve „egyszereplős"/„többszereplős" típusok egymásba ágyazódása sem zárható ki, azaz például egy olyan dialógusforduló megjelenése, mely tartalmazza M egy kiinduló megnyilatkozása mellett az arra irányuló saját interpretációja közlését

is. Ha ezzel a jelenséggel találkozunk, ez a dialógus dinamikájának fényébe helyezve rávilágít az I-megnyilatkozások (s ezáltal a koherencia) kettős természetére. Ezek ugyanis nemcsak „hátra hatók", azaz egy lezártnak tekintett közlés(elem) utólagos feldolgozásának a termékei, hanem „előre hatók" is lehetnek, vagyis előre ki akarhatják jelölni a létrejövőben lévő közlés(elem) lehetséges feldolgozásának az útját. A koherenciának az a felfogása, amely belső szövegtulajdonságnak tekinti, a fogalmat voltaképpen ez utóbbira korlátozza. Az általunk követett dinamikus koherenciafelfogás az előbbivel nem egyszerűen szemben áll, hanem annak elemeit újraértelmezve beépíti.

A dialóguskorpusz használatát két további megfontolás is befolyásolhatja. Először is: a párbeszédes jellegből adódóan olyan megnyilatkozáslláncolatokkal találkozhatunk, melyekben az I-megnyilatkozások maguk is elsődleges, interpretált megnyilatkozásokká válnak egy rájuk következő beszédforduló viszonylatában, ami a tanulmányozni kívánt jelenségek sűrített jelenlétéhez vezethet. Másodszor: a dialógusok önmagukban nem biztos, hogy lehetővé teszik a koherenciajelenségek és létrejöttük nyelvi eszközei teljes változatosságának a feltárását.

Végül hadd emlékeztessünk arra is, hogy az Officina Textologica-program korábbi munkálataiban már megjelent a dialogális korrelációs korpusz előképe egy olyan tanulmányban (Csűry 2005a), mely a korreferencia-láncolatok dialógusbeli mintázatait vizsgálva ragadja meg a vizsgált anyag koherencia-jellemzőit, s ezen át egyfajta beszélői stratégiatípust.

Várható, hogy korrelációs korpusz építésének céljaira sok esetben nem szövegegészek, hanem csupán szövegfragmentumok felhasználása indokolt, amennyiben az interpretációt megvalósító megnyilatkozás és annak a kiinduló megnyilatkozásbeli tárgya is lehet szűkebb körű szövegegység egy ezeket magában foglaló szövegegészen belül. Ez felértékeli a célnak megfelelő válogatás és előfeldolgozás szerepét a korrelációs korpusz építésében. Tegyük hozzá: a célra irányuló válogatást az I megnyilatkozásában tapasztalt attitűd, illetve a megnyilatkozások vagy a kommunikációs folyamat eredménye szerint ugyancsak szükségesnek ítélhetjük, például aszerint, hogy az interakciós jelentéskonstruálás vagy a félreértések pragmatikája-e egy adott vizsgálat tárgya.

2.3. A korrelációs korpusz annotációja és elemzése

Fogas kérdésnek tűnhet, hogy a megcélzott eredményt: a koherencia-jelenségeknek az interdiszkurzív térben való megragadását milyen annotációs eszközökkel érhetjük el. Közelebbről a következő részkérdések vetődnek fel:

1. Mit (milyen jelenségeket, elemeket, tulajdonságokat) annotáljunk?
2. Mivel (milyen eszközzel, milyen rendszerben) annotáljunk?

3. Hogyan (milyen sorrendben, milyen stratégia szerint) annotáljunk?
4. Mi végett annotáljunk, azaz milyen kérdésekre keressük a választ a korrelációs korpusz annotációinak segítségével?
5. A rendelkezésre álló annotált korpuszokból melyek és milyen mértékben lehetnek használhatók az itt vázolt sajátos célokra?

Mindezen kérdésekre nem lehet célunk e tanulmány keretében kimerítő választ adni, hisz sok tekintetben éppen további – szükséges – kutatási irányokra mutatnak rá. Amellett, hogy az annotáció terén számos létező eredményre támaszkodhatunk, úgy tekinthetjük, hogy a tanulmány következő fő szakaszában megfogalmazandó általános válaszok az empirikus munka kiinduló hipotézisei lehetnek. Ezt – a korrelációs korpusz koncepcióját bemutató – szakaszt a fönti 3. és 4. (a *hogyan*t és a *mi végett*et firtató) kérdés megválaszolásával zárhatjuk.

A korrelációs korpusz (kiváltképp, ha multimediális anyagot tartalmaz) több annotációs réteggel tehető teljessé, melyek egyformán elkészítendők külön-külön a kiinduló és az értelmező korpuszrészek tekintetében is. Nemcsak többrétegű, hanem több menetben végezhető, rekurzív lépéseket is tartalmazó, ciklikus – azaz még az annotációs sémának akár menet közben történő módosítását is megengedő[2] – annotációs eljárásról van azonban szó, ugyanis meg kell állapítani a korpuszrészek, illetve a bennük annotált elemek egymás közötti viszonyát is. Ez részint az egymáshoz interdiszkurzív módon kapcsolódó annotátumok összekapcsolását, az annotációk összhangba hozását implikálja, részint pedig akár azt is, hogy az értelmező korpuszrészek elemzése eredményeképpen esetleg vissza kell térni a kiinduló korpuszrész elemzéséhez, annak bizonyos annotációs rétegeit kiegészítve vagy módosítva.

Az elemzés eredményeként a korpuszból kinyerhető – a koherencia létrejötte és tényezői tekintetében releváns – információk a következő fő területekre összpontosulhatnak:

- M és I megnyilatkozásainak referenciális átfedése (a kiinduló megnyilatkozás referenseinek megtartása, elhagyása, módosítása, kiegészítése az interpretáló megnyilatkozásban, különös tekintettel a korreferáló elemek esetleges jelentésmódosító hatására);
- M és I megnyilatkozásai diszkurzív kereteinek[3] átfedése (a kiinduló megnyilatkozásban azonosítható térbeli/időbeli, tematikus, tulajdonításon, valamint értékeléseken alapuló keretek tükröződése vagy módosulása, helyettük/mellettük újak megjelenése az interpretáló megnyilatkozásban);
- M és I megnyilatkozásai logikai, argumentatív és következtetéses relációinak átfedése (a kiinduló megnyilatkozás relációinak tekintetbe vétele, figyelmen kívül hagyása, módosítása, új relációk bevezetése);

[2] ANALEC (ld. Landragin et al. 2012)
[3] Charolles 1997

– az M és I megnyilatkozásaiban megfogalmazott és/vagy azok által implikált/megengedett konklúziók átfedése (azonossága, kompatibilitása, eltérései).

Mindezek (kvantitatíve is releváns) feltárásától végső soron nem egyedi esetek, hanem esettípusok, összefüggések jobb megismerését, rendszerezését remélhetjük.

3. Alapvető annotációs/elemzési feladatok a gyakorlatban

3.1. Tartalmi kérdések

Az elmondottakkal összhangban aszerint kell tehát az annotációs rétegeket meghatározni, hogy milyen (nyelvi) elemektől, struktúráktól, sajátosságoktól várható, hogy koherenciaítéletek forrásaiként működnek.

Kulcsszerepe van a koherencia tekintetében a megnyilatkozások lexikai anyagának, és persze nemcsak önmagukban a szavaknak, hanem szemantikai mezőiknek, konnotációiknak, a hozzájuk kapcsolódó – általuk az egyes megnyilatkozókban és értelmező szubjektumokban különbözőképpen aktivált – enciklopedikus/kontextuális ismereteknek. Ezt azonban annotáció formájában bajos volna megragadni. Amellett tehát, hogy a szavak szintjén érdemes lehet (automatikus) morfo-lexikai és szintaktikai elemzést futtatni (többek között a szóalakok egyértelműsítése és lemmatizálása céljából), az látszik indokoltnak, hogy az M- és az I-korpuszelemekről készüljön egybevető lexikai statisztikai kimutatás, mely a tartalmas szavak körén belül kiemeli a közös tendenciát mutatókat csakúgy, mint a pozitív és a negatív értelemben vett kulcsszavakat, és feltárja a szavak jellemző kombinációit, az ismétlődő mintázatokat is. Ez a korpuszvizsgálat eredményeinek elemzésekor jó szolgálatot tesz a kiinduló szöveg és interpretációja közötti tartalmi konvergencia vagy divergencia kimutatásában. Az így kapott adatok nemcsak optimalizált bemenetéül szolgálhatnak azoknak a kvalitatív vizsgálatoknak, melyek a kommunikátumok fogalmi verbalizált („értelmi") jelentésének[4] feltárására irányulnak, hanem a vizsgálati objektum megkettőzöttségének köszönhetően e jelentés létrehozásának mikéntjéről is árulkodhatnak.

A következő réteg a referáló kifejezéseknek és a korreferenciális láncolatoknak, a korreferencia-viszonyok hálózatának a feltárása. Az így nyert adatok – a föntebb mondottakhoz hasonlóan – a Petőfi S. által referenciális jelentésként megkülönböztetett jelentéssík[5] többdimenziós, dinamikus vizsgálatát szolgálhatják. (A korpusznyelvészeti eljárások ráadásul technikailag, illetve az átláthatóság és a kezelhetőség szempontjából hatékonyabb eszközhöz juttatják a szemiotikai textológiai elemzést is.) A feladatnak – technikai értelemben – egyszerűbb részét

[4] Követve Petőfi S. János fogalomrendszerét, aki a szövegnek három jelentéssíkját (az értelmi mellett a referenciális és kommunikatív jelentését) különbözteti meg (2004:103).
[5] Petőfi 2004:103.

jelenti az M- és az I-korpuszelemeken belül létrehozni ezt az annotációt, amit ki kell egészíteni a kettő közötti kapcsolatok annotációjával. Ez utóbbi azonban egy szélesebb perspektívájú megközelítést igényel, amennyiben az I-korpuszelemek kifejezései nemcsak olyan M-korpuszelembeli egységekre utalhatnak, melyek annak korreferencia-hálóiban jelennek meg, hanem különböző strukturális elemeire, szerveződési szintjeire vagy belső relációira is. Az I-korpuszelemek annotációját tehát az M-korpuszelemek (első körös) annotációjának célszerűen meg kell előznie. Ami a korreferenciarelációk annotációjának minőségét, részletességét illeti, fontos elvárás, hogy megjelenjenek benne azok a referenciális módosulások, melyek egy korreferencia-láncban annak kiindulópontjához, az eredeti antecedenshez képest végbemennek, és hogy tükrözze az egyes anaforikus kifejezések hordozta pragmatikai orientációt, esetleges értékelő mozzanatokat is. Módszertani és szoros értelemben vett technikai szempontból is kihívást jelenthet emellett az olyan implicit/kikövetkeztethető tartalmak kezelése, melyekre a korpuszelemek kifejezései valamilyen módon utalhatnak, amelyek jelentésviszonyok kulcsszereplői lehetnek, s amelyeket a Petőfi-féle szemiotikai textológiai keretben a szöveg ún. kiegészített organizációtípusa szintjén azonosíthatunk. Ezek forrása nemcsak valamilyen általános tudáskeretben lehet keresendő, hanem a megnyilatkozók kontextusának specifikus elemei sorában is, mint amilyenek pl. a más (korábbi) megnyilatkozásaikra/interakcióikra, személyiségükre és cselekedeteikre, viselt dolgaikra, ismeret-, tapasztalat- és hiedelemvilágukra vonatkozó ismeretek.

Külön annotációt kíván – nyilván csak komplexebb, terjedelmesebb korpuszelemek esetében – a szövegszerkezet tömbösödése, hierarchikus struktúrája, gondoljunk akár a Petőfi S.-féle fogalmi-terminológiai hagyomány makroegységeire, akár a Charolles-féle keretekre. A föntebb mondottakkal összhangban ez nemcsak a szóban forgó tömböknek és egymáshoz képest elfoglalt hierarchikus vagy mellérendelt helyzetüknek, hanem sajátos jelentésképző funkciójuknak, mint például a bennük foglalt propozicionális tartalmak érvényességére irányuló specifikációnak vagy valamely minősítés ezekre való kiterjesztésének/korlátozásának az annotációját is jelenti.

Ez utóbbi réteget némileg keresztezve, átfedésben egészítheti ki azoknak az értelmi struktúráknak az annotációja, melyeket jelentésszerkezeteknek nevezhetnénk, másutt pedig diskurzusrelációk vagy koherenciarelációk (*discourse / coherence relations*) az elnevezésük. Ennek s az előbbi annotációs rétegnek az elkülönítése vagy összekapcsolása, illetve tartalmának meghatározása azonban olyan alapvető elméleti megfontolások függvénye, melyek igen eltérő eredményekre vezethetnek. Erre a problémára a későbbiekben térünk vissza.

Szerkezeti és pragmatikai specifikumuk miatt sajátos annotációt kívánnak a dialógusok összetevői (az ún. dialógusaktusok, *dialogue acts*) is. E téren is támaszkodhatunk több elméleti keretre ugyanúgy, mint gyakorlati megoldásokra

(például Roulet et al. 2001 vagy SWBD-DAMSL, Jurafsky et al. 1997), sőt akár nemzetközi szabványt is követhetünk (Dialogue Act Markup Language, DiAML: ISO 24617-2:2020[6]).

Ha egy megnyilatkozás nem pusztán verbális anyagból áll, vagy ha egyszerűen csak követni akarjuk a szövegnek Petőfi S. által multimediális kommunikátumként meghatározott koncepcióját, tekintetbe kell vennünk a vizuális (tipográfiai, grafikai, illusztrációs stb.) elemeit is, melyeknek meghatározó szerepe lehet a koherenciaítéletekben. Orális korpusz esetén az intonációs és egyéb szupraszegmentális fonetikai jelenségekre kell figyelemmel lennünk, ha pedig valódi multimodális korpuszunk van, újabb annotációs rétegeket kíván a tekintet, a mimika, a gesztusok és a testtartás/testmozgások.

Az M- és I-korpuszrészek relációinak azonosítása/annotációja az összes felsorolt réteg elemeinek vonatkozásában elvégzendő. Az így nyert adatok (Petőfi S. terminológiájával élve) a *sensus* inferenciális organizációformájára, illetve annak interpretációjára segítenek fényt deríteni. Különösen értékesek azok a megfigyelések, melyeket a Petőfi S. által kevésbé interszubjektívként jellemzett *fogalmi nem verbális* és a *nem fogalmi sensus*ra[7] nézve tehetünk a segítségükkel. A mondottak értelemszerűen kiterjednek arra a negyedik – asszociatív – jelentéssíkra is, mellyel Dobi (2013:175) javasolja kiegészíteni Petőfi S. hármas rendszerét.

3.2. Technikai kérdések

Ezeknek tüzetes áttekintésébe igazán csak egy konkrét korrelációs korpuszépítési projekt megkezdésekor érdemes belefogni. Itt mindenekelőtt azt kell kiemelnünk, hogy egy olyan, méreteiben is jelentősebb annotált korpusz megvalósítása, mely a fönt leírt teljes metainformáció-együttest tartalmazza, idő-, munka- és forrásigényes vállalkozás. Konkrét kutatási résztémák céljaira kisebb, szűkebb körű annotációval ellátott korpuszok azonban viszonylag könnyen készíthetők, és az ehhez szükséges eszközök is mind fejlettebbek és elérhetőbbek, az általuk létrehozott kimenet pedig egyre inkább átvihető egyik rendszerből a másikba, vagy evégett átalakítható. Ilyen eszközök például: korreferencia-annotációra pl. a SACR[8], komplex feladatokra a TXM[9], ill. a bizonyos mértékig

[6] Blunt et al. 2020; a szabvány az Interneten: https://www.iso.org/standard/76443.html.
[7] Petőfi 2004: 47.
[8] Oberle 2018; a program elérhető: https://boberle.com/projects/coreference-annotation-with-sacr/#from-and-to-glozz-and-txm
[9] Heiden, 2010; a program elérhető: https://txm.gitpages.huma-num.fr/textometrie/files/software/TXM/0.8.0/.

elődeiként tekinthető, de önállóan továbbra is elérhető Glozz[10] és ANALEC[11], vagy a WARP-Text[12].

Ha viszont a létező, diskurzus-annotációt tartalmazó korpuszokra tekintünk, azt láthatjuk, hogy ezek sajátosságai és a mi speciális elvárásaink számunkra legfeljebb részleges kiaknázhatóságukat eredményezik, vagy zárt voltukból, vagy annotációs rendszerükből, és leginkább abból eredően, hogy bajos volna belőlük olyasfajta szövegközi viszonyokra vonatkozó információkat kinyerni, mint amilyenekre éppenséggel kíváncsiak vagyunk.

3.3. Az elméleti keretekkel kapcsolatos nehézségek

Világos, hogy a koherencia korrelációs korpusz alapú vizsgálata konzisztens elméleti alapokon valósulhat csak meg értékelhető eredménnyel. Ez nem csupán a koherenciáról alkotott koncepciónk átgondoltságát jelenti, hanem a korpuszelemzés és annotáció különböző rétegeit megalapozó elméleti keretekét is, melyeknek egységesnek vagy legalábbis egymással (és az álalunk követett koherenciafelfogással) kompatibilisnek kell lenniük. Gondoljunk mindenekelőtt a szövegtömbösödés és a szövegbéli szemantikai-pragmatikai relációk annotációjára, s az ennek kapcsán tett megjegyzésünkre. Itt ugyanis egy központi problémához érünk.

Az elmúlt mintegy 20 évben látványos korpusznyelvészeti eredmények születtek a diskurzuselemzés, azon belül is az úgynevezett koherenciarelációk feltérképezése terén, különböző elméleti alapokról kiindulva. A kutatások/fejlesztések két talán legismertebb és legnagyobb hatású ilyen eredménye a Penn Discourse Treebank (PDTB; Prasad et al. 2008), illetve a Rhetorical Structure Theory Discourse Treebank (RST-DT; Carlson és Marcu 2001). Mindegyik teljességre törekszik, a szöveg jelentésszerkezeti egységeinek és relációinak kimerítő rendszerezésére és illusztrálására, más-más elméleti alapállásból, eltérő fogalom- és kategóriarendszerrel, de – elkerülhetetlenül – bizonyos fokú átfedéssel is. Mármost ha fenn akarjuk tartani a szöveg tömbösödésével kapcsolatos elképzeléseinket, s ennek elkülönült rétegben történő annotálását, akkor a másik, jelentésszerkezeti annotációjának céljaira az RST-t kell választanunk (ha a választási lehetőséget e kettőre szűkítjük). Az általunk felvázolt annotáció-együttesben megjelenő *keretek*re ugyanis, köztük a tulajdonításokéira nem terjed ki, míg a PDTB a tulajdonításokat is a koherenciarelációkkal együtt tárgyalja. Tehát ha emezt választanánk a jelentésszerkezetek annotálására, akkor – a redundancia

[10] Widlöcher–Mathet 2009; a program elérhető: http://www.glozz.org/.
[11] Landragin et al. 2012; a program elérhető:
https://www.lattice.cnrs.fr/ressources/logiciels/analec/.
[12] Kovatchev et al. 2018; a program elérhető: https://github.com/venelink/WARP.

és az inkonzisztencia elkerülése végett – a javasolt két rétegből (tömbösödés + jelentésszerkezetek) egyet kellene alkotnunk.

Bármilyen elméleti rendszerre és annotációs sémára esik is a választásunk (a szöveg tömbösödésének és jelentésszerkezetének a leírása céljából), a kiválasztott rendszer ökonómiája, ellentmondás-mentessége, leíró ereje, adekvátsága lényegi követelmény, aminek fényében indokoltnak láthatjuk akár saját kategóriarendszer kidolgozását is (a meglévőkből[13] kiindulva, azokat tökéletesítve). Nem véletlen, hogy a legújabb kutatások, jelesül a Sanders és kutatótársai tanulmányában bemutatottak ezeknek a különböző rendszereknek az egyesítését/egységesítését célozzák (Sanders et al. 2021). Ez utóbbi munka egyébként lefed a vizsgált rendszerek diskurzusreláció-típusaiból, amit csak lehet, így a PDTB-ből is, viszont éppen az ebben szereplő, általunk inkriminált tulajdonításrelációt explicit módon elhagyja, ami az annotációs rétegek általunk prezentált felosztásának tartható voltát sugallja.

4. Záró megjegyzések

Tanulmányunk a tényleges értelmezői ítéletekre építő dinamikus-interaktív koherenciafelfogásnak az empirikus kutatás gyakorlatába történő átültetésével foglalkozik. Először is részleteiben tárgyalja az e célra javasolt, korrelációsnak nevezett korpusztípus sajátosságait és alfajait, majd pedig feldolgozásának és felhasználásának alapvető kérdéseit veszi sorra, áttekintve az annotációjának megkívánt dimenzióit s az általuk felvetett bizonyos problémákat. Kitér az annotáció menetére és lehetséges eszközeire is.

Mindez egyszerre jelenti a Csűry 2017-ben felvázolt problémák részletesebb vizsgálatát és a további kutatási feladatok kijelölését, pontosítását. Ez nemcsak a koherenciajelenségek tanulmányozásának folytatását szolgálhatja, hanem olyan munkálatok irányába mutat, melyek az Officina Textologica-program keretében vizsgált más szövegjelenségek, különösen a korreferencia problémakörének a feltárása terén is gyümölcsözők lehetnek.

Irodalomjegyzék

BUNT, H. et al. 2020. The ISO Standard for Dialogue Act Annotation. In: Calzolari, N. et al. (eds.): *Proceedings of the 12th Conference on Language Resources and Evaluation (LREC 2020). Marseille, 11–16 May 2020*. European Language Resources Association (ELRA). 549–558.

CHAROLLES, M. 1997. L'encadrement du discours: Univers, champs, domaines et espaces. *Cahier de Recherche Linguistique* Vol. 6. 1–73.

[13] Nem megfeledkezve egy saját korábbi javaslatunkról sem (Csűry 2005b).

CSŰRY I. 2005a. Gázspray, bilincs és egy füstölgő szenátor. (Komplex szövegösszetevők a dialogális szövegek korreferencia-hálójában.) In: Petőfi S. J.–Szikszainé Nagy I. (szerk.): *Officina Textologica 12. A korreferencialitás poliglott vizsgálata.* Debrecen: Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék. 35–72.

CSŰRY I. 2005b. *Officina Textologica 13. Kis könyv a konnektorokról*. Debrecen: Kossuth Egyetemi K.

CSŰRY I. 2017. A zabolátlan koherencia. In: Dobi E.–Andor J. (szerk.): *Officina Textologica 20. Esettanulmányok a szövegkoherenciáról.* Debrecen: Debreceni Egyetemi K. 11–38.

DOBI E. 2013. A nem tipikus szövegek jelentésreprezentációjának egy kérdéséről. *Magyar Nyelvjárások* 51. évf. 169–177.

HEIDEN, S. 2010. The TXM Platform: Building Open-Source Textual Analysis Software Compatible with the TEI Encoding Scheme. In: Otoguro, R. et al. (eds.): *24th Pacific Asia Conference on Language, Information and Computation – PACLIC24.* Sendai: Institute for Digital Enhancement of Cognitive Development. 389–398.

JURAFSKY, D.–SHRIBERG, E.–BIASCA, D. 1997. *Switchboard SWBD-DAMSL shallow-discourse-function annotation (coders manual, draft 13). Technical Report 97-02.* Boulder: University of Colorado, Institute of Cognitive Science.

KOVATCHEV, V.–MARTÍ, A. M. –SALAMÓ, M. 2018. WARP-Text: a Web-Based Tool for Annotating Relationships between Pairs of Texts. https://aclanthology.org/C18-2029.pdf (2022-01-18)

LANDRAGIN, F.–POIBEAU, T.–VICTORRI, B. 2012. ANALEC: a New Tool for the Dynamic Annotation of Textual Data. European Language Resources Association (ELRA). In: Calzolari, Nicoletta et al. (eds.): *Proceedings of the International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC 2012).* European Language Resources Association (ELRA), 357–362.

OBERLE, B. 2018. SACR: A Drag-and-Drop Based Tool for Coreference Annotation. In: *Proceedings of the 11th International Conference of Language Resources and Evaluation (LREC 2018)*. European Language Resources Association (ELRA). https://aclanthology.org/L18-1059.pdf (2022-01-18)

PETŐFI S. J. 2004. *A szöveg mint komplex jel. Bevezetés a szemiotikai-textológiai szövegszemléletbe.* Budapest: Akadémiai K.

PETŐFI S. J. 2009. *Officina Textologica 15. Egy poliglott szövegnyelvészeti-szövegtani kutatóprogram II. (Adalékok a verbális szövegek szövegösszefüggőség-hordozóinak vizsgálatához).* Debrecen: Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék.

ROULET, E.– FILLIETTAZ, L.–GROBET, A. 2001. *Un modèle et un instrument d'analyse de l'organisation du discours: Avec la collaboration de Marcel Burger.* Bern: P. Lang.

SANDERS, T. J. M. et al. 2021. Unifying dimensions in coherence relations: How various annotation frameworks are related. *Corpus Linguistics and Linguistic Theory* Vol. 17, No. 1. 1–71. https://doi.org/10.1515/cllt-2016-0078 (2022-01-18)

WIDLÖCHER, A.–MATHET, Y. 2009. La plate-forme Glozz: environnement d'annotation et d'exploration de corpus. In: *Actes de la 16e Conférence sur le Traitement Automatique des Langues Naturelles (TALN'09), session posters*. Senlis, France: ATALA. https://hal.archives-ouvertes.fr/hal-01011969 (2022-01-18)

Foundations of Empirical Investigations on Coherence

Introduction to Correlational Corpus Analysis

This paper deals with principles and problems of turning into practice the dynamic and interactive conception of coherence based on interpreters' judgments, presented in (Csűry 2017). The author claims that a special type of corpus, called correlational corpus**,** needs to be designed for the sake of investigating relevant phenomena. A minimal correlational corpus consists of a pair of two pieces of discourse (either utterances, dialogue turns or whole texts) out of which one expresses an interpretation of the other. After establishing a typology of subtypes of correlational corpora, the author examines their possible annotation layers as well as the annotation procedure and its tools. Issues of using known theoretical and annotation frameworks are also being addressed. This study develops further the claims advanced in (Csűry 2017) and initiates, at the same time, a research program.